

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTA DOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

İRAN'IN MODERNLEŞME SÜRECİNDE OSMANLI
DEVLETİ'NİN ROLÜ
(1848-1923)

(Yüksek Lisans Tezi)

Hatice KILIÇ

İstanbul 2006

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTA DOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

İRAN'IN MODERNLEŞME SÜRECİNDE OSMANLI
DEVLETİ'NİN ROLÜ
(1848-1923)

(Yüksek Lisans Tezi)

Hatice KILIÇ
301100320030026

Danışman
Prof. Dr. Hüseyin Salman

İstanbul 2006

ÖZET

İran, 19.yy.'ın başlarından itibaren Batı'yı model olarak yeni bir siyasal ve toplumsal sistem geliştirme aşamasına girmiştir. Aynı dönemde daha ileri bir tarihsel aşamada Batılılaşma hareketlerinin yaşandığı Osmanlı Devleti, bir model ülke olarak, İran'daki modernleşme hareketleri üzerinde etkili olmuştur. Bu etkileşim çerçevesinde İran'da, Batılı ülkelerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin de etkisindeki bir Batılılaşma anlayışı oluşmuştur. Çalışmamızın konusu, İran'daki bu Batılılaşma anlayışının ortaya çıkışının incelenmesi ve 20.yy.'ın ilk çeyreğine kadar olan gelişiminin ana hatlarının belirlenmesidir. Buna göre incelediğimiz ilk dönem (1799-1848), Kaçar Devleti'nin kuruluş aşamasında gerçekleştirilen ıslahat hareketlerini, ikinci dönem (1848-1870), bu ıslahat hareketlerinin Batılı tarzda öngörülen bir değişim anlayışına dönüşme sürecini ve son dönem (1870-1923), Batılılaşma faaliyetinin sistemleşme aşamasını ifade etmektedir. Bu tarihsel aşamalar ise, dönemin fikirsel eğilimlerini yansıtan İranlı aydınlar ve reformcu devlet adamları, onların Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri ve buradaki faaliyetleri ekseninde incelenmiştir.

Tez metni içerisinde 20 sayfa ekler kısmı bulunmaktadır:
hatice_kilic_tez_ekler

ABSTRACT

From the beginning of 19th century, in Iran a new social and political system begun to develop. At the same time Ottoman Empire was in a more progressive historical situation and as a model state, was effecting the modernizing movement in Iran. Therefore in Iran, a westernization idea that under the impact of the Ottoman Empire started to form. Subject of this study is to research the existing of this westernization idea and until the first quarter of 20th century, to determine the main character of development of this idea. In this respect, the first period (1799-1848) that we have researched is including the reform movement in Kājār State at the time of establishment, the second period (1848-1870) is including the process of changing this reform movement into a westernization idea, and the last (1870-1923) is including the systematic westernization movement. And this historical periods have been researched according to Iranian reform-minded statemen and intellectuals who had relations with Ottoman State and activities in this state.

Inside of the text there is 20 pages appendix: hatice_kilic_tez_ekler

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	iii-v
ÖN SÖZ	vi-viii
KISALTMALAR	ix-x
KAYNAKLARIN TANITIMI	xi
A. Süreli Yayınlar	xi-xii
B. Seyahatnameler	xii-xiii
C. Hatıralar	xiii-xiv
D. Hatıra Niteliğindeki Tarih Kitapları	xiv-xv
E. Arşiv Belgeleri	xv
F. Arşiv Belgelerinin Derlendiği Kaynaklar	xv-xvi
G. Araştırma Eserler	xvi-xvii
KONU YA GİRİŞ	1-18

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN'DA MERKEZİ BİR DEVLET SİSTEMİ OLUŞTURMA ÇABALARI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

I. İRAN'DAKİ İLK YENİLİK HAREKETLERİ AŞAMASINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ	19
A. Nizam-ı Cedit Sürecinin Etkileri	19-20
B. İran'da Osmanlı Reformlarının ilk Tahlili ve II.Mahmut Döneminde Etkileşim	21-24
II. İLK GENEL KAPSAMLI REFORMLAR VE OSMANLI TANZİMATI'NİN ETKİLERİ	25

A. Nâsıru'd-Dîn Şâh Döneminin Birinci Evresi (1848-1862)	25-26
1. Mîrzâ Taki Hân (Emîr-i Kebîr) Reformları (1848-1852)	27-33
2. Devlet Teşkilatında Reform Çabası (1858-1862)	34-35
B. Osmanlı Tanzimatı'nın Yaygınlaşmasıyla Artan Etkileşim	36-37

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN'DA DEVLET DÜZEYİNDEKİ BATILILAŞMA ÇABALARI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

I. DEVLET DÜZEYİNDE İLK BATILILAŞMA ÇABALARI	38
A. Nâsıru'd-d-Dîn Şâh Döneminin İkinci Evresi (1862-1893)	38-39
1. Mîrzâ Hoseyn Hân Reformları (1858-1880)	40-43
a. İstanbul-Tahran Yazışmaları: Kültürel Etkiler	44-49
b. Yeni Bir Hükümet Sistemi Tartışmaları	50-53
2. Mîrzâ Yusuf Hân Musteşâru'd-Devle (1862-1893) ve Anayasal Rejim Tartışmaları	54-57
B. Batılılaşma Döneminde Osmanlı Reformlarına Dair Muhafazakâr Fikirler	58
1. Muhammed Hoseyn Ferâhânî'nin İstanbul Gözlemleri (1885-1886)	58-59
2. Hâcî Pirzâde'nin İstanbul Gözlemleri (1886)	60-62
II. BATILILAŞMA FİKRİNİN SİSTEMLEŞME AŞAMASI	63
A. Mîrzâ Melkum Hân (1833-1908)	63-67
1. İstanbul'daki Faaliyetleri: Arap Alfabesinde Reform Tartışması	68-73
2. Melkum Hân ve Osmanlı Basını	74-76
B. Seyyid Hesên Takîzâde (d.1878-ölm.1970)	77-85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İRAN'DA TOPLUMSAL ALANDAKİ MUHALEFETİN
GELİŞİMİ VE ÖZGÜRLÜKÇÜLERİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ
FAALİYETLERİ

I. İRAN'DA MEŞRUTİYET ÖNCESİ MUHALEFET GELENEĞİNİN OLUŞMASI	86
A. Bağımsız İran Basınının Osmanlı Devleti'ndeki Gelişimi	86-89
1. İlk Bağımsız İran Gazetesi: Ahter	90-93
a. İçerdiği Politik Fikirler	94
i. Muhafazakâr Fikirler	95-98
ii. Batılılaşmacı Fikirler	99-104
b. Ahter'de Faaliyet Gösterenler	105-108
2. Ahter'den Sonra İran Basını	109-114
B. İran'daki Tüccar Muhalefedinin Osmanlı Devleti'ndeki Başlangıcı	115-116
1. Osmanlı Devleti'nin İran Ticaretindeki Önemi: Tarihsel Arka Plan	117-118
2. İstanbul'daki İranlı Tüccarların Muhalefet Faaliyetleri	119-123
II. İRAN MEŞRUTİYETİ DÖNEMİNDE GELİŞEN MUHALEFET	124
A. Meşrutiyetin İlanı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu	124-127
B. Meşrutiyet Rejimini Sürdürme Çabaları	128-131
SONUÇ	132-133
ÖNEMLİ OLAYLARIN KRONOLOJİSİ	134-135
EKLER	136-155
BİBLİYOGRAFYA	156-170

ÖN SÖZ

Günümüz devlet sistemlerinde egemen olan siyasi, iktisadi ve toplumsal yapının tarihsel arka planı, büyük ölçüde, modernleşme yüzyılı olarak nitelendirebileceğimiz 19.yy.'a dayanmakta, özellikle bugün Doğu toplumlarında, sistem bazında yapılan çözümlenmelerde doğru noktanın tespiti, çoğu kez bu yapıların 19.yy.'daki gelişimlerinin incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu görüş doğrultusunda ele aldığımız İran'ın, günümüz siyasal ve toplumsal sistemi de Kaçar Hanedanı'nın hakimiyet yıllarından itibaren kurumsal bir işleyiş kazanmaya başlamıştır. Dolayısıyla, modernleşme tarihi çerçevesinde ele aldığımız İran çalışmamızda, bu yüzyıla ait bir inceleme büyük önem kazanmaktadır.

Öte yandan 19.yy. İran modernleşme tarihini, iktisadi ve toplumsal tüm yönleriyle ele almak son derece iddialı bir yaklaşım olacağı gibi, bunun, bizi bilimsel ve spesifik verilere ulaştıracağı da şüphelidir. Bu kaygıdan hareketle, çalışmamızda yalnızca İran'daki "Batılılaşma" anlayışının gelişim evreleri incelenmiştir. Bu gelişim ise İran'ın, modernleşmeye kendisinden daha ileri bir tarihsel aşamadan başlayan Osmanlı Devleti ile olan etkileşimi çerçevesinde incelenmiştir. Bu şekilde 19. yy.'da, Batılılaşmaya karşı Doğu ülkelerindeki hakim tutum çerçevesinde İran modernleşme anlayışının genel karakterini tanımlamak mümkün olmuştur.

Bununla birlikte İran modernleşmesi ile ilgili bir çok yabancı eser bulunabilirken ülkemizde bu dönem hakkında, hatta İran ile ilgili ciddi incelemeler son derece azdır. Konumuz ile ilgili bir çalışma, Orhan Koloğlu'nun, tezimizin bitim aşamasında yayına hazırlanmakta olan "İran'ın Çağdaşlaşmasında Türk Etkisi" başlıklı, Türkçe ve İngilizce esere dayalı bir bildirisidir. Bunun dışında Prof. Dr. Mehmet Kanar'ın "Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi" başlıklı eseri konumuz ile ilgili, Farsça kaynaklardan edinilmiş önemli bilgiler içermektedir. Ancak, İran'da modernleşme anlayışının gelişim evrelerini, Farsça kaynaklara dayanarak incelediğimiz bu çalışma, ülkemizdeki modern dönem İran araştırmaları alanına bir yenilik getirmekte, diğer yandan Osmanlı-İran ilişkileri konusundaki incelemelere de yeni bir çerçeve sunmaktadır.

Çalışmada Osmanlı Devleti'ni model alma eğilimi, İran modernleşmesinde belirlediğimiz üç ana tarihsel süreç çerçevesinde ele alınmıştır. Birincisi, mevcut siyasal sistemi koruma fikrine dönük bir merkezileşme ve yeniden yapılanma süreci,

ikincisi, siyasal sistemin Batılı tarz anayasal yönetim modelleriyle karşılaştırılarak devlet düzeyinde sorgulandığı süreç, üçüncüsü ise devlet düzeyinde gelinen bu aşamanın, toplumsal alanda, anayasal yönetim biçimini öngören örgütlü bir muhalefet hareketine doğru geliştiği süreç. Son aşama anayasanın ilan edildiği 1906 İran Meşrutiyeti ile sonuçlanmıştır. Buna göre, “modernleşme” olarak tanımladığımız süreçte vardığımız nokta, meşrutiyetin ilanı olmuştur.

Diğer yandan, geniş bir zaman diliminin incelenmesi ve bilgilerin büyük ölçüde Farsça kaynaklara dayanması, özellikle kaynakların temini aşamasında güçlüklerle karşılaşmamıza neden olmuştur. İran arşivlerinde titiz bir araştırmayı gerekli kılan bazı belgelerin ve eski süreli yayınların temini bu anlamda mümkün olmamıştır. Osmanlı Arşivi’nde ise ulaştığımız önemli bazı belgeler bulunmakla birlikte konumuz ile ilgili, bilgimiz dışında belgelerin bulunabileceğini de eklememiz gerekmektedir. Yazım aşamasında ise özellikle şahıs isimlerinin yazılışında, Farsçadaki telaffuz şekilleri dikkate alınmış,¹ bunun dışında, çoğunlukla DİA’nın transkripsiyon sistemi esas alınmıştır. İmla kuralları ile ilgili olarak da TDK’nın yazım kılavuzu’na (2005) başvurulmuştur.

Çalışmanın hazırlanması aşamasında bir çok kişinin şüphesiz önemli katkıları söz konusudur. Bunun için öncelikle, Sn. Hocam Yrd. Doç Dr. Osman Gazi Özgüdenli aracılığıyla tanıdığım ve Tahran’daki Dâyiretu’l-Me’ârif-i Bozorg-i İslâmî kütüphanesinin muazzam olanaklarından faydalanmamı sağlayan Sn. Dr. Seyyid Sâdık Seccâdî’ye ve kütüphane çalışanlarına, yine içten bir konukseverlikle beni Tahran’da ağırlayan sevgili Leylâ Râhimî Behmanî’ye sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. İran’a her iki gidişimde de Tahran Üniversitesi merkez kütüphanesinden ve aynı üniversitenin barınma olanaklarından faydalanmamı sağlayan Sn. Dr. Seyyid Ahmed Rızâ Hezrî’ye ve kütüphane çalışanlarına burada bir kez daha teşekkürlerimi sunuyorum. Kısa sürede bulunması imkansız birçok kaynağı benim için temin eden Tahrân’daki Kitâbfurûş-i Ferheng çalışanı Ferhâd Bey’e teşekkürü bir borç bilirim.

Türkiye’deki çalışmalarım esnasında İstanbul’daki İran Başkonsolosluğu’nda Konsolos ve Hukuki İşler Sorumlusu Sn. Kemal Mîrhalef’e ve aynı kurumda kütüphane sorumlusu olarak görev yapan Sn. Moctebâ Berghendâm’a gösterdikleri yardımdan ötürü teşekkürlerimi sunuyorum. Konu ile ilgili yaptığı incelemelerden faydalanmamı sağlayan Sn. Orhan Koloğlu’na gösterdiği yardımseverlikten ötürü

¹ Örneğin Hüseyin yerine “Hoseyn,” veya “Hesen” yazılışları kullanılmıştır.

teşekkür ediyorum. İSAM, IRCICA ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına gecikmiş teşekkürlerimi sunuyorum.

Bana Farsçayı sevdiren, büyük yardımlarını ve bilgisini hiçbir zaman esirgemeyeceğini bildiğim Sn. Hocam Prof. Dr. Mehmet Kanar'a sonsuz sevgi, saygı ve teşekkürlerimi sunuyorum. Aynı şekilde Sn. Hocam Doç. Dr. Ali Güzelyüz'e ve Doç. Dr. Mustafa Çiçekler'e gecikmiş teşekkürlerimi burada sunuyorum. Sn. Hocam Prof. Dr. Nurten İnal'a ve Yrd. Doç. Dr. Nesrin Karagür'e yardımlarından ötürü teşekkürlerimi sunuyorum. Sn. Hocam Yrd. Doç. Dr. Osman Gazi Özgüdenli'ye büyük katkılarından dolayı teşekkür ediyorum ve Sn. Hocam Prof. Dr. Hüseyin Salman'a, büyük bir anlayışla bilgisini ve yardımlarını esirgemeyip bu tezin oluşmasını sağladığı için bir kez daha teşekkür ediyorum.

Bu çalışmanın, ülkemizde henüz gerekli ilgiyi görmemiş modern dönem İran araştırmaları alanına giriş niteliğinde bir katkı sunması en büyük temennimizdir.

KISALTMALAR

- A.H.Mehdevî, **Revâbit-i Haricî** Abdu'l-Rızâ Huşeng Mehdevî, **Târîh-i Revâbit-i Hâricî-yi Îrân**, Tahrân, 1383/1947
- A.Kesrevî, **Târîh-i Meşrûtiyet**, Ahmed Kesrevî, **Târîh-i Meşrûtiyet-i Îrân**, Tahrân, 1370/1934
- E.Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V, VIII**, Ankara, 1983.
- F.Ademiyet, **Emîr-i Kebîr**, Feridûn Ademiyet, **Emîr-i Kebîr ve Îrân**, Tahrân, 1361/1945.
- F.Ademiyet, **Fikr-i Âzâdî**, Feridûn Ademiyet, **Fikr-i Âzâdî ve Mokaddime-yi Nehzat-i Meşrûtiyet**, Tahrân, 1340/1924.
- F.Z.Shahr, "The Iranian Merchant," Feriba Zerinebaf Shahr, "The Iranian Merchant Community In The Ottoman Empire And The Constitutional Revolution," **Les Iramiens D'Istanbul**, Paris-Tahrân-İstanbul, 1993.
- G.Nashat, **Modern Reform**, Guity Nashat, **The Origins Of Modern Reform In Iran (1870-1880)**, London, 1982.
- H.Algar, **Malkum Khan**, Hamid Algar, **Mîrzâ Malkum Khan, A Study In The History Of Iranian Modernism**, Berkeley Los Angeles, London, 1973.
- H.M.Sâsânî, **Siyâsetgerân**, Hân Melik Sâsânî, **Siyâsetgerân-i Dovre-yi Kâcâr**, Tahrân, (t.y.).
- H.M.Sâsânî, **Yâdbûdhâ**, Hân Melik Sâsânî, **Yâdbûdhâ-yi Sefâret-i İstanbul**, Tahrân, 1345-1966.
- H.Topuz, **Basın**, Hıfzı Topuz, **Türk Basın Tarihi**, İstanbul, 2003.
- İ.Râin, **Melkum Hân**, İsmâil Râin, **Mîrzâ Melkum Hân**, Tahrân, 1353/1937.

M.S.Haşimî, Târîh-i Cerayîd,	Muhammed Sedr Haşimî Târîh-i Cerayîd ve Mecellât-i İrân, İsfahân, 1363/1947.
M.Tabâ Tabâ'î, Târîh-i Tahlilî,	Muhit Tabâ Tabâ'î, Târîh-i Tahlilî-yi Matbuât-i İrân, (y.y.), 1366/1950.
N.Berkes, Çağdaşlaşma,	Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, 7.Basım, İstanbul, 1996.
S.H.Takizâde, Hatırât,	Seyyid Hesên Takizâde, Zindegî-yi Tufânî, Hatırât-i Takizâde, Tahrân, 1372/1956.
S.Nefisî, Târîh-i İctimâ'î,	Said Nefisî, Târîh-i İctimâ'î ve Siyâsî- yi İrân, I-II, Tahrân, 1344/1928.
Y.Aryanpûr, Ez Sabâ,	Yahyâ Aryanpûr, Ez Sabâ Ta Nimâ, Tahrân, 1351/1935.
bkz.	Bakınız.
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	Çeviren.
d.	Doğumu
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
Ed.	Edite eden.
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi.
No.	Numara.
ölm.	Ölümü.
s.	sayfa.
stn.	Sütun.
TTK	Türk Tarih Kurumu.
t.y.	Tarih yok.
y.y.	Yayın yeri yok.
yy.	Yüzyıl.

KAYNAKLARIN TANITIMI

A. Süreli Yayınlar: 19. yy.'da, özellikle İran dışında yayınlanmış olan ve dönemin fikirsel yapısını doğrudan yansıtan araçlar niteliğindeki süreli yayınlar, çalışmamızda son derece önemli bir yer tutmuşlardır. Öncelikle, İran'ın ilk bağımsız gazetesi olarak İstanbul'da yayınlanmaya başlayan *Ahter*,¹ konumuz ile ilgili temel kaynakların başında gelmektedir. Haber ve fikir gazetesi olma özelliğini bir arada taşıyan *Ahter*, bu yönüyle, incelediğimiz döneme ait nesnel bilgiler içermektedir.

Yirmi yıl süreyle, günlük ve haftalık olarak, uzun tatil dönemlerini de kapsayan farklı zaman aralıklarında yayınlanan bu gazetenin tüm sayılarına ulaşmamız mümkün olmamış², ancak, yaklaşık 350 sayısı taranarak önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bununla birlikte, elimizdeki mevcut nüshaların, konu ile ilgili temel bilgileri içerdiğini dolayısıyla ulaşamadığımız sayıların, tezin genel durumunu etkilemediğini de belirtmek gerekir.

Diğer bir gazete, İranlı büyük aydın-devlet adamlarından biri olan Melkum Hân'ın, Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme hareketlerinden etkilenecek sürgündeki Londra'da yayınladığı *Kanûn*'dur.³ Tüm sayılarını tarama imkanı bulduğumuz bu gazete, çalışmamızın ana başlıklarından birini oluşturan Melkum Hân'ın, İran modernleşme sürecindeki rolü hakkında bilgi veren önemli bir fikir gazetesidir.

Sözünü ettiğimiz ana başlığa kaynak teşkil eden diğer bir gazete de, Londra'da "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" adına Namık Kemal'in Türkçe olarak yayınladığı *Hürriyet*'tir.⁴ Bu gazetede, Melkum Hân ile Namık Kemal arasında geçen, dilde modernleşme sorunu ile ilgili bir tartışmanın yanı sıra, Melkum Hân'ın konuyla ilgili Farsça olarak yayınlanmış bir mektubu da yer almaktadır. Gazeteden edindiğimiz az sayıdaki bu bilgiler, Melkum Hân'ın Osmanlı basını ile olan ilişkisini göstermesi açısından büyük bir önem taşımaktadır.

¹ **Ahter**, İstanbul, 1292/1876-1312/1896.

² İstanbul'daki kütüphanelerde yalnızca iki sayısına rastlayabildiğimiz *Ahter*'in, ulaşabildiğimiz sayıları, Tahrân'daki Kitâbhâne-yi Millî-yi İrân tarafından yayınlanmıştır.

³ **Kanûn**, Londra, 1308/1892-1325/1909.

⁴ **Hürriyet**, Londra 1284/1868-1285/1869, Cenevre 1286/1870.

Ahter'den sonra İstanbul'da yayınlanmış olan diğer süreli yayınlar arasında *Hâver*¹ ve *Pars*² isimli dergiler yer almakta, birkaç nüshasını edinebildiğimiz bu dergilerden özellikle ilk Farsça-Fransızca edebiyat dergisi olan *Pars*, 20.yy.'ın başlarında İran aydınlarının görüş tarzları hakkında bilgi vermektedir.

B. Seyahatnameler: İran'da Batı'ya özgü modern kavramların ilk kez kullanıldığı bir eser olma özelliğiyle *Sefernâme-yi Mîrzâ Salîh Şîrâzî*,³ yazarının, Osmanlı Devleti'ne ait gözlemlerini de içeren bir kaynak niteliğindedir. 1815/1231-1819/1235 yılları arasında eğitim için Avrupa'ya gönderilmiş İranlı öğrencilerden biri olan Mîrzâ Salîh Şîrâzî'nin, İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği seyahatini kaleme aldığı bu eser, o yıllarda İstanbul'un sosyo-ekonomik durumunu ve bir İranlı aydının buna bakışını yansıtmaya açısından son derece önemlidir. İran'da bu gün dahi ilgiyle okunmakta olan *Sefernâme*, Batılılaşma fikrinin ilk tartışıldığı eser olarak değerlendirilmektedir.

Diğer bir seyahatnâme ise Muhammed Hoseyn Ferahânî'nin 1302/1885-1303/1886 yılları arasında gerçekleştirdiği İstanbul seyahatini anlattığı *Sefernâme*'sidir.⁴ Bu eserde Osmanlı Devleti'nde bulunan İranlıların durumu ve buradaki faaliyetleri hakkında geniş bilgi bulunmaktadır.

1303/1886 yılında İstanbul'u ziyaret eden Hâcî Muhammed 'Ali Pirzâde isimli tanınmış bir İranlı din adamının kaleme aldığı *Sefernâme*⁵ ise, buradaki İranlı tüccarların sosyo-ekonomik yaşam koşulları hakkında ayrıntılı bilgiler vermekte, bu yönüyle İran-Osmanlı ticari ilişkilerinin tarihçesi hakkında önemli bir kaynak niteliğindedir.

Edibu'l-Mulk adlı bir İranlı saray yetkilisinin, 1856/1272 yılındaki Irak seyahatini anlattığı *Sefernâme*'si⁶ Osmanlı Devleti İle İran'ın siyasi ve askeri

¹ **Hâver**, İstanbul, 1343/1927. *Haver* dergisi ilkin gazete şeklinde yayınlanmıştır. Nitekim, elimizde bulunan 16 Teşrin-i Evvel 1330/1914 tarihli sayısı gazete formatındadır. 1343/1927 yılından itibaren ise dergi olarak yayınlanmaya başlamıştır.

² **Pars**, İstanbul, 1337/1921. Dergi, yalnızca birkaç sayı yayınlanabilmiş buna rağmen hem İran'daki hem de İstanbul ve Avrupa'daki çevrelerce büyük bir ilgiyle karşılanmıştır.

³ Mîrzâ Salîh Şîrâzî, **Sefernâme-yi Mîrzâ Salîh Şîrâzî**, Tahrân, İntişârât-i Rovzen, 1347/1931. Türkçede gezi notları anlamını veren "seyahatname" kelimesinin Farsçadaki kullanımı "sefernâme" şeklindedir.

⁴ Mîrzâ Muhammed Hoseyn Ferâhânî, **Sefernâme-yi Mîrzâ Muhammed Hoseyn Hoseynî Ferâhânî**, Ed. Mes'ud Golzârî, İntişârât-i Firdovsî, Tahrân, 1362/1946.

⁵ Hâcî Muhammed 'Ali Pirzâde, **Sefernâme-yi Hâcî Pirzâde, ez-London tâ-İsfehân**, I-II, Tahrân, Çaphâne-yi Danişgâh-i Tehrân, 1343/1927.

⁶ Abdu'l-'Ali Hân Edibu'l-Mulk, **Sefernâme-yi Edibu'l-Mulk be-Atabat**, Ed. Mes'ud Golzârî, Tahrân, 1985.

durumlarının karşılaştırıldığı bir eser olması açısından çalışmamızda yararlandığımız önemli kaynaklardan biri olmuştur.

Söz konusu seyahatnameler, yazarlarının çoğu kez karşılaştıkları olayları kendi dünya görüşleri çerçevesinde sunmalarından kaynaklanan öznel bilgiler içermekte ancak, bunun dışındaki nesnel bilgiler, temel kaynağı oluşturabilecek niteliktedir.

C. Hatıralar

1919-1921 yılları arasında İstanbul'daki İran sefaretinde müsteşarlık görevinde bulunmuş olan Hân Melik Sâsânî'nin buradaki hatıralarından oluşan *Yâdbûdhâ-yi Sefâret-i İstanbul*,¹ konumuzla ilgili en geniş ve en ayrıntılı bilgileri bulabildiğimiz son derece önemli bir kaynak niteliğindedir. Sâsânî, dönemin Osmanlı-İran siyasi ilişkilerine ve İstanbul'daki İranlıların modernleşme yönündeki faaliyetlerine yer vermekte, kendisinden önceki dönem ile ilgili bir çok konuyu da Sefaret Arşivi'ndeki belgelere dayanarak aydınlatmaktadır. Bu yönüyle Sâsânî'nin eseri, İran modernleşme tarihi çalışmalarında belli başlı kaynaklar arasında yer almaktadır.

19.yy. İran tarihinin diğer önemli kaynaklarından bir olan *Rûznâme-yi Hâtîrât-i İtimâdu'l-Saltana*,² Nasîru'd-Dîn Şâh yönetiminin sonlarına doğru (1292/1876-1313/1897) yazılmış, dönemi tüm yönleriyle ele alan muazzam bir kaynak niteliğindedir. Muhammed Hesên İtimâdu'l-Saltana, esasında Osmanlı Devleti'nde bulunmamış ancak İran Sarayı'nda "Matbuat Bakanı" (vezir-i intibâ'at) olmasından dolayı, çalışmamızda geniş bir yer tutan İran basın tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. *Ahter* ve *Kanûn* gazeteleri ile ilgili bazı temel bilgileri İtimâdu'l-Saltana'nın hatıratında bulabildiğimiz gibi, dönemin büyük İranlı aydın ve devlet adamları hakkında da bu eser, önemli bir kaynak niteliğini taşımaktadır.

Diğer konu başlıklarımızdan birini oluşturan Seyyid Hesên Takîzâde'nin kaleme aldığı *Hatırat*³ ise, yurt dışındaki İranlıların meşrutiyetçi faaliyetleri ve İstanbul'da uzun süre bulunmuş olan Takîzâde'nin buradaki "Jön Türk"

¹ Hân Melik Sâsânî, *Yâdbûdhâ-yi Sefâret-i İstanbul*, Tahrân, Çaphâne-yi Firdovsî, 1345/1966.

² Muhammed Hesên İtimâdu'l-Saltana, *Ruznâme-yi Hâtîrât*, Tahrân, İntişârât-i Emîr-i Kebîr, 1377/1998.

³ Seyyid Hesên Takîzâde, *Zindegi-yi Tûfânî, Hatırat-i Takîzâde*, Tahrân, İntişârât-i Ulûmî, 1372/1993.

hareketiyle olan bağlantıları hakkında önemli bilgiler içeren kaynaklardan biridir. Bu eserde, Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme hareketinin İranlı aydınlar üzerindeki etkisi çoğu yerde açık bir dille ifade edilmektedir.

Hatırat niteliğindeki diğer önemli eserler arasında Kaçar Hanedanı'nın ileri gelenlerine mensup Abdu'llâh Mostovfi'nin *Şerh-i Zindegânî-yi Men*¹ isimli, az sayıda fakat önemli bilgiler bulabildiğimiz hatıratını sayabiliriz. Mostovfi, eserinde Kaçarlar Döneminin toplumsal ve siyasal işleyişi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Bunun dışında, büyük Türk tarihçisi Zeki Velidi Togan'ın *Hatıralar*'ında² Takîzâde ile ilgili kısa fakat aydınlatıcı bir bilgiye ulaşmamız mümkün olmuştur. Togan, *Hatıralar*'ında Takîzâde ile kurduğu yakın dostluktan söz etmekte, bu yönüyle dönemin Türk-İran kültürel ilişkileri hakkında da genel bir fikir sunmaktadır.

D. Hatıra Niteliğindeki Tarih Kitapları: Muhammed Hesen İ'timâdu'l-Saltana'ya ait *Sedru'l-Tevârîh*³ adlı eserde, Mîrzâ Takî Hân (1848-1852)'dan Mîrzâ 'Ali Esger Hân Emini's-Sultan (ölm.1893)'a kadar, Kaçar Döneminin 11 büyük vezirinin yaşantılarından söz edilmektedir. Bir İranlı saray yetkilisinin kendi bakış açısıyla kaleme aldığı biyografi niteliğindeki bu eser, yazıldığı dönem ile ilgili bir çok nesnel bilgi de içermektedir.

Meşrutiyet döneminde, bu harekete bizzat katılmış olan İran aydınlarından Ahmed Kesrevî'nin⁴ kaleme aldığı *Târîh-i Meşrutiyet-i İrân*⁵, Kesrevî'nin bu döneme ait gözlemlerini ve hatıralarını içeren en önemli modernleşme tarihi kaynaklarından biridir.

Yine meşrutiyet döneminin tanınmış muhalif din adamlarından biri olan Nâzımu'l-İslâm Kirmânî'nin kaleme aldığı *Târîh-i Bidârî-yi İrânîyân*⁶ adlı eser, İran modernleşme tarihine hatıralar ve belgelerle birlikte ışık tutan başlıca kaynaklardan biri olarak çalışmamızda önemli bir yer tutmuştur.

¹ Abdullah mostovfi, *Şerh-i Zindegânî-yi Men yâ Târîh-i İctimâ'î ve İdârî-yi Dovre-yi Kâcârîye*, I-III, Tahrân, İntişârât-i Zevvâr, 1371/1992.

² A. Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, İstanbul, Tan Matbaası, 1377/1969.

³ Muhammed Hesen İ'timâdu'l-Saltana, *Sedru'l-Tevârîh*, Tahrân, 1357/1949.

⁴ Adalet Bakanlığı gibi üst düzey görevlerde de bulunan Kesrevî'nin kendi kaleminden yaşam öyküsü için bkz. Ahmed Kesrevî, *Zindegânî-yi Men*, Tahrân, Neşr-i Pehş-i Kitâb, t.y.

⁵ Ahmed Kesrevî, *Târîh-i Meşrutiyet-i İrân*, Tahrân, İntişârât-i Emir-i Kebîr, 1370/1962.

⁶ Nâzımu'l-İslâm Kirmânî, *Târîh-i Bidârî-yi İrânîyân*, Tahrân, İntişârât-i Emir-i Kebîr, 1381/1973.

Diğer bir kaynak, Takîzâde'nin *Târîh-i İnkılâb-i Meşrutiyet-i İrân*¹ adlı eseridir. Bu kitapta Takîzâde, bizzat katıldığı İran meşrutiyet hareketi ile ilgili bilgilerin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nde yürütülmüş özgürlükçü faaliyetlere de değinmekte, hatıralarına da dayanarak bununla ilgili önemli bilgiler vermektedir.

*Târîh-i Tâhlîlî-yi Matbûat-i İrân*² adlı eser ise İran'ın önemli aydınlarından Muhît Tabâ Tabâ'î'nin yazdığı ve 19.yy.'ın sonlarından itibaren İran basın tarihinin ayrıntılı bir şekilde ele alındığı önemli bir kaynak niteliğindedir. Çalışmamızda önemli bir yer tutan basın faaliyeti ile ilgili temel bilgiler bu kaynaktan edinilmiştir.

E. Arşiv Belgeleri: Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden edindiğimiz az sayıdaki belge, konumuz ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Bunun için, Hariciye Nezareti *Siyasi Kısım* (HR.SYS.) belgeleri, Yıldız Sarayı Arşivi *Yıldız Esas Evrakı* (Y.EE.), *Sadaret Hususi Maruzat Evrakı* (Y.A.HUS.), *Yıldız Perakende Evrakı*, *Arzuhaller ve Journaller*(Y.PRK.AZJ.), *Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratu* (Y.PRK.EŞA)'ndan, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)'ndan ve Dahiliye Nezareti *İdari Kısım Belgeleri* (DH.ID.)'nden faydalanılmıştır. Tezimizde kullandığımız belgeler; İran'daki istibdat rejiminden kaçıp Osmanlı Devleti'ne sığınan İranlılar ve İstanbul'daki faaliyetleri, İran'daki Osmanlı sefirlerinin raporları ve İran dahilindeki bazı olaylar şeklindeki bilgileri içermektedir.

F. Arşiv Belgelerinin Derlendiği Kaynaklar: İran'daki Meşrutiyet Döneminde, İstanbul ve diğer Avrupa şehirlerinde faaliyet göstermiş muhalif aydınlara ait yazışmaların ve yine onlar tarafından kurulmuş özgürlükçü oluşumlara ait belge ve raporların toplandığı *İsnâd-i ez-Fealiyethâ-yi Âzâdîhahân-i der-Orupâ*³ ve *İstânbûl*, konumuz ile ilgili önemli belgeler sunan belli başlı kaynaklar arasında yer almaktadır.

¹ Seyyid Hesên Takîzâde, *Târîh-i İnkılâb-i Meşrutiyet-i İrân*, Tahrân, İntişârât-i Firdovsî, 1379/1971. Takîzâde, İran meşrutiyeti ile ilgili en önemli kaynakları sayarken Kesrevî'nin *Târîh-i Meşrutiyet-i İrân* ve Nâzımu'l-İslâm Kirmânî'nin *Târîh-i Bidâri-yi İrânîyân* adlı eserlerine de yer vermektedir. S.H.Takîzâde, *Târîh-i İnkılâb...*, s. 119-120.

² Muhît Tabâ Tabâ'î, *Târîh-i Tâhlîlî-yi Matbûat-i İrân*, (y.y.), İntişârât-i Biset, 1366/1958.

³ *İsnâd-i ez-Fealiyethâ-yi Âzâdîhahân-i İrân der-Orupâ ve İstânbûl*, Ed. İrec Efşâr, Tahrân, 1359/1951.

*İsnâd-i Resmî der-Revâbit-i Siyâsî-yi İrân bâ-İngilîs ve Rûs ve Osmânî*¹ adlı kaynakta ise, İran'ın Feth 'Ali Şâh Döneminde İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti ile olan siyasi ilişkilerine dair, İran arşivlerinden derlenen belgeler yer almaktadır.

*Berghâ-yi Târîhî*² ve *İsnâd-i ber-Guzîde-yi Dovrân-i Kâcârîye*³ isimli iki kaynakta ise çalışmamızın önemli bir bölümünü oluşturan Mîrzâ Hoseyn Hân (Sipehsâlâr)'ın üst düzey yazışmaları ile ilgili arşiv belgeleri yer almaktadır.

G. Araştırma Eserler

Farsça Araştırma eserler, İran'da Osmanlı Devletine ait bilgilerin ve değerlendirmelerin⁴ yoğunluğunu görmemizi, bu anlamda Osmanlı Devletinin İranlı aydın ve tarihçiler üzerindeki etkisini anlamamızı sağlayan kaynaklar niteliğindedirler. Bunların başında İranlı tarih bilgini Feridûn Âdemiyet'in kaleme aldığı eserler gelmektedir. Büyük oranda arşiv belgelerine dayanan bu eserler arasında, Mîrzâ Takî Hân (Emîr-i Kebîr) Dönemi ile ilgili en kapsamlı kaynak olma özelliğini koruyan *Emîr-i Kebîr ve İrân*,⁵ Batılılaşmanın İran'daki gelişiminin yine arşiv belgelerine dayanılarak incelendiği *Fikr-i Âzâdî ve Mokaddime-yi Nehzat-i Meşrûtiyet*⁶ ile *Makalât-i Târîhî*,⁷ çalışmamızda önemli bir yer tutmuşlardır.

Hatıratından söz ettiğimiz Hân Melik Sâsânî'nin, *Sîyâsetgerân-i Dove-re-yi Kâcâr*⁸ adlı eseri, Konumuz ile ilgili bir çok önemli bilgiye ulaştığımız, Kaçarlar Döneminin en büyük devlet adamlarının ve reformlarının, belgelere dayanılarak incelendiği bir temel kaynak niteliğindedir.

¹ Gulâmhoseyn Mîrzâ Sâlih, **İsnâd-i Resmî der-Revâbit-i Siyâsî-yi İrân bâ-İngilîs ve Rûs ve Osmânî, I-II**, Tahrân, Neşr-i Târîh-i İrân, 1365/1957.

² İbrâhîm Sefâ'î, **Berghâ-yi Târîhî**, y.y., Kitâbfurûş-i Sohen, t.y.

³ İbrâhîm Sefâ'î, **İsnâd-i ber-Guzîde der-Dovrân-i Kâcârîye**, y.y., İntişârât-i Bâbek, t.y.

⁴ İran'daki Osmanlı araştırmaları alanı hakkında bilgi için, Feriba Zerinebaf Shahr, "Ottoman Studies In Iran," **Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongre'ye Sunulan Bildiriler**, I, Ankara, 2002, s.529-534.

⁵ Feridûn Âdemiyet, **Emîr-i Kebîr ve İrân**, Tahrân, İntişârât-i Harezmî, 1361/1953.

⁶ Feridûn Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî ve Mokaddime-yi Nohzet-i Meşrûtiyet**, Tahrân, İntişârât-i Sohen, 1340/1932.

⁷ Feridûn Âdemiyet, **makalât-i Târîhî**, Tahrân, İntişârât-i Demâvend, 1362/1954.

⁸ Hân Melik Sâsânî, **Sîyâsetgerân-i Dove-re-yi Kâcâr**, Tahrân, İntişârât-i Bâbek, (t.y.).

Büyük İran tarihçisi Edward G. Browne'nin eserleri şüphesiz çalışmamızda önemli bir yer tutmuştur. Bunlar arasında, *The Persian Revolution*¹ (1905-1909), *A Literary History Of Modern Persia*² 1500-1924 ve *Press And Poetry Of Modern Persia*³ bulunmaktadır.

Çalışmamızda geniş bir biçimde kullandığımız, Guity Nashat'ın kaleme aldığı *The Origins Of Modern Reform In Iran*⁴ (1870-1880) isimli eser ise Mîrzâ Hoseyn Hân Dönemine, Osmanlı-İran kültürel ilişkileri çerçevesinde farklı bir bakış açısıyla yaklaşan ve büyük ölçüde belgelere dayalı, önemli bir kaynak niteliğindedir.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernleşme sürecinin anlaşılması aşamasında bize genel bir çerçeve sunan kaynakların başında Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma*⁵ adlı eseri gelmektedir. Diğer yandan 19. yy. Osmanlı tarihi ile ilgili yapılmış arşiv incelemelerine dayalı araştırmalar arasında İsmail Hakkı Uzunçarşılı⁶ ve Enver Ziya Karal'ın⁷ *Osmanlı Tarihi* başlıklı eserleri, başvurduğumuz temel eserler arasında yer almışlardır.

¹Edward G.Browne, **The Persian Revolution (1905-1909)**, Cambridge University Press, 1318/1910.

² Edward G.Browne, **A Literary History Of Modern Persia 1500-1924**, Cambridge University Press, 1367/1959.

³ Edward G. Browne, **Press And Poetry Of Modern Persia**, Cambridge Of University Press, 1322/1914.

⁴ Guity Nashat, **The Origins Of Modern Reform In Iran (1870-1880)**, London, University Of Illinois Press, 1982.

⁵ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, IV/I-II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, V, VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

KONUVA GİRİŞ

Tarihteki tüm toplumsal değişimlerin incelenmesinde olduğu gibi modernleşme süreçlerinin incelenmesinde de iki temel yaklaşım söz konusu olmuştur. Biri, modernleşmeyi toplumsal ve siyasal alandaki görünümüleriyle birlikte iktisadi temellere dayandırarak açıklayan yaklaşım, diğeri, modernleşmenin toplumsal ve siyasal alandaki görünümünü bizzat modernleştirici faktörler olarak ele alan yaklaşım. Bu son yaklaşım, örneğin “modern” askeri tekniklerin kullanılması, matbaanın getirilmesi, Batılı eserlerin çevrilmesi gibi faaliyetleri modernleşmeyi başlatan etkenler olarak değerlendirmektedir.

Söz konusu bu yaklaşımlar arasındaki ayrım, Doğu toplumlarının modernleşme süreçlerinin incelenmesinde en belirgin şeklini almaktadır. Batı toplumlarında, yeni buluşlar ve yeni tekniklerin geliştirilmesi şeklindeki ilerlemeler, köklü bir değişimin önünü açmış, iktisadi değişim de, bir yönüyle buna bağlı olarak gerçekleşmiştir. En genel ifadeyle tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş olarak nitelendirebileceğimiz bu iktisadi ve toplumsal değişim, hem siyasal sistem düzeyinde hem de kültürel düzeyde kendisine has yeni temsil araçları geliştirmiş, bu şekilde bir “modern” yaşam biçimi oluşmuştur. Bununla birlikte sanayileşmeye dayalı iktisadi yapının beraberinde getirdiği pazar arayışı, söz konusu değişime ait yeniliklerin Doğu toplumlarına aktarılması sürecini başlatmıştır. Ancak Batı ile iktisadi anlamda benzer tarihsel koşulların eş zamanlı yaşanmadığı Doğu’da, çok sonraları alınan bu yenilikler, Batı’dakinden daha farklı anlamlar ifade etmiş, çoğu kez Batılı tarzdaki bir değişimin, yani modernleşmenin temel koşulları olarak değerlendirilmişlerdir. Bu noktada, yeniliklerin alınması ve uygulanması aşamalarında, yeni bir faktör olarak “Batılılaşma” fikri devreye girmektedir. Denilebilir ki, Batı toplumlarının modernleşme süreçleri açıklanırken, iktisadi temel en belirgin faktör olarak karşımıza çıkmakta ancak Doğu’da, iktisadi temel ve Batılı tarz yeniliklerle

birlikte üçüncü bir etki olarak Batılılaşma fikrinin oluşturduğu faktör belirginlik kazanmaktadır. Dolayısıyla, iktisadi değişim, Batılı tarz yenilikler ve Batılılaşma fikri şeklinde sıraladığımız üç faktörün, modernleşmeye olan etkileri bakımından sahip oldukları öncelik sorunu, Doğu toplumlarında, sözünü ettiğimiz iki ana eğilimin temel tartışma konusunu oluşturmuşlardır.

Konuya bizim yaklaşımımız, modernleşmenin ortaya çıkış koşullarının değil, bizzat kendi görünümünün incelenmesi şeklindedir. Bu şekilde ele aldığımız İran modernleşmesinde, iktisadi temeller tartışılmamış, Batılı tarz yeniliklerin ve bunu takiben, Batılılaşma fikrinin izlediği tarihi seyir incelenmiştir.

18.yy.'ın başlarından itibaren Avrupa, yeni sanayi uygarlığının ilk aşamasına girmiş, bunun etkisi farklı dönemlerde Doğu'da hissedilmeye başlamıştır. Modernleşmeye dair unsurların aktarılması açısından baktığımızda bu etki, başlangıç aşamasında Batılı gezginlerin veya devlet görevlilerinin beraberlerinde Avrupai unsurları taşımaları şeklinde gerçekleşmiştir. 18.yy.'ın sonlarına doğru özellikle Osmanlı Devleti'nde, Fransız Devrimi'nin etkisiyle gelişen diplomatik ilişkiler, Batı modelinin takip edilmesi sürecini başlatmıştır. Ancak bundan önce, Doğu'da modernleşme süreçlerinin başlangıç işareti olarak nitelendirebileceğimiz, orduda ve buna bağlı olarak diğer kurumlarda yeniden yapılanma süreçleri yaşanmıştır. Osmanlı Devleti ve İran, bu sürece ilkin, 18. yy.'ın ilk çeyreğinde askeri ve siyasi alanda önemli ilerlemeler kateden ve bu yüzyılda büyük Avrupa devletleri arasına girmeyi başaran Rusya karşısında uğradıkları yenilgilerin sonucu girmişlerdir

Bu yeniden yapılanma süreçlerinde rol oynayan algılayış biçimi, başlangıçta değişimi öngörmeyip ilkin askeri alanda, ardından toplumsal alanda mevcut sistemi güçlendirme çabasına dönük olsa da, sonuçları itibariyle, modernleşme yönündeki köklü değişimin ilk evresini teşkil etmişlerdir. Bu şekilde Osmanlı Devleti ve İran üzerinde hakimiyet kuran Rusya, değişim anlayışını başlatmış olmakla birlikte, bu iki ülke tarafından model alınan ilk ülke olmuştur. Ancak İran için, Rusya ve diğer Batı Avrupa ülkelerinin yanı sıra, 18. yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren Batı etkisinin hissedilmeye başladığı Osmanlı Devleti, 19.yy.'ın başlarından itibaren üçüncü bir etki gücü olarak devreye girmiştir. Bu etki hem Batılı tarz yeniliklerin aktarılması sürecinde hem de Batılılaşma fikrinin örgütlü

bir yapıya dönüşmesi aşamasında İran'a model teşkil etmesi yönünde gerçekleşmiştir.

Bu şekilde, tezimizin çıkış noktasını oluşturan ve Doğu'daki modernleşme hareketlerinin en önemli belirleyenlerinden biri olan "model alma" eğiliminin İran'daki şeklini, Osmanlı etkisi çerçevesinde inceleyeceğiz. Bundan önce, İran modernleşmesinde varacağımız noktanın tespiti açısından iki ülkenin 19.yy.'a gelmeden geçirdikleri tarihsel sürecin ana hatlarını, konumuzu ilgilendiren çerçevede belirlememiz gerekmektedir.

1. Modern Döneme Kadar Osmanlı-İran Siyasi İlişkilerinin Genel Hatları

19.yy.'a kadar olan Osmanlı- İran ilişkilerine genel hatlarıyla baktığımızda, üç farklı tarihsel evrenin izlendiğini görmekteyiz. Esasında Türk-İran ilişkileri Karakoyunlu ve Akkoyunlular döneminde başlamış olsa da¹, Osmanlıların İran bölgesinde hakimiyet kurmuş devletlerle siyasi ilişkileri, 15. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da Türk birliğinin oluşturulmaya çalışıldığı süreçte başlamış² askeri, siyasi ve kültürel yönden ilişkilerin etkileşim boyutunda artması ise Safevi Devleti'nin kurulmasıyla (1501) birlikte gerçekleşmiştir.³ Osmanlı Devleti'nin fetih zamanlarını kapsayan bu dönemde İran, ilk kez güçlü bir merkezi yapıya kavuşmuş ve Osmanlı Devleti için bölgede bir rekabet unsuru oluşturmaya başlamıştır. İki ülke arasında 19. yy.'ın ortalarına kadar devam eden sınır anlaşmazlıkları Safevi Devleti'nin hakimiyet yıllarında, yetki alanını genişletme mücadelesi şeklinde ortaya çıkmış, Osmanlı-İran ilişkilerinin ilk evresi güce dayalı bu mücadele etrafında gelişmiştir.

Safevi Devleti'nin dağılmasıyla merkezi yapının bozulması ve 18.yy.'ın başlarına rastlayan bu dönemde Osmanlı Devleti'nin fetih geleneğinden sıyrılarak kendi içindeki değişime yönelmeye başlaması, iki ülke ilişkilerini güç mücadelesinden çıkartarak sınır anlaşmazlıkları boyutuna indirgemeye başlamıştır.

¹ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Ankara, 1999, s. 22.

² Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İran, Osmanlı-İran Münasebetleri," **DİA**, XXII, 2000, s. 405.

³ A.S.Muhammedoğlu, "İran...", s. 405.

18. yy.'ın başlarından itibaren İran'da hakimiyeti ele geçiren Afşar Hanedanı ve ardından Zendler¹ Döneminde Osmanlı-İran ilişkilerinde dönem dönem hakimiyet alanını genişletme çabaları gerçekleşmiş ancak, genel olarak iki ülke ilişkilerinin bu ikinci evresi, tarihsel olarak önemli sonuçlara yol açmayan sınır çatışmaları ve bunu takip eden barış dönemleri şeklinde gelişmiştir².

19.yy.'ın eşiğine gelindiğinde ise iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu modernleşme yüzyılı, iki ülke siyasi ilişkilerinde Batılı güçlerin çıkar çatışmalarının dayattığı ittifak arayışları dönemi olmuştur. Bu üçüncü evre, İran'ın Osmanlı Devleti'ni model almaya başladığı süreci ifade etmektedir.

2. Osmanlı Modernleşmesinin Öncülleri

Osmanlı Devleti'nde 17.yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren bazı kısa vadeli yeniden yapılanma süreçleri yaşanmıştır. Viyana Kuşatması'nın ardından çöküş devrine giren Osmanlı Devletinde, II. Osman (1622), IV.Murat (1631-1640) ve Köprülü ailesinden bazı vezirlerin gerçekleştirdikleri ıslahat girişimleri imparatorluğa eski gücünü kazandırmak amacını taşımış, ancak bu yenilikler Batı etkisinde gerçekleştirilmedikleri gibi uygulayıcılarının ömürleriyle de sınırlı kalmışlardır.³ 18.yy.'dan başlayarak gerçekleşen değişimin niteliği ise Batı etkisinin görülmeye başlamış olmasıdır.⁴ Bu yüzyılda geleneksel sistemi sağlamlaştırma fikrinden, “eski”den “yeni”ye geçiş fikrinin ilk aşamasına girilmiştir.⁵

Osmanlı Devleti'nde, dış dünyaya karşı tutum değiştirme ve içeride bazı yenilikler yapma gerekliliği, Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşların sonuçlandığı Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) Antlaşmalarından sonra

¹ Abdu'l-Rızâ Huşeng Mehdevî, *Târîh-i Revâbit-i Hâricî-yi İrân*, Tahrân,1383/1967, s.184 -190.

² Zendler ve Afşarlar Dönemi Osmanlı-İran ilişkileri hakkında iyi bir özet için bkz. Rızâ Şabânî, “Efşariye ve Zendiye Döneminde (h. 1135-1210/m. 1723-1796) Osmanlı-İran ilişkileri,” **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu, Konya 16-17 Aralık 2002**, Ankara, 2003, s. 79-87., ayrıca bkz. Ali Djafar-Pour, **Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri**, İstanbul, (doktora Tezi), 1977.

³ E. Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, V/55.

⁴ Halil İnalcık, “Osmanlılarda Batıdan Kültür Aktarması Üzerine,” **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, İstanbul, 1993, s. 429.

⁵ N.Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 42.

anlaşılmıştır.¹ Karlofça Antlaşmasını imzalamış olan Osmanlı Devleti, önemli ölçüde güç kaybetmiş,² ardından Avusturya ile 25 yıl süreli bir barış sözleşmesi imzalanmıştır.

İşte bu barış politikası döneminde, eski Osmanlı kurumlarını diriltmek yönünde gelişen ıslahat fikri yerine, Batı yöntemlerini alma yönüne dönük ıslahat fikirlerinin filizlenmeye başladığını görmekteyiz.³ Bu başlangıç Osmanlı tarihçileri tarafından geleneksel olarak, 1718'den 1730'a kadarki 12 yıllık bir süreyi kapsayan ve "Lâle Devri" olarak adlandırılan süreç ile başlatılmaktadır. Bu dönem, Osmanlı saray ve devlet ileri gelenlerinin savaş yerine barış politikası içinde bir gelişme dönemi açtıkları şeklinde yorumlanmış olmakla birlikte, devlet katında gereksiz bir harcama ve anlamsız eğlence dönemi olarak da nitelendirilmiştir. Bununla birlikte "Lâle Devri"ni Türk sanatında Rönesans olarak nitelendiren bir görüş de bulunmaktadır.⁴ Tüm bunların ötesinde bu dönem, Batı etkisinin somutlaşmaya başladığı ve 18.yy.'a kadar birbirine yalnızca düşman gözüyle bakan Osmanlı Devleti ile Batı'nın, birbirlerini tanıma gereğini duymaya başladıkları dönem olmuştur.⁵

Lâle Devri'nde Batı etkisi daha çok oraya giden Osmanlıların veya Osmanlı Devleti'ne gelen Batılı görevlilerin taşıdıkları kültür unsurlarında kendisini göstermiştir. Bu dönemde, sefirlik göreviyle Paris'e gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed'den istenen Fransa'nın gelişmişliği hakkında bilgi edinmesi olmuştur. Osmanlı Elçisi, bu sefirlik görevinden, gördüğü yerlerin bir nevi fotoğrafı niteliğini taşıyan bir seyahatname ile dönmüş, bu eser Osmanlılar için adeta Batı'ya açılan ilk pencere niteliğini taşımıştır. Elçinin Paris seyahatinin bir başka sonucu da beraberinde götürmüş olduğu oğlu Said Mehmed Efendi'nin, oradan aldığı ilhamla, İstanbul'da bir Türk matbaasının kurulmasına çalışması olmuştur.⁶ Sait Mehmet Efendi Fransa'dan döndükten sonra, Osmanlı Devleti'nde "Basımcı" olarak adlandırılan ve Osmanlı modernleşme tarihinde önemli bir aşamayı başlatan İbrahim Müteferrika⁷ (1670-1745) ile birlikte ilk Türk

¹ N.Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 40.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara,1978, IV/235.

³ N.Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 42

⁴ E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, V/55.

⁵ E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, V/56.

⁶ E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi** V/56.

⁷ Berkes, Müteferrika'dan ayrıntılı bir biçimde söz ederken, çağının ilerisinde bir görüş yeteneğine sahip olması dolayısıyla, Türk modernleşme tarihinde ilk matbaanın kurucusu olmasından daha

matbaasını kurma girişimlerine başlamış, ve bu çaba Müteferrika'nın öncülüğünde 1727 yılında ilk Türk matbaasının kurulması ile sonuçlanmıştır¹. İbrahim Müteferrika, daha 1719'dan beri matbaa konusunda bazı denemeler yapmış, ilk matbaasını kurmadan önce de basım sanatının gerekliliğini ve değerini anlatan bir bildiri hazırlayarak bunu Sadrazam'a, Şeyhülislam'a ve ulemaya sunmuştur. İbrahim bu raporunda, basım sanatının İslam ülkelerinde uygulanmamış olmasının zararlarını, ileride sağlayacağı yararları, Müslümanların Avrupalılara kıyasla geri kalmış olmalarının nedenlerinden birinin basım sanatının yokluğundan kaynaklanan cahilleşme olduğunu açık ve güçlü bir dille ifade etmiştir. İlk Türk matbaasının kurulmasından önce Osmanlı Devleti'nde matbaacılık, İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra, bu sanatla Avrupa'da da çok erken dönemlerde ilgilenen Yahudilerle başlamıştır. İbrani harflerinin döküldüğü matbaanın ilki 1495'de, ikincisi 1579'da açılmıştır.²

Matbaa alanında Lâle Devri'nde atılan adımın yanı sıra, bu dönemde Batılı devlet adamları ve görevlileri de Osmanlı üzerindeki Batı etkisinin derinleşmesinde önemli rol oynamış, yapılan yeniliklerde veya yenilik fikrinin tartışılmasında belki de en temel rolü oynamışlardır.³ Batılı anlamda yenileşme yolunda ilk somut adımların atıldığı bu dönem, Patrona Halil İsyanı (1730)⁴ ile kesintiye uğramış ancak, III. Selim'e (1789-1807) kadar devam eden dönemde Batı etkisi başka kanallardan, başka şekilde Osmanlı Devleti'ne sızmaya devam etmiştir.

1730'daki ayaklanmanın ardından askeri alanda modernleşme yönünde önemli faaliyetlere başlandığını görmekteyiz. I. Mahmut Dönemine (1730-1745) rastlayan bu süreçte, en önemli adım Humbaracı Ahmet Paşa olarak anılan

önemli bir role sahip olduğunu vurgulamaktadır. Berkes'e göre: "İbrahim'in fikirleri zamanı bakımından çok yenidir. Onun özellikle Türkiye ile ilgili üç noktayı aydın bir şekilde kavradığını görürüz: 1) Yeni usullerin kabulü ile ıslahat yapılması zarureti 2) Rusya'nın Batılılaşmasının Türkiye'nin geleceği için önemi 3) Batılıların Türkiye'nin yaşayıp yaşamayacağı meselesini tartışmakta oldukları. Bu gözlemleriyle İbrahim Müteferrika'yı Türk evrim tarihinin ilk öncü düşünürü olarak kabul edebiliriz." Niyazi Berkes, " İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği," **Belleten (TTK)**, Ankara, XXVI/103, 1962, s.715-737.

¹ 18. yy.'da Osmanlı Devleti'ndeki fikir hareketleri çerçevesinde İlk Türk matbaasının kuruluşu hakkında bilgi için bkz. İ.H.Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara, 1988, IV/II, s. 513-523. Ayrıca arşiv belgelerinden, Türk matbaacılık tarihi ile ilgili bilgi için, Ahmed Neziha Galitekin, "Türk Matbaacılık ve Matbuat Tarihi Hakkında Arşiv Vesikaları,I-II," **Müteferrika**, İstanbul, Kış 2003, 24/23-37, Yaz 2004, 25/3-35.

² N.Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 58-59.

³ E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, V/56.

⁴ Berkes bu isyanı, "bir Yeniçeri-esnaf ayaklanması" şeklinde yorumlamaktadır. N.Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 42.

Fransız asıllı Claude-Alexandre Comte de Bonneval (1675-1747) isimli ünlü generalin yönetiminde atılmıştır. 1730'daki ayaklanmanın bastırılmasından sonra sadrazam olan Topal Osman Paşa bu ünlü Batılı generalden yararlanılacağını düşünerek onu İstanbul'a çağırması ve kendisine Humbaracı ocağını yenileştirme görevini vermiştir. Bonneval bu önemli görevin başına getirildiği için vezirliğe yükseltilmiş, 1733'de maaşlı bir Humbaracı kıtası kurarak bunlar için Hendesehane adı altında ilk askeri fen ve tatbikat okulunu açmıştır.¹ Bonneval'ın yürüttüğü faaliyetin modernleşme tarihi açısından taşıdığı asıl önem orduda Batılı tarz yenilikler yapılmadığı sürece başarıya ulaşılamayacağı fikrini getirmesinden kaynaklanmaktadır. Bonneval, bu görüş doğrultusunda birçok rapor kaleme almıştır.

III. Mustafa (1757-1773) Döneminde ise aslen Macar olan Baron De Tott da Bonneval'ın izinden gitmiştir. Osmanlı Devleti'nin yenilgilerinin ve gerilemesinin ilk nedenini örgütleri bozulmuş olan Yeniçeri ordusunda bulan III. Mustafa Batı etkisinin orduya girmesinde olumlu yönde bir tavır sergilemiş, bu konuda yardımına başvurduğu kişi Baron de Tott olmuştur.² Askeri alanda yapılan birçok yeniliğin yanı sıra bilimsel alanda da III. Mustafa Döneminde Batı'dan bazı yenilikler alınmaya çalışılmıştır.³ Bunun için Fransız elçisi aracılığıyla Paris bilim akademisinden birçok astronomi kitabı sipariş ettirilerek İstanbul'a getirilmiş, birçok tıp eseri de Türkçe'ye çevrilmiştir.⁴

III. Mustafa Döneminde Batılılaşma yolunda önemli adımlar atılmış olmakla birlikte, 1768'de başlayan Osmanlı-Rus savaşının(1768-1774) Osmanlı Devleti için son derece olumsuz sonuçlar doğurmasının önüne geçilememiştir. Savaşın ardından sadrazam Halil Hamid Paşa tarafından bazı iyileştirme çabalarına girişilmiş, bunun için bir Mühendishane açılmış, kara ve deniz kuvvetlerinin yeniden yapılandırılması için Fransa'dan çok sayıda uzman getirilmiştir.⁵

Buraya kadar 18.yy., Batılı tarzda yeniden yapılanma fikrinin devlet düzeyinde iyiden iyiye hakimiyet kazanmaya başladığı ancak, uzun vadeli, kalıcı

¹ N.Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 64.

² E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, V/57.

³ E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, V/58.

⁴ E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, V/58.

⁵ E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, V/59.

sonuçlara yol açacak bir yenileşme programının izlenmediği bir yüzyıl olmuştur. Bu yüzyılın sonu ile 19. yy.'ın ilk çeyreği, süregelen değişim fikrinin, salt askeri yenileşme anlayışının kısmen dışına çıkılarak, sistemli bir Batılı tarzda yeniden yapılanma hareketine dönüşmesinde ilk aşamayı oluşturmuştur. Özetle Lâle Devri'nde başlamış olan modernleşme akımı III. Selim Döneminde somut sonuçlarını vermeye başlamıştır.

Nizam-ı Cedit olarak adlandırılan III. Selim Dönemi yenilik hareketi, kendisinden önceki (18.yy.) geriye dönük askeri yenileşme anlayışı ile, kendisinden sonraki (19.yy.) ileriye dönük toplumsal değişim anlayışı arasında bir geçiş noktası oluşturması açısından birden fazla anlam ve tanım içermektedir. Dar anlamda Nizam-ı Cedit, III. Selim Döneminde Batılı tarzda yetiştirilmek istenen talimli askeri ifade ederken, geniş anlamda, Yeniçeri örgütünü ortadan kaldırmak, ulemanın nüfuzunu azaltmak¹ gibi öncelikli hedeflerin yer aldığı, pek çok alanda, Batılı tarzda öngörülen yeni bir yapılanma programını ifade etmektedir.

Nizam-ı Cedit programı, III. Selim'in, nasıl bir askeri sistem uygulanması gerektiği sorusunu devlet düzeyinde tartışmaya açması şeklinde başlatılmıştır. Bu başlangıca aciliyet kazandıran en önemli neden ise Avusturya ve Rusya savaşlarından henüz çıkmış olmasıydı. Bu durum karşısında sunulan çözüm önerilerinin ortak noktasını askeri yenileşme konusu oluşturmuştur. Ancak, ne tür bir yenilik yapılacağı konusunda yürütülen, Osmanlı İmparatorluğu'nda geçmiş dönemlerde yapılmış düzenlemelere dayanarak askeri alanda iyileşme sağlanabileceği fikri ile Batılı tarz düzenlemelere uygun yeni bir askeri örgütlülük oluşturulması gerektiği fikri arasındaki mücadelede, ikinci görüş, öngörülen yenileşme politikasının ana fikrini oluşturmuştur.² Buna göre askeri yenilikler üç alanda gerçekleştirilmiştir: 1) Mevcut asker ocaklarının düzenlenmesi, 2) Batılı tarzda yeni bir ordunun (Nizam-ı Cedit) kurulması, 3) Savaş eğitim kurumlarının düzenlenmesi. Diğer yandan mevcut askeri kurumların dışında bir savunma biriminin oluşturulması fikri, modern anlamda toplumsal yapıdan bağımsız bir askeri örgütlülük fikrinin oluşmasının ilk evresini teşkil etmiştir.

¹ Osmanlı Devleti'ndeki Nizam-ı Cedit, sonraki dönemlerde birçok İranlı aydın tarafından, öncelikle bir dünyevileşme süreci olarak değerlendirilmiştir. Bunun tarihteki ilk örneği ise, 1815 ve 1819 yıllarında İstanbul'u ziyaret eden Mirzâ Salih Şîrâzî'nin, seyahatnamesinde konuyla ilgili yaptığı bu yöndeki bir değerlendirmedir. Bkz. Tezin birinci bölümü, s. 21-22.

² E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, V/62-63.

Toplumsal alanda ise özellikle eğitim ve öğretim konusunda önemli adımlar atılmıştır. Osmanlı toplumunda temel eğitim kurumları olan medreseler, 18.yy.'da Yeniçeri Ocağı gibi bozulmuş bir durumdaydı. Bu alanda eskisinin yanına yenisini yapma yöntemi uygulanarak eski medreseler kendi hallerine bırakılmış, bunların yanında ordu gereçlerini karşılamak üzere bir teknik öğretim kurumu oluşturulmaya çalışılmıştır. Daha önce 1773'de Mühendishane-yi Bahrî-i Hümayun [deniz okulu] (1792) kurulmuştu. III. Selim, bunun yanına Mühendishane-yi Berrî-i Hümayun [topçu okulu] (1794)'nu kurmuştur.¹ Bu okulların kurulmasında yabancı uzmanlardan geniş ölçüde faydalanılmış Fransa, İsveç, İngiltere ve diğer batı ülkelerinden mühendis ve ustalar getirtilmiştir. Padişah, kurulan bu okulların yönetimi için özel bir kanunname hazırlatarak, topçu okulunda Fransızca mecburi ders olarak bir Fransız hoca tarafından okutulmuş, aynı okul için 400 ciltlik bir kütüphane kurulmuştur. Yayım alanında da bu dönemde Türkçe'ye kitap çevrilmesine ve bu kitapların bastırılmasına önem verilmiştir. Bu iş için ilkin, çalışmaları duraksamış olan Müteferrika'nın kurduğu matbaa düzene konmuş ve önemli çeviri kitapların basımı burada gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte bu dönemde yabancı dil öğrenen Osmanlıların bu dillerde kitap yazmaya başlamaları Türk dilinin bir bilim dili olarak gelişmesinde önemli bir adımı teşkil etmiştir.²

Nizam-ı Cedit süreci, Osmanlı Devleti'nin Batı'nın diplomasi çevresine katılmasının da başlangıç evresini oluşturmuştur.³ Bu, ilkin Fransa-Osmanlı ilişkileri çerçevesinde gelişmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı politikasında Fransız dostluğu, tarihi bir zorunluluk olarak kabul edildiği kadar değerli bir gelenek gibi de sayılmıştır. Bu şekilde 19. yy.'ın eşiğinde gerçekleşen, yani Nizam-ı Cedit Dönemine rastlayan Fransız Devrimi'nde, devrim hükümetini Prusya'dan sonra ikinci tanıyan ülke Osmanlı Devleti olmuştur. Aynı zamanda Osmanlı Devleti, İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'nin devrim temsilcilerine geçmesini de kolaylaştırmıştır. Yeni rejimin tanınması devrim ideolojisinin benimsenmesinden çok diplomatik nedenlere dayansa da Fransız devrim fikirlerinin Osmanlı Devleti'ne girmesindeki en can alıcı süreci Nizam-ı Cedit Dönemi oluşturmuştur.⁴ Bununla birlikte, III. Selim Döneminde ilk daimi elçiliklerin Viyana, Berlin,

¹ E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, V/63.

² E.Z.Karal, **Osmanlı Tarihi**, V/69.

³ N.Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 120.

⁴ Bernard Lewis, **The Emergence Of Modern Turkey**, Oxford, 1961, s. 55.

Londra ve Paris gibi kentlerde açılması Fransız Devrimi fikirlerinin girişinde önemli bir etki oluşturmuştur.¹ Kültürel anlamda ise Fransız Devrimi'nin Osmanlı Devleti'ndeki ilk somut etkisi, burada *Bulletin de Nouvelles* adlı ilk gazetenin² devrim propagandası yapmak amacıyla Fransızlar tarafından kurulmuş olmasıdır.

Osmanlılar 19.yy.'a kadar Batı'dan yalnız teknik unsurları almayı kabul ettikleri halde 19. yy.'dan başlayarak kanunları, hatta gündelik yaşam biçimine ait unsurları da aktarmaya başlamışlardır.³ Nizam-ı Cedit Dönemi, Batılı tarzın günlük yaşam biçimine yansımalarının da başlangıcını oluşturmuştur. Öyle ki, devlet adamlarının birçok konuda “alafranga modasına düşmeleri,” geleneği temsil eden toplum tabakası arasında itirazlara yol açacak ölçüde yaygınlık kazanmıştır.⁴

Nizam-ı Cedit programının toplumsal alanda yol açtığı itiraz, III. Selim'in tahttan indirilmesine ve programın sekteye uğramasına yol açmış ancak, Osmanlı Devleti bununla geri dönüşü olmayan bir modernleşme sürecine girmiştir.

Buraya kadar, Osmanlı Devleti'nde 17.yy.'ın sonlarından itibaren başlayan Batı etkisinin örgütlü bir Batılılaşma hareketine dönüşmesindeki ilk tarihsel aşamaları gördük. Bundan sonraki aşama modernleşme çağıdır. III. Selim Döneminden sonra II. Mahmut Dönemi (1808-1839), daha ileri bir aşama olan, hükümet anlayışında dünyevileşmeye doğru gidildiği⁵ ve Batılı tarzda yaşam biçiminin neredeyse hükümet programı şeklinde yürütüldüğü bir dönem olmuş, 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlatılan Tanzimat rejimi (1839-1876) ise hükümdarın hükümete karşı yetkilerini kısmak gibi bir değişikliklerle, II. Mahmut Dönemi rejiminin bir uzantısı olarak devlet anlayışında ve devlet yönetiminde modernleşmenin gerçek başlangıcı olmuştur.⁶ Nitekim Tanzimat, aynı zamanda Batı'dan idari yöntemlerin ve kanunların aktarılmaya başladığı dönemi ifade etmektedir.⁷ Bu şekilde anayasal rejime doğru ilk adımı oluşturan Tanzimat Dönemi, 1876 yılında yerini Kanun-i Esasi [anayasa] sürecine bırakmıştır. Birinci Meşrutiyet olarak adlandırılan bu dönem, İkinci Meşrutiyet

¹ B.Lewis, **The Emergence...**, s. 60-61.

² Bkz. H.Topuz, **Basın**, s. 34-35.

³ H.İncelik, “Osmanlılarda Batıdan Kültür Aktarması...,” s. 425.

⁴ Ahmed Cevdet, **Tarih-i Cevdet**, İstanbul, 1974, VIII/188.

⁵ N.Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 198.

⁶ H.İncelik, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu.” **Bellekten**, 1964, XXVIII/111-112, s. 603.

⁷ H.İncelik, “Osmanlılarda Batıdan Kültür Aktarması ...,” s. 429.

(1908)'e kadar Osmanlı-Türk modernleşme tarihinde en önemli son adımlardan birini oluşturmuştur.

Bu tarihsel aşamaları izleyen fikir akımları ise Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut Döneminden itibaren belli bir dünyevileşme çizgisi izlenmiş, bu bağlamda Tanzimat süreci, geleneksel değerler sistemi ile ciddi bir çatışmanın ortaya çıktığı dönem olmuştur. 1860'lardan itibaren bu çatışma, yansımaları "Yeni Osmanlılar" adındaki, Batılılaşma yolunda bir yandan geleneksel değerlere sarılan, bir yandan bunlara Batılılaşmaya uygun evrensel nitelikler kazandırmaya çalışan bir ulusalcılık öncesi fikir hareketinde bulmuş, ardından "Jön Türk" hareketi, Osmanlı-Türk modernleşmesinde ulusalcı aşamanın ilk basamağını teşkil etmiştir.

Tezimizde, Osmanlı Devleti'nin 19.yy. modernleşme sürecinde geçirdiği yukarıdaki bu tarihsel evrelere, İran modernleşmesine etkilerini tespit ettiğimiz sürece değineceğiz. Asıl konumuz Osmanlı modernleşmesi olmamakla birlikte, bununla ilgili tahlil niteliğindeki bazı bilgiler, İran üzerindeki Osmanlı etkisinin nedenlerinin anlaşılması açısından önem kazanmıştır.

3. İran Modernleşmesinin Öncülleri

İran'ın Batı ile ilk teması 17.yy.'ın başlarına dayanmaktadır. Buna dair ilk belge, 1610 yılında Fransa Kralı IV.Henry'nin Pere Juste adında bir keşişle birlikte Safevi hükümdarı I. Şâh Abbâs'a (1587-1629) gönderdiği bir mektuptur. Şâh Abbâs bu mektuba Fransa ile dostane ilişkiler kurulması isteğini bildiren bir cevap yazmış olsa da Fransız keşiş ülkesine döndüğünde IV.Henry öldürülmüş ve bu ilk girişim sonuçsuz kalmıştır.¹ Ardından XIII. Louis Döneminde (1610-1643) görüşmeler yeniden başlamış, Safevi Hükümdarı İran topraklarındaki Katolik Hristiyanlara serbestlik tanınacağı taahhütünde bulunmuştur.² 1664'te ise XIV. Louis, II. Şâh 'Abbâs'a (1642-1666) Fransızların Doğu Hindistan şirketine bağlı bir heyetle, ilişkilerin geliştirilmesine dair bir mektup göndermiştir.³

Doğu Hindistan şirketi, 17.yy.'ın ikinci yarısında İngilizler tarafından kurulmuş, özellikle III. William Döneminde (1679-1702) Basra Körfezi'ndeki

¹ A. H.Mehdevî, **Revâbit-i Haricî**, s.122.

² A.H.Mehdevî, **Revâbit-i Haricî**, s.122-123.

³ A.H.Mehdevî, **Revâbit-i Haricî**, s.123.

İngiliz ticareti canlılık kazanmıştır.¹ Bu şekilde İran, Batılı unsurlarla ilkin Fransa ve İngiltere'nin ticaret faaliyetleri sonucu İran'a gelen yabancı elçiler ve görevliler aracılığıyla tanışmıştır. Ancak, başlangıç aşamasında bu temas İran'da Batı'yı model alma yönünde bir değişime yol açmamıştır.

18.yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren ise İran, yerel hanlıkların hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. 1727 yılından itibaren bu yöndeki bir mücadele Afşâr Hanedanı'na mensup Nadîr Kulî Beg ile Kaçarlara mensup Feth'Ali Hân arasında gerçekleşmiş ve Nadîr Kulî Beg bu mücadelede galip gelerek daha önce Rus, Afgan ve Osmanlılara kaptırılan toprakları geri almış, 1736'da Nadîr Şâh, Afşâr adıyla saltanatını ilan etmiştir.² Nadîr Şâh, komşularına ve ülke içindeki diğer rakiplerine karşı elde ettiği başarıların ardından, İran'da yeni düzenlemelere gidip merkezi bir hükümet oluşturmak yerine bir fetih politikası izleyerek Hindistan istilasına girişmiştir.³ 1747'de öldürülmesinin ardından İran, yaklaşık 20 yıl boyunca yerel beylerin ve Nadîr Şâh'ın ordusunun ileri gelenlerinin savaş alanı haline gelmiştir.⁴ Bu mücadeleler 1851 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren ise Zend Hanedanı ağırlığını koyarak Kerîm Hân Zend'in 22 yıl sürecek olan hakimiyet dönemi (1757-1779) başlamıştır.

Zendler Dönemi nispeten sakin geçmiş, bu dönemde Batılı tüccarlar İran'a yeniden gelmeye başlamışlardır.⁵ Fransa'nın, 19.yy.'ın başlarından itibaren İran modernleşmesi üzerinde etkili olmuş olan Rusya'ya karşı, İran ve Osmanlı ile ittifak oluşturma politikasının ise bu dönemden itibaren başladığını görmekteyiz. Bunun için atılan ilk adım Pere Simon adlı bir keşişin Fransa tarafından İstanbul'a, ardından İran'a gönderilmesi olmuş ancak, bu ilk girişimden önemli bir sonuç elde edilememiştir.⁶ Bu dönemde İngiltere ile de ticari anlamda ilişkiler gelişmiş, 1763'te yapılan bir antlaşmaya göre İngiltere'ye ticaret serbestisi verilerek Buşehr'de⁷ bir ticari temsilcilik kurması ve gümrükten muaf tutulması yönünde ayrıcalıklar tanınmıştır.⁸

¹ A.H.Mehdevî, **Revâbit-i Haricî**, s.121.

² A.H.Mehdevî, **Revâbit-i Haricî**, s.163.

³ A.S. Muhammedoğlu, "İran...", s. 401.

⁴ R. Şabânî, "Zendiye ve Efşariye Dönemi...", s. 68.

⁵ A.H. Mehdevî, **Revâbit-i Haricî**, s.180.

⁶ A.H.Mehdevî, **Revâbit-i Haricî**, s.182.

⁷ Basra Körfezi'nin doğu kıyısında bulunan Buşehr, İran'ın önemli liman kentlerinden biridir.

⁸ A.H.Mehdevî, **Revâbit-i Haricî**, s.183.

Kerîm Hân Zend'in de öldürülmesiyle ülkede şiddetli hakimiyet mücadeleleri başlamış, Zendlerin en büyük düşmanı ve rakibi konumundaki Kaçarlar büyük bir güce ulaşmışlardır.¹ 1783'de Âgâ Muhammed Hân Kâcâr, Tahran'ı başkent kabul edip kendisini şah ilan etmiş, Kaçar Devleti resmen kuruluncaya kadar Zendlerle mücadele etmiştir. 1794'te Zendlerin son üyesi Lutuf 'Ali Hân'ın öldürülmesiyle bu dönem kapanmış ve 20. yy.'ın ilk çeyreğine kadar sürecek olan Kaçar Hanedanı Dönemi (1796-1925) başlamıştır.

19.yy.'ın başlarından itibaren İran'da aşiret çatışmaları diyebileceğimiz yerel güçlerin hakimiyet mücadeleleri, yerini Kaçar Hanedanı'nın, güçlü, merkezi bir devlet örgütlenmesi oluşturmak amacıyla başlattığı yeniden yapılanma sürecine bırakmıştır. Bu aynı zamanda, İran'da Batı modelinin takip edilmeye başladığı dönem olmuştur. Nitekim, bu yüzyılın başından itibaren Kafkasya sınırını zorlayan Rusya ile İngiltere ve Fransa'nın İran üzerindeki rekabetleri Batı ile yoğun bir temasın gerçekleşmesini sağlamış, söz konusu yeniden yapılanma girişimlerinin niteliklerini bu temaslar sonucu gerçekleşen etkileşim belirlemiştir.

İran'da da, tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, yenileşme öncelikle askeri alanda güçlenme sorunu olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla yapılan ilk yenilikler öncelikle bu alanda gerçekleştirilmiştir. Ancak, Kaçarların kuruluş aşamasında şüphesiz toplumsal yapıdan bağımsız bir askeri örgütlenmeden söz etmek mümkün değildir. Nitekim, Âgâ Muhammed Hân Döneminde İran ordusunun durumuna baktığımızda ordudaki en önemli birliklerin yarı düzenli atlı aşiret kuvvetlerinden, piyade birliklerinin ise başlıca silahları tüfek olduğu için kendilerine tüfekçi denilen köylülerden oluştuğunu² görmekteyiz. Bunun yanı sıra İran, söz konusu dönemde Batı'daki gelişmelerden henüz haberdar değildi. İki yıllık şahlığı süresince Âgâ Muhammed Hân'ın tüm çabası tahtını güçlendirme yönünde sonuçlanmıştır. Bunun için sırtını ordunun en güçlü birlikleri durumundaki aşiret kuvvetlerine dayamış³ ve bu orduyu güçlendirmek için de çeşitli girişimlerde bulunmuştur. İlk olarak daha önce Rus ordusundan çıkartılmış

¹ A.H. Mehdevî, **Revâbıt-i Haricî**, s.188.

² A.H. Mehdevî, **Revâbıt-i Haricî**, s.212.

³ S.Nefisî, **Târih-i İctimâ'î**, I/274.

olan Karabağ ve Nahçıvanlı bazı askeri eğitimciler Kazvin'deki¹ ordugaha, eğitim vermeleri için getirilmiş ancak bundan önemli bir sonuç alınamamıştır.²

Batılı tarzda yeni bir kuvvet oluşturma fikri ise İran'da ilk kez Rusya ile yapılan savaşlar sonucu tartışılmıştır. Rusya'nın İran'a müdahalesinin ilk evresi 1804-1813 yıllarını kapsayan, İran'ın Gürcistan'ı kaybettiği Gülistan Antlaşması (1813) ile son bulmuş, 1825-1827 yıllarını kapsayan ikinci evresi ise Türkmençay Antlaşması (1827) ile son bulmuştur. İran için büyük yenilgiler anlamına gelen bu antlaşmalar Feth'Ali Şâh Döneminde (1797-1834) imzalanmış, dahası bu dönemde İran, iktisadi açıdan son 150 yılın en sıkıntılı dönemini yaşamıştır.³ Diğer yandan Rusya'nın İran'daki bu hakimiyet çabaları, İngiltere ve Fransa'nın İran üzerindeki çıkar çatışmalarını da hızlandırmıştır. Fransa bu dönemde, özellikle İngiltere'nin İran üzerinden Hindistan'a ulaşma çabalarını engellemeye çalışırken diğer yandan Rusya'ya karşı Karadeniz ticaretinde Osmanlı Devleti'nin üstünlüğünü sağlamak için İran ve Osmanlı Devleti ile ittifak oluşturulması yönünde bir politika izlemiştir.

Bu şekilde Rusya'ya karşı güç toplamak yönünde zorunlu bir sürece giren İran, bu amaca yönelik yeniden yapılanma aşamasına da ilkin Fransa'nın desteğiyle girmiştir. Nitekim, Batı ile ittifak düşüncesi başlangıç aşamasında ideolojik bir temelde tartışılmamış, devletin askeri anlamda güçlenmesi yolunda zorunlu bir tercih olarak ele alınmıştır. Tüm bu tarihsel koşullar içerisinde 1804 yılında Feth'Ali Şâh İstanbul'daki Fransız büyükelçisi aracılığıyla Napolyon'a bir mektup göndererek ittifak için ilk adımı atmıştır.⁴ Bu mektuba gönderdiği cevapta Napolyon, İran'ın Rusya'ya karşı ordusunu yenilemesi gerektiğini ve Fransa'nın bu konuda yardıma hazır olduğunu ifade etmiş,⁵ bunun sonucunda, İran-Fransız antlaşması için ilk görüşmeleri yapmak üzere 1804 yılında, Amedee Jaubert ve General Romieux adlı iki Fransız kumandanı görevlendirilmiş, yapılan görüşmeler sonucunda İran'dan özel bir elçinin Paris'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararın ardından 1807 yılında Mîrzâ Rızâ Hân elçilik göreviyle Fransa'ya gönderilmiştir. Seyahatini İstanbul üzerinden gerçekleştiren

¹ Hazar Denizi'nin güneyindeki bir İran şehridir.

² Hoseyn Mahbûbî, **Târîh-i Muessesât-i Temeddûnî-yi Cedîd der-İrân**, Tahrân, 1370/1954, I/61.

³ S.Nefisî, **Târîh-i İctimâ'î**, II/219.

⁴ Yahya Kalantari, **Fethali Şâh Zamanında Osmanlı- İran Münasebetleri (1797-1834)**, İstanbul, 1976, (Doktora Tezi), s. 48.

⁵ A.H.Mehdevî, **Revâbit-i Haricî**, s.209-210.

Mîrzâ Rızâ Hân burada bulunduğu süre içerisinde olası bir İran-Osmanlı ittifakı konusunda da görüşmelerde bulunmuştur.¹ Fransa ile yapılan görüşmelerin ardından imzalanan Finkensteine Antlaşmasının (1807) ardından ilk Fransız askeri heyeti General Gardanne başkanlığında İran'a gönderilmiştir. Görünüşte Gardanne'dan istenen bir üçlü ittifakın gerçekleştirilmesi olmuştur. Bu amaçla Mîrzâ Rızâ Hân ile birlikte İran'a İstanbul üzerinden gelen General Gardanne, burada birkaç gün kalarak ikili görüşmelerde bulunmuştur.²

General Gardanne ile gelen 14 subay ve üst rütbeli askerden oluşan heyet, İran'da bir yıl, iki ay kalarak modern yöntemlerle düzenli bir ordu kurulması yolunda temel oluşturacak önemli faaliyetlerde bulunmuştur. İlk, Tahran ve İsfahan'da askeri eğitim merkezleri kurulmuş, bu merkezlerde binlerce İranlı asker modern askeri teknikleri öğrenme imkanı bulmuştur. O güne dek tek tip bir üniforması bulunmayan İran ordusu için, Fransız ordusundakine benzer bir üniforma hazırlanmış, bununla birlikte, Napolyon ordusu tarzında askeri talim teknikleri uygulanmaya başlanmıştır.³ Ardından Tahran ve İsfahan'da iki adet top dökümhanesi kurulmuş⁴ bu alanda da modern teknikler uygulanmaya başlamıştır.⁵ İran ordusu için bu yenilikler radikal değişimleri ifade etmiş olsa da Fransa'nın bu yöndeki girişimleri dar alanda sınırlı kalmış ve nihayet 1807 yılında Rusya ile Fransa arasında, Tilsitt'te imzalanan gizli barış görüşmesi ile⁶ General'in İran'daki faaliyetleri sekteye uğramış ve 1809 yılında Fransız heyet İran topraklarını terk etmiştir.⁷ Tilsitt Antlaşması'ndan sonra Fransa-İran ilişkileri kesilmiş, İran Fransa'yı bırakıp İngiltere'ye yönelmiştir.⁸ Henüz General Gardanne'nın heyetinin İran'dan çıkışının üzerinden 24 saat geçmeden, iki İngiliz heyet İran'a girmiştir. Bunun üzerine bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzalanarak İngiltere tarafından İran'a önemli bir askeri destek sağlanmıştır.⁹

¹ Y.Kalantari, **Fethali Şâh Zamanı...**, s.50.

² S.Nefisî, **Târîh-i İctimâ'î**, I/116.

³ İhsanu'l-lâh İşrekî, "Gozarişî der-bare-yi Artîş-i İrân der-Zemân-i Muhammed Şâh Kâcâr," **Beresihâ-yi Târîhî**, 1349/1932, V/II, s.125.

⁴ S.Nefisî, **Târîh-i İctimâ'î**, II/222.

⁵ İ.İşrekî, "Gozariş...", s.125.

⁶ Y.Kalantari, **Fethali Şâh Zamanı...**, s. 54.

⁷ İ.İşrekî, "Gozariş...", s.11.

⁸ Y.Kalantari, **Fethali Şâh...**, s.58.

⁹ İ. İşrekî, "Gozariş...", s.125.

Ancak, aynı yıl İngiltere ile Rusya arasında imzalanan işbirliği antlaşması bu faaliyetleri de sonuçsuz bırakmıştır.¹

İran'da 19.yy.'ın ilk yarısı boyunca devam eden askeri alandaki bu gelişmeler, sözünü ettiğimiz merkezi bir devlet örgütlenmesi yolundaki yeniden yapılanma sürecinin ilk aşamasını teşkil etmiştir. Diğer yandan İran bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin de aracılığıyla, Avrupa diplomasi çevresine giriş adımlarını atmıştır. Bu süreç ile birlikte gelişen diğer bir aşama ise askeri yenileşme çabasının, toplumsal alanda Batılı tarz bir değişim zorunluluğunu beraberinde getirmiş olmasıdır.

Bu alanda gerçekleştirilen ilk yenilikler Feth 'Ali Şâh'ın veziri 'Abbâs Mîrzâ (1799-1833) yönetiminde gerçekleştirilmiştir. 'Abbâs Mîrzâ, esasında Fransızların askeri heyeti İran'daki faaliyetlerine başlamadan önce bu alanda çeşitli yenilik girişimlerinde bulunmuştur. İlk kez kendisi yeni tarz bir askeri üniforma giyerek modern teknikler konusunda eğitim vermesi için Rus bir hoca tutmuş ve bazı askerlere, etrafı duvarlarla çevrili gizli alanlarda yeni tarzda askeri talimler yaptırmıştır.² Ancak, bu yenilikler dar alanda kısıtlı kalmış, uzun vadede kalıcı sonuçlara yol açmamıştır.

Bununla birlikte 'Abbâs Mîrzâ'nın öncülüğünü yaptığı diğer yenilikler, İran'da modernleşme sürecinin ilk adımları olarak değerlendirilmekte, bu anlamda modernleşme tarihi çoğu kez 'Abbâs Mîrzâ Döneminden başlatılmaktadır. Onun döneminde gerçekleştirilen en önemli ve kalıcı etkilere yol açmış yeniliklerden biri, Avrupa'ya eğitim için öğrenci gönderilmesi olmuştur. Bu faaliyet ilkin İran'daki sözünü ettiğimiz İngiliz heyetin verdiği bir kararla gerçekleştirilmiş olmakla birlikte³ İran'ın karşı karşıya bulunduğu yeniden yapılanma zorunluluğu, bu tarz girişimlerin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmış, dahası 'Abbâs Mîrzâ'nın Batılı güçlere saltanat naipliğini kabul ettirme çabası⁴ ve bunun yanı sıra dönemine göre ileri bir görüş yeteneğine sahip olması bu yeniliklerin gerçekleştirilmesi aşamasında önemli etkenler olmuşlardır.

¹ A.H. Mehdevî, **Revâbit-i Haricî**, s.222.

² H.Mahbûbî, **Târîh-i Muessesât...**, I/62. Nizam-ı Cedit ordusunun kurulduğu resmen açıklanmadan önce Osmanlı Devleti'nde de bu tarz, gizli askeri talimler yapılmıştır. Bkz. N.Berkes, **Çağdaşlaşma**, s.97.

³ Moctebâ Miynevî, "Evvelîn Kârvân-i Marifet", **Yağmâ**, VI,1332/1916, s. 183.

⁴ S.Nefisî, **Târîh-i İctimâ'î**, II/81-89.

Bu yönde atılan ilk adım İran'daki İngiliz büyükelçisi Sir Harford Jones'un 1911'de beraberinde iki İranlı öğrenciyi eğitim almaları için İngiltere'ye götürmesi şeklindedir.¹ Bunlardan Mîrzâ Hâcî Baba-yi Efşâr İngiltere'de 6 yıl tıp eğitimi aldıktan sonra ülkesine dönmüş ve sonrasında devlet politikasında etkin bir isim haline gelmiştir.² Bununla birlikte değişim yönünde atılan asıl önemli adım, 1815 yılında ikinci bir öğrenci grubunun Londra'ya gönderilmesi ile atılmıştır.³ Bu grupta yer alan öğrencilerin askeri, bilimsel ve teknik konularda eğitim almaları amaçlanmış, bunlardan Mîrzâ Sâlih Şîrâzî ve Mîrzâ Cafer Hân gibi aydınlar, İran modernleşme tarihinde gerçekleştirilen ilk yeniliklerin öncülerinden olmuşlardır.

Söz konusu ilk yeniliklerin başında Mîrzâ Sâlih Şîrâzî'nin Avrupa dönüşünde 1819 yılında kendisiyle birlikte Tebrîz'e getirdiği matbaa gelmektedir.⁴ İlk Farsça eserlerin basıldığı⁵ bu matbaa için 'Abbâs Mîrzâ'nın girişimleriyle İngiltere'den matbaa ustaları getirilmiş, bunlar sonraki yıllarda basın alanında önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁶ Diğer yandan Mîrzâ Sâlih Şîrâzî elçi olarak gittiği Londra ve Petersburg gibi şehirlerden birkaç baskı makinesi daha getirmiş, bunlardan bazılarını Tahran'a götürerek 1836 yılında İran'ın ilk resmi gazetesini çıkartmıştır. Devlet tarafından bu gazete ile ilgili o dönem yayınlanan bir bildiriye, "Doğu'dan ve Batı'dan bahseden bir gazetenin yayınlanacağından" söz edilmiştir.⁷

'Abbâs Mîrzâ'nın öncülüğünde, Feth 'Ali Şâh Dönemi boyunca gerçekleştirilen diğer yenilikler arasında 1821'de ilk dış işleri bakanlığının kurulması,⁸ posta idaresinin kurulması, yabancı dildeki eserlerin çevrilmeye başlanması gibi faaliyetler sıralanabilir.

¹ M. Miynevî, "Evvelîn Karvân..." VI/183.

² Hafız Fermân Fermâyân, "The Forces Of Modernization In Nineteenth Century Of Iran: A Historical Survey," **The Beginnings Of Modernization In The Middle East**, Chicago, 1968, s. 121.

³ Konuyla ilgili bir İngiliz yetkilisinin İran sadrazamına gönderdiği 1816 tarihli mektup için bkz. Gulâm Hoseyn Mîrzâ Sâlih, **İsnâd-i Resmî der-Revâbıt-i Sîyâsî-yi İrân bâ-İngilîs ve Rûs ve Osmânî**, I-II, Tahrân, 1365/1949, I/89-92.

⁴ Muhammed 'Ali Terbiyet, "Târîh-i Matbaa ve Matbuât-i İrân," **Talîm ve Terbiyet**, IV, 1313/1897, s. 658.

⁵ İran dışındaki ilk Farsça kitap 1498'de İstanbul'daki bir baskı makinesinde basılmıştır. H.F.Farmâyân, "The Forces Of Modernization..." s. 145.

⁶ M.A.Terbiyet, "Târîh-i Matbaa..." IV/ 659.

⁷ H.L.Robineu, **Rûznâmehâ-yi İrân ez-Agâz tâ-Sâl-i 1329**, Çev. Cafer Homâmîzâde, Tahrân, 1383, s. 230.

⁸ A.H.Mehdevî, **Revâbıt-i Haricî**, s.241.

Toplumsal alandaki değişimin ilk görünümlerini ifade eden bu yenilikler, yukarıda sözünü ettiğimiz gibi başlangıç aşamasında öncelikle askeri alanda güçlenme ve merkezi bir devlet örgütlenmesi oluşturma amacına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Nitekim, eğitim için Avrupa'ya gönderilen öğrencilerden yalnızca Mîrzâ Sâlih Şîrâzî dil konusunda eğitim alması için gönderilmiş, diğer tüm öğrenciler, askeri konularda ve yine askeri alana hizmet eden teknik konularda eğitim almışlar, ilk kurulan matbaada basılan ve diğer dillerden çevrilen kitaplar öncelikle askeri sanatlarla ilgili kitaplar olmuş,¹ çıkartılan ilk gazete de devletin bu yöndeki faaliyetlerinin duyurulması amacını taşımıştır. Bununla birlikte değişim, Osmanlı Devletinde olduğu gibi İran'da da uzun vadede, mevcut sistemi güçlendirme çabasından sıyrılıp, Batılılaşma çabası yönüne doğru bir gelişim seyri izlemiştir. Ancak Batılılaşma çabasına dair ilk fikirler de yine 19. yy.'ın bu ilk çeyreğinde ortaya çıkmıştır. Batılı tarzda eğitim alan öğrenciler aynı zamanda Batı'nın değer sistemine ve modernizmine dair kavramları İran'a ilk getiren kişiler olmuşlardır. Bu tarihsel süreçten itibaren 19. yy. İran modernleşme tarihi, daha çok Batılı eğitimi almış aydınların, kendi geleneksel sistemlerine Batı'ya ait dünyevi hükümet modelini ve bunun toplumsal alandaki temsil araçlarını uygulama, empoze etme çabalarından ibaret olmuştur.

Bu çabanın konumuzu ilgilendiren yönü ise Batı modernizminin yanı sıra, Osmanlı reform sürecinin de model alınmasıyla gelişmiş olmasıdır. Bu yönüyle Osmanlı faktörü Batı ile eş zamanlı olarak İran'da 19. yy.'ın başlarından itibaren kendisini göstermeye başlamıştır. Örneğin sözünü ettiğimiz İranlı öğrenciler, eğitimin yanı sıra "gözlemlemek" amacıyla çıktıkları Avrupa seyahatlerini İstanbul üzerinden gerçekleştirmiş, burada buldukları süre içerisinde Osmanlı Devleti'ndeki değişimi de gözleme imkanı bulmuşlardır. Buna dair ilk bilgileri ise, İran'ın Batı'ya açılan ilk penceresi olarak nitelendirebileceğimiz Mîrzâ Sâlih Şîrâzî'nin kaleme aldığı (1815-1819) seyahatnamede ve aynı tarihlerde 'Abbâs Mîrzâ'nın yaptığı üst düzey yazışmalarda bulabilmekteyiz. Bu nedenle incelediğimiz konuya dair ilk bilgiler 19. yy.'ın ilk çeyreğine dek uzanmaktadır.

¹ S.Nefisî, **Târîh-i İctimâ'î**, II/222.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN'DA MERKEZİ BİR DEVLET SİSTEMİ OLUŞTURMA ÇABALARI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

I. İRAN'DAKİ İLK YENİLİK HAREKETLERİ AŞAMASINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

A. Nizam-ı Cedit Sürecinin Etkileri

19.yy.'ın eşiğinde kurulan Kaçar Devleti'nde modernleşme sürecinin başlangıcına, örgütlü, merkezi bir devlet yapılanması oluşturma faaliyetleri yön vermiştir. Kuruluşundan kısa bir süre sonra, öncelikle Rus yayılcılığına karşı askeri yönden güçlenme zorunluluğuyla yüz yüze kalan Kaçar Devleti'nde, yeniden yapılanma anlayışının temelini askeri yenileşme fikri oluşturmuştur. Bu doğrultuda ilkin modern Rus ordusu örnek alınmış, diğer yandan Osmanlı Devleti'nde yürütülen yenilik faaliyetleri de ilk kez bu süreçte İran'da tartışılmaya başlanmıştır.

Modernleşmenin başlangıç aşamasını teşkil etmesinin yanı sıra 19.yy.'ın ilk çeyreği, İran'da Osmanlı Devleti ile ittifak arayışları çerçevesinde siyasal ve kültürel ilişkilerin bir etkileşim boyutu kazanmasının da başlangıcını teşkil etmiştir. İran'ın ünlü reformcu sadrazamlarından biri olan 'Abbâs Mîrzâ'nın (1799-1833) yardımcısı Mîrzâ Ebu'l-Kâsım Kâ'immakâm'in¹ (ölm.1835) yazdığı bir mektup o dönem Osmanlı Devleti ile ilişkiler konusunda İran'daki hakim görüşü yansıtır niteliktedir: "... Rusya ile savaşmak gerekli. Kafkas şehirlerini geri almak, Müslümanları kâfir zulmünden kurtarmak gerekli. Osmanlı halkı için, Ruslara karşı Osmanlılarla müttefik olmak gerekli..."²

Bu barışçıl politika doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde uygulanmakta olan Nizam-ı Cedit Reformları da İran'da, Rusya'ya karşı güçlenme ve yeniden yapılanma süreçlerinde model teşkil edecek bir aşama olarak değerlendirilmiştir. Bu görüşü doğrular nitelikteki bir belge, yine Kâ'immakâm'in 'Abbâs Mîrzâ adına Fethali Şâh'a gönderdiği bir mektuptur. Söz konusu mektupta şu görüşlere

¹ Bilgi için, S.Nefîsî, *Târîh-i İctimâ'î*, II/81-92. Kâ'immakâm, esasında İran'daki ilk yenilik hareketlerinin gerçek öncüsü olarak kabul edilmektedir.

² H.M.Sâsânî, *Siyâsetgerân*, II/30-31.

yer verilmektedir: “...Bu konu gayet açık ve nettir ki Rusya ile savaşmak bizim için yıkım anlamına gelmektedir... Bu nedenle onlar [Osmanlılar] yavaş ve duraksamalar yaşayarak, Nizam-i Cedit’i sahip oldukları kanunla korudular, sağlamlaştırdılar. Ve biz aceleyle ve biçare bir vaziyette, çeşitli meseleler ve yöntemlerle bunun tersi bir yöne gittik...”¹

Bu görüş, 19.yy.’ın ilk çeyreğinde İran’da ‘Abbâs Mîrzâ tarafından uygulanmaya çalışılan reformlarda, Osmanlı Devleti’ndeki Nizam-ı Cedit’in örnek alınmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim ‘Abbâs Mîrzâ, uyguladığı reformları da Nizam-ı Cedit olarak adlandırmıştır.² Ancak buradaki Nizam-ı Cedit, salt askeri alanda bir takım yenilikleri ifade etmek için kullanılmış, Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi askeri ve toplumsal alanı kapsayan geniş çaplı reformları ifade etmemiştir. Diğer bir görüşe göre ise ‘Abbâs Mîrzâ Dönemi’nde İran ordusunda eğitim vermeleri için “Avrupalı uzmanların getirtilmesindeki amaç Osmanlı Devleti’ndeki Nizam-ı Cedit tarzında bir ordu kurmaktır.”³

Bu şekilde, Osmanlı Devleti’ni model alma eğiliminin başlangıç aşamasını oluşturan bu dönemde, merkezi bir devlet sistemi oluşturma yönünde gerçekleştirilen çabaların, ilk modernleşme faaliyetleriyle eş zamanlı geliştiği görülmektedir.

¹ H.M.Sâsânî, *Siyâsetgerân*, II/31-32.

² ‘Abdu’l-Hadî Hayrî, “İnkılâb-i Meşrûtiyet-i İrân, Bergî ez-Târîh-i İnkılâbhâ-yi Âzâdihâhî-yi Cihân,” *Beresihâ-yi Târîhî*, XI/3, 1355/1939, s.3.

³ Orhan Koloğlu, “İrân’ın Çağdaşlaşmasında Türk Etkisi,” Ankara, (**Türk Kültürünün Dünya Kültürlerine Etki ve Katkıları Konulu Kongre’ye sunulan yayınlanmamış bildiri**), 2005, s.3., Anousheh Karvar’dan alıntı: “La Réforme de l’Etat et la Formation de l’armée Moderne. La Force et le Droit en Perse, au Miroir du Japon et de la Roumélie”, 1903.

B. İran'da Osmanlı Reformlarının İlk Tahlili ve II.Mahmut Döneminde Etkileşim

İran'da 19.yy.'ın başlarında bilimsel ve teknik konularda eğitim almaları için Avrupa'ya gönderilen ve Batılılaşma fikrinin İran'a girişinde etkili olmuş ilk kişiler olarak nitelendirebileceğimiz öğrenciler, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki reform sürecine de tanıklık etmişlerdir.

1815 yılında İran'da bulunan bir İngiliz heyetinin girişimleriyle Avrupa'ya gönderilmeleri kararlaştırılan¹ öğrenciler, burada farklı bilim dallarında eğitim almış, edindikleri birikim İran modernleşme tarihinde bir çok önemli yeniliğe temel oluşturmuştur. Söz konusu bu birikimin konumuzu ilgilendiren en önemli yanı ise Osmanlı Devleti'ndeki değişime dair fikirleri de içeriyor olmasıdır.

Bu fikirlere ait ilk bilgilere ise, Avrupa'ya gönderilen öğrenci grubu arasında en üst yetkili sıfatıyla yer almış olan Mîrzâ Sâlih Şîrâzî'nin, Avrupa dönüşünde İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği seyahatini anlattığı *Sefernâme*'sinde rastlamaktayız. Mîrzâ Sâlih Şîrâzî, Avrupa'da dil alanında eğitim alması için görevlendirilmiş, İngiltere'de bulunduğu 3 yıllık süre içerisinde İngilizce, Fransızca ve Latinceyi öğrenmenin yanı sıra tarih ve doğa bilimleri okumuş, matbaa sanatı gibi teknik konularda da bilgi edinmiştir.² Diğer yandan burada bulunduğu süre içerisinde Batılı tarzdaki yaşam biçimini her yönüyle benimseyen Şîrâzî, *Sefernâme*'sini de Batı modernizminin “üstün niteliklerinin” ve gördüğü diğer ülkelerdeki gelişmelerin bir tanımı olarak kaleme almıştır. İngiltere'yi “Vilayet-i Âzâdî” olarak adlandıran Şîrâzî, İngiliz Parlamentosu'nu “Meşverethâne”, Avam Kamarası'nı “Hane-yi Vekil-i Reaya” şeklinde nitelerken Lordlar Kamarası'nı “Hane-yi Hevânin” olarak adlandırmıştır. Avrupa'daki Fransızca ve Latince eserleri okuyarak kaleme aldığı *Sefernâme*'si bu anlamda modernizme ait ilk kavramların tartışıldığı eser olmuştur.³

Batı'nın gelişmişliği ile kendi ülkesinin içinde bulunduğu durumu sık sık karşılaştıran Mîrzâ Sâlih Şîrâzî, Osmanlı Devleti'nde gözlemlediği Nizam-ı Cedit sürecini öncelikle din-devlet bağlamında ele almış ve İran için uygulanması gereken pratikleri ortaya koymaya çalışmıştır. Şîrâzî, İstanbul'da kaldığı günler

¹ M. Miynevî, “Evvelîn Karvân...”, VI/185.

² F. Âdemiyet, *Fikr-i Âzâdî*, s. 25.

³ A. Hayrî, “İnkılâb-i Meşrûtiyet...”, XI/III, s. 5.

boyunca tuttuğu notlarda, öncelikle şehrin semtlerinden, nüfusundan ve insanların sosyo-ekonomik durumlarından söz etmiştir.¹ Eserinde İstanbul'un, Avrupa mallarının İran'a getirildiği en önemli ticaret merkezlerden biri olduğunu vurgulayarak bu şehrin İran için taşıdığı öneme, ardından asıl ilgilendiği konu olan Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi durumuna değinen Şîrâzî, Ordu hakkında rakamlarla bilgi vererek² Osmanlı Devleti'ndeki değişim çabalarının önünde duran Yeniçerilik sistemini ve din faktörünü tahlil etmeye çalışmıştır. Ona göre ordusu bir yüzyıl öncekinden çok farklı olan Osmanlı Devleti'nde, Yeniçerilik kurumu işlevini yitirerek bozucu bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu fikrini de Osmanlı Devleti'ne Batılı tarzda yenilikler getiren III. Selim'in, Batılılaşma çabalarına karşılık tahttan indirilmesi örneğiyle desteklemiştir.³ Ardından din ve devlet ilişkisi sorununa değinen Şîrâzî, Osmanlı Devleti'nde yaşanan deneyimi eserinde şu sözlerle ifade etmiştir : "...Sultan Selim "Avrupa nizamını" İstanbul'a getirme iradesini gösterdi. Din adamları dar kafalılıkla bunu şer'en aykırı buldular. Fakat Sultan [Selim] buna rağmen "Avrupa nizamını" ve bilimini İstanbul'a getirmekten vazgeçmedi..."⁴

Avrupa'da şekillenen, Batılılaşmaya dönük bu fikir yapısıyla Mîrzâ Sâlih Şîrâzî, İran'da modernleşme dönemlerinin fikri pratiklerini oluşturan bir çok önemli yeniliğe de bizzat öncülük etmiştir. Bunların başında Avrupa dönüşünde kendisiyle birlikte Tebriz'e getirdiği ve İlk Farsça eserlerin basıldığı matbaa gelmektedir.⁵ Bu matbaanın asıl önemi ise Şîrâzî'nin, İran'ın ilk resmi gazetesini burada yayınlamış olmasından kaynaklanmaktadır. *Kağez-i Ahbâr* veya *Ahbâr-i Vekâ'i* şeklinde isimleri bulunan gazetenin⁶ 1831 yılında Osmanlı Devleti'nde yayınlanmaya başlayan *Takvim-i Vekâ'i* gazetesinden esinlenerek yayınlandığına dair bazı bilgiler bulunmaktadır. *Takvim-i Vekâ'i* yalnızca Türkçe değil Arapça, Rumca ve Ermenice'nin yanı sıra Farsça olarak da yayınlanmakta ve başta Erzurum ve Bağdat olmak üzere tüm doğu illerine gönderilmekteydi.

¹ Mîrzâ Sâlih Şîrâzî, *Sefernâme-yi Mîrzâ Sâlih Şîrâzî*, Tahrân, 1347/1931, s. 439.

² M.S.Şîrâzî, *Sefernâme...*, s.429-430.

³ M.S.Şîrâzî, *Sefernâme...*, s. 428-429.

⁴ M.S.Şîrâzî, *Sefernâme...*, s.428.429.

⁵ M.A. Terbiyet, "Târîh-i Matbaa...", IV/658.

⁶ Bkz. Orhan Koloğlu, "Kaghaz-ı Akhbar or Akhbar-ı Vaqai, The First Iranian Newspaper: 1837," Bamberg Üniversitesi, (**Bamberg Üniversitesi'nde düzenlenen Orta Doğu Basım konulu konferansa sunulan yayınlanmamış bildiri**), 1996, s.1-12.

İran’da *Kağez-i Ahbâr*’ın yayınlanmasından bir yıl önce (1836) ise elçilik göreviyle İstanbul’a gönderilen Hodâdâd Hân isimli İranlı devlet yetkilisi, Osmanlı Devleti’ndeki değişimle yakından ilgilenmiştir. Hodâdâd Hân hakkında serasker Husrev Paşa’nın II. Mahmut’a sunduğu arz tezkeresindeki bilgiler, İran elçisinin bu alandaki ilgisini kanıtlar niteliktedir: “...Zira bizim devletimiz olan İran devletinin 400 yıldan beridir oluşturmaya çalıştığı askeri düzeni şefketli efendimiz 7 yılda tamamlamayı başardığı gibi devlet kanununu, saltanat resm ve ayinini ve tüm halkın giyim kuşamını yeniden düzenlemiştir. İrade sahibi olmayan bunu başarabilir mi?..”¹

Hodâdâd Hân İstanbul’da iken aynı tarihlerde Osmanlı Devleti’nden Esad Efendi de elçilik göreviyle Tahran’a gönderilmiştir. Esad Efendi devletin vakanüvisi olmasının yanı sıra *Takvim-i Vekâ’î*’nin ve devlet matbaasının da başkanlığını yürütmüştür. Bu durumda 1837 yılında İran’da *Kağez-i Ahbar*’ın yayınlanmasında Esad Efendi’nin bir etkisinin olabileceği ihtimali belirmektedir. Aynı şekilde, 1838 yılının Ekim ayında Milano’da yayınlanan İtalyan dergisi² bu gazete hakkında şunları belirtmiştir: “İran hükümeti, Osmanlı Sultanı’na örnek olarak yalnızca seçkinlere hitap eden *Takvim-i Vekâ’î*’nin aksine tüm ülkeye hitap eden bir gazete yayınlamıştır.”³ Diğer yandan gazetenin muharrem 1253 (7 Nisan -6 Mayıs 1837) tarihli sayısının % 30’unun Osmanlı Devleti ile ilgili haberlere ayrılmış olması da dikkat çekicidir. Üstelik İstanbul kaynaklı verilen dört haberin ilki doğrudan Esad Efendi ile ilgilidir: “Uzun süre resmi basının, Osmanlı *Kağez-i Ahbar*’ının yöneticisi idi ve Osmanlı Sefiri olarak İran Şâhinşâh’ının tahta çıkışını kutlamak üzere geldi...Onun zekası, yeteneği, olağanüstü akılcılığı ve siyasi kabiliyeti sayesinde iki hükümdarlık arasında birlik çok daha artmıştır. ..”⁴

Diğer yandan gazetede verilen üç haberde, Osmanlı Devleti’ndeki yenilikçi uygulamalar olumlu gelişmeler olarak verilmiştir. Bunlar, Sultan Mahmut’un halka hizmet için köprü yaptırdığı, Sultan’ı dinden sapmakla suçlayan dervişin idam edildiği ve aslında Sultan’ın Kur’an’a tam uyulması ve namazın düzenli kılınması için emir çıkarttığı, Sultan Mahmut’un doğum günü dolayısıyla İstanbul’da düzenlenen coşkun kutlama törenlerinde halkın, adil, affedici,

¹ Faik Reşit Unat, “ Husrev Paşa’nın İran Elçisi Hudadâd Han Hakkında Bir Arz Tezkeresi,” **Tarih Vesikaları**, I/I, Haziran 1941, s. 371-373.

² **Annali Universali**, 54/160, Ekim 1837, s. 98-99.

³ O.Koloğlu, “Kaghaz-ı Akhbar...,” s.4

⁴ O.Koloğlu, “İran’ın Çağdaşlaşması...,” s. 3.

öngörüşlü, akıllı bir hükümdara sahip olduğu için Allah'a şükrettiği şeklindeki haberlerdir.¹

Görüldüğu gibi bu dönemlerden itibaren İran'daki yenilik faaliyetleri Osmanlı Devleti'nde yaşanan değişimle iç içe bir gelişim göstermiştir. Sözü nü ettiğimiz gazete, birkaç sayı sonra kapanmış olmasına rağmen, Batı modelinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin yenilik tarzının izlenmesine dair ilk somut adımı oluşturmuş, İran basınının bundan sonraki gelişimine de önemli bir birikim sağlamıştır.

¹ O.Koloğlu, "İran'ın Çağdaşlaşması...", s. 4

II. İLK GENEL KAPSAMLI REFORMLAR VE OSMANLI TANZİMATI'NIN ETKİLERİ

A. Nâsıru'd-Dîn Şâh Döneminin Birinci Evresi (1848-1862)

Kuruluşundan yaklaşık elli yıl sonrasına kadar kendi içinde örgütlenmeye, merkezi ve güçlü bir devlet sistemi oluşturmaya çalışan Kaçar Hanedanı, 19.yy.'ın ortalarından itibaren özellikle Nâsıru'd-Dîn Şâh Döneminin reformcu sadrazamlarının çabalarıyla, yenileşme faaliyetlerinin daha sistematik yürütüldüğü bir sürece girmiştir. Nâsıru'd-Dîn Şâh'ın tahta oturduğu 1848 yılı, Batı için materyalist akımın Sanayi Devrimiyle egemenliğini ilan ettiği tarihsel dönemi ifade ederken, İran için giderek artan Avrupa baskısı karşısında mevcut sistemi korumak ve güçlendirmek adına yapılacak reformlar için çağa uygun tekniklerin arandığı dönemi ifade etmiştir. Feth'Ali Şâh Döneminden itibaren yapılan yenilikler, daha çok Avrupalı heyetlerin faaliyetlerinin ve Rusya ile yapılan savaşların etkisiyle gerçekleştirilmiş, bununla birlikte Osmanlı Devleti ile dolaylı bir etkileşim söz konusu olmuştur. Nâsıru'd-Dîn Şâh Dönemine doğru ise İran'daki yenilik hareketlerinin oluş tarzını, İran devlet yetkililerinin Avrupa ve Osmanlı Devleti'ndeki gözlemleri belirlemiştir. Tanzimat'ın giderek etkili olmaya başladığı Osmanlı Devleti, İran'ı doğrudan etkilemeye işte bu süreçte başlamıştır.

Nâsıru'd-Dîn Şâh'ın, İran'ın farklı dönemlerini kapsayan uzun süreli saltanatının ilk evresinin özelliği, sadrazam Mîrzâ Taki Hân (Emîr-i Kebîr)'ın yürüttüğü kısa vadeli reform programının yol açtığı değişimdir. Mîrzâ Taki Hân reformları, devletin tüm kurumlarını kapsayan geniş kapsamlı yenilikler olmaları açısından İran'ın modernleşme tarihinde bir dönüm noktasını teşkil etmişlerdir. Öncelikle Rusya'daki ilerlemenin ve Osmanlı Devleti'ndeki reformların örnek alındığı bu dönemde, Mîrzâ Taki Hân'ın bu iki ülkede bulunduğu süre içerisinde edindiği birikim, 3 yıl gibi kısa bir sürede gerçekleştirdiği reformların tarzını belirlemiştir.

Mîrzâ Taki Hân'ın 1852'de Nâsıru'd-Dîn Şâh'ın emriyle öldürülmesinin ardından İran, reformlar açısından uzun süreli bir durgunluk yaşamış, sonraki bir dönemde büyük Batılılaşmacı devlet adamlarından biri olan Mîrzâ Ca'fer Hân Muşîru'd-Devle Tebrîzî, yine Nâsıru'd-Dîn Şâh tarafından, devlet teşkilatında

Avrupalı tarzda yenilikler yapması için görevlendirilmiştir.¹ 1815 yılında Mîrzâ Sâlih Şîrâzî ile birlikte eğitim için Londra'ya gönderilen öğrenci grubunda yer almış olan Mîrzâ Ca'fer Hân'ın, Avrupa'da ve daha sonra Osmanlı Devleti'nde edindiği izlenimler, İran idari teşkilatında reform fikrinin yönünü belirleyen faktörlerden biri olmuştur.²

Tanzimat'ın uygulanmaya çalışıldığı süre boyunca Osmanlı Devleti'ne giden veya orada bulunan İranlılar da burada yaşanan gelişmeleri İran'da yapılmaya çalışılan reformlarla karşılaştırma imkanı bulmuşlardır. 19.yy.'ın başlarında Osmanlı Devleti'nde uygulanmaya çalışılan Nizam-ı Cedit, yenileşme fikirlerine etkileri bakımından İstanbul ile sınırlı kalmış ancak, Tanzimat'ın etkileri, yaygınlaşmasıyla birlikte imparatorluğun her yanında hissedilmeye başlamıştır. Bu şekilde hac ibadetlerini yerine getirmek için Osmanlı topraklarına gelen İranlılar üzerinde de etkili olmuştur.1858 yılında hac ziyareti için Irak'a giden, İran Sarayı'nda önemli görevlerde bulunmuş 'Abdu'l-'Ali Hân Edibu'l-Mulk adlı İranlı'nın, Osmanlı Valisi Reşid Paşa (Gözlüklü) ile yaptığı görüşmeyi anlattığı hac seyahatnamesi konuyla ilgili doğrulayıcı bilgiler vermektedir.

¹ Y. Âryanpur, **Ez-Sabâ**, I/231.

² F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 56.

1. Mîrzâ Taki Hân (Emîr-i Kebîr) Reformları (1848-1852)

Mîrzâ Taki Hân, Muhammed Şâh Döneminin (1834-1848) ünlü veziri ve ileri görüşlü bir devlet adamı olan II. Kâ'immakâm'ın himayesinde yetişmiş, onun sarayında bilim ve sanat alanında eğitim göyerek o tarihlerden itibaren önemli devlet görevlerinde bulunmuştur.¹ Onun döneminde gerçekleştirilen reform hareketlerinde iki faktörün somut etkisi görülmektedir. Birincisi Rusya'daki ilerleme, ikincisi Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat süreci.² Bu iki faktör İran'ı 19.yy. boyunca etkilemeye devam etmiştir. Ancak, Mîrzâ Taki Hân, bunu model alarak tüm kurumlarda uygulamaya çalışan ilk İranlı devlet adamı olmuştur.1828 yılında aralarında Mîrzâ Sâlih Şîrâzî'nin de bulunduğu Hosrev Mîrzâ'nın başkanlığındaki bir heyetle kâtip olarak Petersburg'a giden Taki Hân, o dönemden başlayarak Avrupa'nın gelişmişlik seviyesi ile kendi ülkesinin geri kalmışlığı konusuna eğilerek reformcu bir bakış tarzı belirlemiştir. Dokuz yıllık bir aradan sonra bu kez veliahd Nâsîru'd-Dîn Mîrzâ (sonrasında Şâh) tarafından Rus Çarı ile görüşme yapması için Erivan'a gönderilmiş, dönüşünde İran'ın en stratejik eyaleti konumundaki Azerbaycan'a atanmıştır.³ Tebriz'de bulunduğu süre içinde Türkçeyi öğrenen Mîrzâ Taki Hân, bu görevinin ardından 1844'te Erzurum Konferansı'nda İran'ı temsil etmek üzere sefirlik göreviyle Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir.⁴

Mîrzâ Taki Hân'ın Osmanlı Devleti'ndeki sefirliği 4 yıl sürmüştür, bu süre içerisinde hem Tanzimat deneyimini bizzat yaşamış hem de orada bulunan Avrupalı devlet adamları ile yakın ilişkiler kurma imkanı bulmuştur. Avrupalılar ile, Batılı hükümet sistemi üzerine sohbetlerde bulunarak bu konu hakkında bilgi edinme fırsatını elde eden Mîrzâ Taki Hân, diğer yandan sefirliği süresince, Erzurum'dan pek çok Fransızca kitap toplayarak bunları mütercimi John David'e çevirtmiş ve en önemlilerini kâtibi yardımıyla çoğaltmıştır.⁵

Muhammed Şâh'ın 1848'de ölümüyle tahta geçen Nâsîru'd-Dîn Şâh aynı yıl Mîrzâ Taki Hân'ı, "Tüm doğruların ve yanlışların sorumluluğunu ona yüklediğini" bildirerek,⁶ geniş yetkilerle sadrazamlığa atamıştır.¹ Bundan önceki

¹ F. Âdemiyet, **Emîr-i Kebîr**, s. 157.

² F. Âdemiyet, **Emîr-i Kebîr**, s. 53.

³ F. Âdemiyet, **Emîr-i Kebîr**, s. 53.

⁴ Muhammed Hesen İ'timâdu'l-Saltana, **Sedru'l-Tevârîh**, Tahrân, 1357/1941, s. 202.

⁵ F. Âdemiyet, **Emîr-i Kebîr**, s. 158.

⁶ F. Âdemiyet, **Emîr-i Kebîr**, s.197.

görevinde Azerbaycan'da bulunan Mîrzâ Taki Hân, askeri ve idari alandaki tüm görevleri üstlenerek genel reform girişimlerine başlamıştır.

Avrupa iktisadi egemenliğinin 18.yy.'ın sonlarından itibaren giderek yayıldığı İran'da, Mîrzâ Taki Hân'ın reformları, devleti kendi iç dinamikleriyle güçlendirme politikasının ilk örneğini teşkil etmiştir. Bununla ilgili,1844 yılında İran'da İngiltere Konsolosu olan Abbot'un sunduğu bir raporda şu bilgilere yer verilmektedir: “ Kâşân tüccar ve üreticileri, Şâh'a bir dilekçe sunarak ülkedeki Avrupa egemenliğinden zarar gören ticaretlerinin korunmasını rica etmişlerdir.”² Abbott'un 1849'da Kâşân'dan gönderdiği diğer bir raporda ise İran'ın içinde bulunduğu iktisadi bunalım şu sözlerle ifade edilmektedir: “Krallığın her yanına yayılan Avrupa ticaretinin sonucu üreticiler hızla yok olmakta ve yerli sanayinin pek çok dalı gerilemekte veya yok olmaktadır.”³ İran'ın bu dönemde yerli üretimi ayakta tutma ve güçlendirme çabası Mîrzâ Taki Hân'ın geniş kapsamlı reform programının temel niteliklerinden birini oluşturmuştur.⁴ Bu şekilde Mîrzâ Taki Hân, reform programının ilk ve en önemli ayağı olan iktisadi reformlara öncelik vermiş, bunun gereği olarak da sağlam bir merkezi hükümet sisteminin oluşturulması yönünde çaba sarf etmiştir. Adalet ve vergi sistemindeki aksaklıkları gidermek, rüşvet ve yolsuzlukla mücadele⁵ gibi faaliyetler aynı zamanda 19.yy. İran'ında merkeziyetçilik anlayışının yerleşmesinde de başlangıç adımlarını oluşturmuştur.

İktisadi yapısı şüphesiz tarım ve ticarete dayanan İran'da, tarih boyunca ipekçilik önemli bir yer tutmuş, 19.yy.'ın ortalarına gelindiğinde dış ticarete en büyük payı ipek dokumacılığı almıştır. Mîrzâ Taki Hân, Avrupa mallarının serbest dolaşımı karşısında yerli ürünlerin teşviki için modern yöntemlerle tarımda kaliteyi arttırmanın yollarını aramış, bunun için ilk olarak, ipek dokumacılığında en önemli yere sahip olan Kâşân⁶ şehrinden iki ustayı modern teknikleri

¹ M.Hesen, **Sedru'l-Tevârîh**, s. 196-197.

² Consul Abbot, **Cities And Trade: On The Economy And Society Of Iran 1847-1866**, London, 1983, s.121-124.

³ C.Abbot, **Cities And Trade...**, s.75.

⁴ Emîr-i Kebîr'in milli dış politikası hakkında bilgi, Seyyid Hesen Takizâde, “ Movrodî ez-Siyâset-i Millî-yi Emîr-i Kebîr der-Revâbit-i Haricî,” **Kitâb-i Târih-i Pûyâ**, Tahrân, 1350/1934, s.56-62.

⁵ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 52.

⁶ İsfahân'ı Tahrân'a Bağlayan tarihi karayolu üzerinde kurulmuş olan Kâşân şehri, tarih boyunca bir el sanatları merkezi olmuştur. Bugün de özellikle halı, kadife ve ipekli kumaş dokumacılığı ile kuyumculuk ve bakırcılık alanlarında İran'ın en önemli merkezlerinden biri olan Kâşân, 11.yy.'ın ortalarında Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra önem kazanmaya başlamış, bu yüzyılın ikinci yarısında Moğol saldırısıyla bir süre canlılığını yitirmişse de İlhanlılar Döneminde

öğrenmeleri için İstanbul'a göndermiştir.¹ İpek dokumacılığında kalite ve miktar bakımından önemli bir artışın gerçekleştiği² bu dönemde, Mîrzâ Taki Hân tarafından yürütülen bu faaliyetler, kimi kaynaklara göre İran'da yeni bir sanayi sisteminin çekirdeğini oluşturmuştur.³

Rusya'da bulunduğu süre içerisinde Batı'nın devlet anlayışını ve idaresini tanımış, Osmanlı Devleti'nde ise özellikle Erzurum Konferansı'ndaki temsilciliği esnasında İran'ın uluslararası konumunu daha iyi öğrenme fırsatını elde etmiştir. Bu şekilde kendi ülkesinin ihtiyaçlarını daha doğru çözümleyebilme imkanı bulan Mîrzâ Taki Hân için Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat, şüphesiz devletin refah ve mutluluğu için Batılı devlet anlayışının Doğu'lu bir ülkeye uygulanmasının en etkili örneklerinden birini teşkil etmiştir. Onun döneminde Avrupa'nın iktisadi etkisinin İran'da giderek bir üstyapı oluşturmaya başlaması bir yandan modernleşme yönünde tetikleyici bir güç oluştururken, diğer yandan kendi merkezi hükümet sistemini oluşturabilmek için İran'ın yerel bir politika izlemesine yol açmıştır. Bu ikili durumun İran fikir hayatına yansımalarının başlangıcı ise Mîrzâ Taki Hân'ın Reformları'dır.

Bu dönemde İktisadi alanda sergilenen muhafazakâr tutumun aksine, toplumsal alanda gerçekleştirilen yeniliklerde modernleşme çizgisi takip edilmiş, bunların çoğu ise Osmanlı Devleti'ndeki yeniliklerin rengini taşımıştır. Bu yöndeki adımların ilki ise gazetecilik alanında atılmıştır. İran'da 1837'de birkaç sayı çıkartılan ve ilk resmi gazete niteliğindeki *Kağez-i Ahbâr*'dan sonra düzenli olarak yayınlanan ilk gazete *Vekâ'i-yi İttifâkiye*⁴ adında olup Mîrzâ Taki Hân tarafından yayınlanmıştır. Bu gazete, temelde İran Sarayı'ndaki faaliyetlerle birlikte devletin resmi görüşünü yansıtan ve bununla birlikte reformların duyurulmasını sağlayan bir yayın organı olmuştur. Mîrzâ Taki Hân'ın kendisinin

tekrar eski önemine kavuşmuştur. Hamdu'llâh el-Mustevfi, 17.yy.'da şehirdeki sarnıç ve su kanallarıyla Fîn adındaki bir saraydan söz etmektedir. Safevilerle birlikte şehir bilimden edebiyata, el sanatlarından mimariye ve ticarete kadar pek çok alanda parlak bir dönem yaşayıp İran'ın kültür başkenti olma işlevini görmüştür. 1878 yılında büyük bir depremle tamamen yıkılan Kâşân'ı Kerim Hân Zend yeniden inşa ettirmişse de bir süre burada kimse ikamet etmemiştir. Ancak, Kaçar Hükümdarı Feth 'Ali Şâh'ın harap olan Bâğ-i Şâh-i Fîn adlı hasbahçeler kompleksini yeniden düzeltmesi şehre olan ilgiyi yeniden başlatmıştır. Kaçarlar Döneminde Fîn Sarayı ve etrafı siyasi olayların merkezi haline gelmiş, 1852'de bu saray, Mîrzâ Taki Hân'ın öldürülmesine sahne olmuştur. Rıza Kurtuluş, "Kâşân," *DİA*, 25, Ankara, 2002, s.3-4.

¹ F. Âdemiyet, *Emîr-i Kebîr*, s. 393-394.

² F. Âdemiyet, *Emîr-i Kebîr*, s.393-394.

³ H. F. Fermâyân, "The Forces Of Modernization...", s.128.

⁴ M.Tabâ Tabâ'î, *Târîh-i Tahlîlî*, s. 26.

de siyasi makalelerle katkıda bulunduğu¹ bu gazete, 1831’de Osmanlı Devleti’nde yayımlanan *Takvim-i Vekâ’i*’nin bir taklidi olarak yayın hayatına başlamıştır.² Günümüz İran’ında gazete anlamına gelen “ruznâme” kelimesi 19.yy.’ın sonlarına kadar yalnızca hatırat olarak nitelendirebileceğimiz eserlere verilen isimdi.³ Dolayısıyla modern anlamda gazeteyi ifade eden ilk isimler *Kağez-i Ahbar* [haber bülteni] ve *Ahbâr-i Vekâ’i* [olaylara ilişkin haberler] şeklinde olup ilk kez Mîrzâ Sâlih Şîrâzî’nin çıkarttığı gazete için kullanılmıştır. *Vekâ’i-yi İttifâkiye* ismi için se hem Osmanlı *Takvim-i Vekâ’i*’si hem de Mısır’daki *Vekâ’i-yi Mısriye* örnek alınmıştır⁴. “İttifâkiye” kelimesinin ise, gazete başlığındaki anlamın güçlendirilmesi amacıyla kullanılmış olabileceği tahmin edilmektedir.⁵ 1856’dan 1866’ya dek aynı şekilde yayımlanan gazetenin 471. sayıdan sonra ismi *Ruznâme-yi Devlet-i ‘Aliye-yi İrân* olarak değiştirilmiştir.⁶

Diğer yandan Mîrzâ Taki Hân Döneminde, İran’da daha önce ‘Abbâs Mîrzâ tarafından kurulmuş olan dışişleri bakanlığı daha düzenli bir hale getirilerek İstanbul, Petersburg ve Londra’da ilk daimi elçilikler kurulmuştur.⁷ Bu şekilde, Avrupa ve Osmanlı Devleti ile gelişen siyasi ve diplomatik ilişkiler çerçevesinde, kültürel etkileşim daha ileri bir boyut kazanmıştır.

Bu süreçte Mîrzâ Taki Hân’ın gerçekleştirdiği en önemli yeniliklerden biri, İran’daki ilk modern eğitim kurumunun temellerini atmış olmasıdır. Daha önce ‘Abbâs Mîrzâ tarafından askeri bir medrese olarak açılması düşünülen bu kurum, modern bilimsel metodun gerekliliğinin daha iyi anlaşılmaya başladığı Mîrzâ Tâkî Hân Döneminden itibaren ilk kez, her alanda ülkenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bilimsel bilginin üretildiği bir kurum olarak düşünülmüştür.⁸ Osmanlı Devleti’nde, 1844 yılında Tanzimat Döneminin ileri gelenleri tarafından temelleri atılan Darülfünun’un⁹ İran’daki okulun kuruluş aşamasında etkili olduğu bilinmektedir. 1851’de İran’da kurulan okula, daha sonra “Daru’l-Fonun” adı verilmesi

¹ M. A. Terbiyet, *Târîh-i Matbaa...*, s. IV/722.

² M. Tabâ Tabâ’î, *Târîh-i Tahlîlî*, s. 26.

³ Y. Âryanpûr, *Ez-Sabâ...*, I/234.

⁴ M. Tabâ Tabâ’î, *Târîh-i Tahlîlî*, s.26.

⁵ M. Tabâ Tabâ’î, *Târîh-i Tahlîlî*, s. 26.

⁶ M. Tabâ Tabâ’î, *Târîh-i Tahlîlî*, s.26.

⁷ A. H. Mehdevî, *Revâbit-i Haricî*, s. 242.

⁸ Y. Âryanpûr, *Ez-Sabâ*, I/253.

⁹ Cemil Birsnel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, İstanbul, 1943, s.10.

kararlaştırılmış, hem ismi, hem de işleyişi yönünden Osmanlı Darülfünun'unun bir benzeri niteliğini taşımıştır.¹

Daru'l-Fonun'un açılmasından önce de iki ülke arasında İranlı öğrencilerin eğitimi konusunda çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. 1840 yılında İran Hükümeti ile reformcu Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa² (1805-1848) arasında, İranlı 50 öğrencinin Mısır'a gönderilecekleri şeklinde bir karar alınmıştır.³ Aynı dönemde İstanbul'da bulunan İran'ın Osmanlı Sefiri Mîrzâ Ca'fer Hân Muşîru'd-Devle konuyu şu şekilde nakletmektedir: "Mehmed Ali Paşa Hazretleri'nin İranlı gençlerden 50 kişinin Mısır'a gönderilmesi buyruğu... ve 40-50 öğrencinin bu günlerde Mısır'a gönderileceği haber verildi. Antlaşma yapılmadan önce onları [öğrencileri] belirlemeliyiz ki Kahire'ye geçiş izinlerini takdim edeyim... Öğrenciler ahlaklı ve olgun olsun... Başlarında iki akliselim kişi bulunsun. İlgi alanları ve becerileri şimdiden belirlenmiş olsun ki orada sorun olmasın. İnşallah 4-5 yıl sonra bu öğrenciler Mısır'da söz sahibi bir konuma gelirler."⁴ Bu girişim o dönem İran ile dostluk politikası izleyen Fransa tarafından sonuçsuz bırakılmıştır.⁵

Mîrzâ Taki Hân Döneminde, Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat uygulamaları kültürel anlamda etkili olduğu gibi yeni bir hükümet sistemi anlayışı konusunda da ilk kez model teşkil eden bir gelişim olarak tartışılmaya başlamıştır. Onun döneminde merkeziyetçi bir sistemin oluşturulması çabası ile yerel unsurların hakimiyet gücü arasındaki çekişme, reformların yönünü ve sınırlarını belirleyen faktörlerin başında gelmiştir. Şahlık makamının mutlak otoritesi ile dini grupların öncülüğünü yaptığı yerel unsurlar arasındaki mücadelede tarihsel bir çizginin izlendiği Mîrzâ Taki Hân reformlarında, Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat, fikir bakımından iki yönüyle etkili olmuştur. Birincisi, Padişah'ın hükümete karşı

¹ H. Mahbûbî, **Târîh-i Muessesât...**, I/177.

² Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Mısır'da uzun vadeli askeri, idari ve iktisadi reformlar başlatmış, Divan ve meclisler oluşturarak merkezi bir yönetim oluşturmuştur. Onun döneminde Mısır gelirlerinin hızla artması, yayılcı bir politika izlemesine yol açmış ve Osmanlı merkezi idaresine karşı silahlı mücadeleye girişmiştir. 1832 ve 1839'daki savaşlar sonucunda İngiltere'nin engellemesiyle amacına ulaşamamıştır. Nihayet 24 Mayıs 1841 tarihli fermanla Mısır, Sudan ve Filistin idaresinin koşullu olarak kendisine bırakılmasıyla yetinmek zorunda kalmıştır. Mısır sorununun bu şekilde halledilmesinin ardından Mehmed Ali Paşa Osmanlı Devleti'ne bağlı bir politika izlemiştir. Hilal Görgün, "Mısır, Fransız İşgali ve Sonrası," **DİA**, 29, Ankara, 2004, s.569.

³ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 40.

⁴ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s.40.

⁵ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s.40.

yetkilerinin belirlenmesi boyutu, ikincisi din-devlet ilişkisine getirilen dünyevi boyut. Meşrutiyet rejiminin ilan edildiği döneme kadar İran’da, Şâh’ın veya yerel unsurların yetkilerini düzenleyici herhangi bir karar devlet düzeyinde alınmamış olmakla birlikte, modernleşme tarihi boyunca İran’daki muhalefet hareketlerinde öne sürülen taleplerin merkezindeki sorun olmuştur.

Mîrzâ Taki Hân’ın bu konudaki fikirleri hakkında, onunla aynı dönemde yaşamış özgürlükçü bir fikir adamı olan ve 1862 yılında İran Hükümeti tarafından sürgün edilerek geri kalan yaşantısını İstanbul’da geçiren Mîrzâ Yakup Hân¹ (ölm.1882)’ın sürgünde bulunduğu İstanbul’dan Nâsıru’-d-Dîn Şâh’a gönderdiği ve içerisinde Mîrzâ Taki Hân ile ilgili bölümlerin bulunduğu *Arîze* [dilekçe] adlı risale önemli bilgiler vermektedir. Mîrzâ Yakup Hân Risale’de, Mîrzâ Taki Hân’ın sadareten azledildikten sonra ve sürgüne gönderilmeden önce kendisiyle yaptığı konuşmaların bir kısmını şöyle nakletmektedir: “...Fakat Şehinşâhlık’ın kulları yalnız... Şâh’a yakın olanlar da kaçacak ve kendi rahatları uğruna beni kurban edecekler... ‘Konstitüsyon’ hayalim var. Ama buna ne benim gücüm yeter ne de senin² Ruslar izin verir...”³ Mîrzâ Taki Hân’ın o dönem için modern anlamıyla “konstitüsyon” [constitution = anayasa] kelimesini kullanmış olabileceği şüphelidir.⁴ Kaldı ki Mîrzâ Yakup Hân çok sonraları yazdığı bu risalede, yaptığı konuşmaları kendisine özgü ifadelerle de nakletmiş olabilir. Bununla birlikte, sadareten azledildikten kısa bir süre sonra sürgünde Nâsıru’-d-Dîn Şâh’ın emriyle öldürülen Mîrzâ Taki Hân’ın, şahlık makamının sınırsız yetkilerine karşın, hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı bir sistemi arzuladığı şüphesizdir.⁵ Mîrzâ Taki Hân, böyle bir düzenlemenin öngörüldüğü Osmanlı Devleti’ndeki Tanzimat’tan haberdardı. Dahası Reşid Paşa ile de üst düzey mektuplaşmaları söz konusuydu.⁶

Diğer yandan Emîr-i Kebîr için Tanzimat aynı zamanda dini kesimin yetkilerinin sınırlandırılması anlamını taşıyordu.Tebrîz’de bulunduğu günlerde İngiliz Konsolosuyla yaptığı bir görüşmede Mîrzâ Taki Hân, Tanzimat’ı şu

¹ Geniş bilgi için bkz. Feridûn Âdemiyet, **Endîşe-yi Terakkî ve Hukümet-i Kânûn der-Asr-i Sipehsalâr**, Tahrân, İntişârât-i Hârezm, ty. s. 98-105.

² Mîrzâ Yakup Hân daha önce Rusya’da İran temsilciliği yapmış olduğundan Mîrzâ Taki Hân, Ruslar için “senin” ifadesini kullanıyor.

³ Feridûn Âdemiyet, **Makâlât-i Târîhi**, Tahrân,1362/1946, s.105-106.

⁴ F. Âdemiyet, **Makâlât...**, s.102.

⁵ F. Âdemiyet, **Makâlât...**, s.102.

⁶ F. Âdemiyet, **Emîr-i Kebîr**, s. 183-184.

şekilde yorumlamıştır: “Osmanlı Devleti ilerleme yolunda gücünü başarıya götürdü. Ve bu şekilde dini kesimin de gücünü kırmış oldu.”¹

¹ F. Âdemiyet, **Emîr-i Kebîr**, s. 184.

2. Devlet Teşkilatında Reform Çabası (1858-1862)

Mîrzâ Taki Han reformlarının sonuçsuz bırakılmasıyla, bir süre için İran'da modernleşme yönündeki tarihsel bir sürecin önü kesilmiş, 1858 yılına dek devlet düzeyinde önemli bir reform faaliyeti gerçekleştirilmemiştir. Yarım asırlık saltanatı, Batılı devlet anlayışını öngören muhalefet hareketlerinin odak noktasını oluşturmuş olan Nâsîru'd-Dîn Şâh, dönem dönem ülkedeki değişim sürecinin gereklerine uygun, Batılı tarzda bir takım yenilikler yapma yoluna gitmiştir. Bu yönde ilk adım 1858 yılında “Şura-yi Devlet” [danıştay]'in kurulmasıyla atılmıştır.¹ Bu yenilik esasında dönemin aydın-devlet adamlarından biri olan Mîrzâ Ca'fer Hân Muşîru'd-Devle'nin bu yöndeki çabalarının bir sonucu gerçekleştirilmiştir.²

Tarih kitaplarında, Muhammed Şâh'ın Osmanlı Sarayı'ndaki temsilcisi³ olarak adlandırılan Mîrzâ Ca'fer Hân, Avrupa'ya ilk gönderilen öğrenci grubu arasında yer alarak İngiltere'de mühendislik eğitimi almış ve uzun bir süre dış ülkelerde üst düzey temsilcilik görevlerinde bulunmuştur. İlk olarak Osmanlı-İran arasındaki sınır anlaşmazlıkları konusunda görüşmelerde bulunması için 1836 yılında sefirlik görevi ile İstanbul'a gönderilmiş⁴ ardından “Osmanlı politikasına ve devlet adamlarının tutumuna en aşına kişi” sıfatıyla, 1844'te Erzurum Komisyonu'nda İran temsilcisi olarak görevlendirilmiştir. Ancak, hastalanınca bu görev Mîrzâ Taki Hân'a verilmiştir.⁵ Bunun yanı sıra Mîrzâ Taki Hân'ın sadrazamlık döneminde, Osmanlı-İran sınır komisyonunda görev yaparak Rusya'da ve Londra'da da elçilik görevlerinde bulunmuş olan Mîrzâ Cafer Hân, kurulan “Şura-yi Devlet”in, 1862 yılına dek başkanlığını yürütmüştür. Bu şura, diğer adıyla “Meclîs-i Derbâr-ı Azâm veya “Daru'l-Şurâ-yi Kubrâ-yi Dovletî,” esasında sadrazam, vezirler, büyük şehzadeler, ve “ricâl” olarak adlandırılan ülke ileri gelenlerinden oluşan bir danışma kurumuydu.⁶ Dış işleri, Maliye, İç işleri, Savaş, Umur [işler] ve Ulum [bilim-eğitim] olmak üzere altı temsilcilikten oluşan

¹ Ali Esger Şemîm, *İrân der-Dovre-yi Saltanat-i Kâcâr*, Tahrân, 1373/1949, s.193.

² F. Âdemiyet, *Fikr-i Âzâdî*, s. 56.

³ A.H.Mehdevî, *Revâbit-i Hâricî*, s.258.

⁴ A.E.Şemîm, *İrân der-Dovre-yi Saltanat...*, s.209.

⁵ A.E.Şemîm, *İrân der-Dovre-yi Saltanat...*, s.211.

⁶ A.E.Şemîm, *İrân der-Dovre-yi Saltanat...*, s.193.

kurumun yönetimi vezirlere değil Şâh'a aitti. Bununla birlikte Şâh'ın sunduğu kararlarda diğer üyelerin görüşleri de etkili olmaktadır.¹

“Şura-yi Devlet”in oluşturulmasında, Şâh ile hükümet veya hükümet ile halk arasındaki ilişkileri düzenlemeye yönelik herhangi bir reform temeline dayanılmadığı gibi, bu konuda Avrupa ve Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeler takip edilmiştir. Mîrzâ Ca'fer Hân, hükümet sisteminde reform hareketinin başlangıcını ifade eden bu süreçte Osmanlı Devleti'ndeki Batılı devlet anlayışının uygulanış biçimlerini örnek almış, bununla ilgili olarak, İstanbul ve Londra'da faaliyet göstermiş büyük İranlı fikir ve siyaset adamlarından biri olan Melkum Hân (1833-1908), 1859 yılında kaleme aldığı ve hükümet sisteminde değişimi öngören *Kitâbçe-yi Ğeybî yâ Defter-i Tanzimât* adlı risaleyi ona hitaben yazmıştır.²

Kuruluşundan kısa bir süre sonra kurum, Şâh'ın mutlak otoritesinin sarsıldığı yönündeki tepkileri de beraberinde getirmiş, ardından etkinliğini yitirerek işlemez hale gelmiştir.³ Bu şekilde İran'da modernleşme yönünde atılan adımlardan biri daha sonuçsuz bırakılmış ancak, Mîrzâ Ca'fer Hân'ın öncülüğünü yaptığı yenilik, 19.yy.'ın ikinci çeyreğinde uygulanacak olan Batılılaşma programının ilk adımlarından birini oluşturmuştur.

¹ A.E.Şemîm, *İrân der-Dovre-yi Saltanat...*, s.193.

² Bkz. Abdu'l-Hâdî Hayrî, “Negdî ber Tevsîr-i Endîşegirân-i Karn-i Nuzdehum-i İrân Pirâmun Usul-i Meşrûtiyet, *Beresîhâ-yi Târîhî*, XII/V-VI, 1356/1940, s. 35-62, 38-62.

³ F. Âdemiyet, *Fikr-i Âzâdî*, s. 57.

B.Osmanlı Tanzimatı'nın Yaygınlaşmasıyla Artan Etkileşim

İran'da devlet düzeyinde gerçekleştirilen reformlarda Osmanlı Devleti'nin Nâsırud-Dîn Şâh Döneminden itibaren doğrudan model alınmaya başladığını belirtmiştik. Bundan önceki süreçte etkileşim daha çok Osmanlı Devleti yoluyla Avrupa'ya giden İranlıların aracılığıyla gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde, değişimin Tanzimat sürecini doğurması ve iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişmesiyle birlikte bu etkileşim sıklaşmış ancak, yine İstanbul'a giden veya orada bulunan İranlılarla ve onların taşıdıkları reform düşünceleriyle sınırlı kalmıştır. Tanzimat reformlarının Osmanlı Devleti'nde uygulanmaya başlaması ve yaygınlaşmasıyla, İran ile Osmanlı Devleti arasındaki kültürel alışverişte mesafe kısalmış ve etkileşim daha etkili bir boyut kazanmaya başlamıştır. Bu yeni durumun, özellikle hac ziyaretlerini yerine getirmek için Osmanlı topraklarına gelen İranlılar üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Bunun bir örneği olarak 1856 yılında hac ziyaretinde bulunmak için Irak'a giden 'Abdu'l-'Ali Hân Edibu'l-Mulk isimli bir İranlı devlet görevlisinin yazdığı hac seyahatnamesini gösterebiliriz. 1828 yılında Merağâ'da doğan 'Abdu'l-'Ali Hân İran sarayındaki görevine Nâsıru'd-Dîn Mîrzâ'nın hizmetlisi olarak başlamış ardından Edibu'l-Mulk unvanını alarak farklı bölgelerde valilik görevlerinde bulunmuştur.¹

Edibu'l-Mulk Irak'taki hac ziyareti esnasında İran devlet yetkilisi olması dolayısıyla özel bir ilgiyle karşılanmış, Bağdat üzerinden İran'a dönüşünde de şehrin valisi Reşid Paşa (Gözlüklü) tarafından ağırlandı. Edibu'l-Mulk, Reşid Paşa ile aralarında geçen konuşmaları seyahatnamesinde ayrıntılı bir şekilde vermiş, bu konuşmaların çıkış noktasını ise İran ile İngiltere arasındaki Herat sorunu oluşturmuştur. İran aynı yıl (1856) Afganistan'ın Herat bölgesini kuşatmış buna karşın Afganistan'ı bir tampon bölge olarak kullanan İngiltere, derhal harekete geçerek 1857'de imzalanan Paris Görüşmesi'yle İran'ı bölgeden çekilmek zorunda bırakmıştır.

Edibu'l-Mulk seyahatnamesinde, bu son gelişmelerden çok geç haberdar edildiğini, bundan duyduğu üzüntüyü ve hayal kırıklığını dile getirirken Reşid Paşa'nın İran ordusunun mevcut durumu hakkında sahip olduğu bilgi karşısında

¹ Mehdî Bâmdâd, *Târîh-i Ricâl-i İrân*, II/270.

da şaşkınlığını dile getirmiştir. Edibu'l-Mulk notlarında, Reşid Paşa'nın İngiltere'nin zaferi karşısında şaşırmadığını, İngilizlerin tam donanımlı bir orduya sahip olduklarından, buna karşın İran askerlerinin yiyecek temin etmek için silahlarını satmak zorunda kaldıklarından ve kuşkusuz iyi savaşamadıklarından söz ettiğini vurgulamıştır.

Edibu'l-Mulk devamında, Reşid Paşa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat reformları hakkındaki sözlerine de yer vermiştir. Seyahatnamesinde Osmanlı ordusunda yapılmış yenilikler konusunda Reşid Paşa'nın, kendisini bilgilendirirken aynı yeniliklerin İran'da da yapılması gerektiği konusunda yine kendisini ikna etmeye çalıştığından söz etmiştir. Buna göre Reşid Paşa, Osmanlı ordusunun da daha önce eğitim ve donanım açısından zayıf olduğunu ancak Batılı metotlar takip edilerek daha ileri bir konuma gelindiğini belirtmiştir.¹ Dahası Reşid Paşa, İngiltere'nin güneyde kurduğu hakimiyete karşı İran'ın değişim yönünde bir yol kat etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre Hindistan, İngiltere'nin ticari bağlantıları aracılığıyla yabancı bir ülkeye nasıl girdiğinin, karışıklık çıkarma ve rüşvet gibi yöntemlerle o ülkenin yönetimini nasıl ele geçirdiğinin en açık örneğiydi.²

Notlarının sonunda Edibu'l-Mulk, Reşid Paşa'nın, İngiltere'ye duyduğu öfke kadar ülkesindeki değişimden İran'ı haberdar etme çabasında olduğunu belirtmiştir.³

¹ 'Abdu'l-'Ali Hân Edibu'l-Mulk, **Sefernâme-yi Edibu'l-Mulk be-Atâbât**, Ed. Mes'ûd Golzârî, Tahrân, 1985, s. 236.

² A.H.Edibu'l-Mulk, **Sefernâme...**, s.237.

³ A.H.Edibu'l-Mulk, **Sefernâme...**, s.244.

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN'DA DEVLET DÜZEYİNDEKİ BATILILAŞMA ÇABALARI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ROLÜ

I. DEVLET DÜZEYİNDE İLK BATILILAŞMA TARTIŞMALARI

A. Nâsıru'd-Dîn Şâh Döneminin İkinci Evresi (1862-1893)

İran'da, Mîrzâ Taki Hân'ın ülkeyi kendi iç dinamikleriyle güçlendirme fikrine dönük ilk sistematik reform programından devralınan yenileşme anlayışı, 19.yy.'ın ikinci yarısından itibaren toplumsal, siyasal ve aynı zamanda iktisadi alanda Batı sistemini uygulama fikrine dönük bir Batılılaşma anlayışına dönüşmeye başlamıştır. Nâsıru'd-Dîn Şâh Döneminin ikinci evresi olarak nitelendirdiğimiz bu süreçte Batı'yı model alma faaliyeti, tarihsel süreç tarafından belirlenen ve kendiliğinden gelişen eylemler olmaktan çıkarak yenileşmenin ve gelişmenin zorunlu bir ön koşulu şeklinde düşünülen faaliyetler halini almıştır. Bu yönelim çerçevesinde, Kaçar Devleti'nin kuruluş aşamasında dolaylı bir şekilde etkili olan ve Mîrzâ Taki Hân Dönemiyle birlikte etkileri doğrudan hissedilmeye başlayan Osmanlı Devleti, bu süreçte Batı'nın yanı sıra model alınması gereken ikinci bir faktör olarak devlet düzeyinde tartışılmaya başlamıştır.

Bu tartışma doğrultusunda gelişen süreçte, İran'ın en büyük yenilikçi sadrazamlarından biri olan Mîrzâ Hoseyn Hân (Sipehsalâr) (1858-1880)¹ Döneminden itibaren gerçekleştirilen yenilikler, büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmelere ait izler taşımıştır. Onun döneminde toplumsal ve siyasal alanda önemli değişimler yaşanmış olmakla birlikte, öncülüğünü yaptığı asıl yenilik Batılılaşma sorununu, Osmanlı Devleti'ni de içine alacak şekilde devlet ve toplum gündemine taşımış olmasıdır.

Mîrzâ Hoseyn Hân ile aynı dönemlerde, Batılılaşmacı fikirleriyle İran siyaset ve fikir hayatında etkili olan diğer bir kişi de Mîrzâ Yusuf Hân Musteşâru'd-Devle olmuştur. Mîrzâ Yusuf Hân, Mîrzâ Hoseyn Hân'ın fikir çizgisini takip etmiş olmakla birlikte, iktisadi yönden kalkınma sorununa ağırlık

¹ Osmanlı Devleti'ndeki sefaret görevinden İran'daki sadrazamlık görevinin sonuna dek geçen süreyi kapsamaktadır.

vermiş ve Batılı hükümet sisteminin, İran'daki uygulanabilirlik koşullarını yazdığı eserlerde kuramlaştırmaya çalışan ilk siyasetçilerden biri olmuştur. Bu alanda Osmanlı Devleti'nde gelinen aşamayı takip eden Musteşâru'd-Devle, buradaki İranlıların muhalefet faaliyetlerine de destekte bulunarak Mîrzâ Hoseyn Hân Döneminde somutlaşan devlet düzeyindeki Batılılaşma taleplerinin toplumsal alana yansımalarının ilk aşamasını temsil etmiştir.

1.Mîrzâ Hoseyn Hân Reformları (1858-1880)

İran ilk kez 1870-1880 yılları arasındaki dönemde Batılılaşma sorununun yanı sıra devlet düzeyinde yapılacak düzenlemelerde Osmanlı reform tarzının uygulanması konusundaki tartışmalara sahne olmuştur. Devlet düzeyinde bu tartışmayı ilk kez ve en kapsamlı şekliyle başlatan kişi Mîrzâ Hoseyn Hân (Sipehsalâr)'dır.Yaşantısının yaklaşık 22 yıllık bir bölümünü, Osmanlı Devleti, Fransa, Rusya ve Hindistan gibi ülkelerde geçiren ve bu süre boyunca geniş bir düşünce yelpazesi edinen Mîrzâ Hoseyn Hân, bu yönüyle 19.yy. İran reform tarihinin en dikkat çekici siyasetçilerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlk eğitimini Fransa'da tamamladıktan¹ sonra Nâsîru'd-Dîn Şâh Döneminin başlarında tekrar Fransa'ya gönderilen² Mîrzâ Hoseyn Hân, orada bulunduğu süre içerisinde, 1848 yılı Avrupa'sındaki Sanayi Devrimi'nin yarattığı atmosferde, kendi özgürlükçü veya reformist bakış açısının ilk evresini oluşturduğu anlaşılmaktadır.³ 1851 yılında, dönemin sadrazamı Mîrzâ Taki Hân tarafından maslahatgüzar olarak Bombay'a atandığında ise, bu görev süresi boyunca selefi Mîrzâ Taki Hân'ın reform hareketini yakından izleme imkanı bulmuştur.⁴ Ancak, bu iki devlet adamının reform tarzlarındaki benzer ve farklı yönlerin, İran'ın modernleşme yüzyılıının birbirinden farklı tarihsel süreçleri tarafından belirlendiğini görmekteyiz. Mîrzâ Taki Hân, güçlü, merkezi bir devlet sisteminin oturtulmaya çalışıldığı dönemde, bu yönde genel reformlara girişen ilk kişi olmuş, reformlarının temel hedefini Batı ve Osmanlı tarzını model alarak ülkeyi kendi iç kaynaklarıyla geliştirme fikri oluşturmuştur. Bununla birlikte şüphesiz "hak" ve "adalet" in ülkede eşit bir biçimde dağıtılması fikri, reformlarının ana rengini oluşturmuştur. Benzer şekilde, Mîrzâ Hoseyn Hân da 10 yıllık görev süresi boyunca adil bir yönetimin, dahası, kanunların denetiminde, hakları gözetilen bir sistemin idealiyle hareket etmiştir. Ancak, Mîrzâ Hoseyn Hân reformlarının temel niteliği, Batılı hükümet sistemini ve Osmanlı Devleti'ndeki reform tarzını neredeyse tüm yönleriyle benimseyerek kalkınmanın temeline Batı desteğini koymuş olmasıdır.

¹ F. Âdemîyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 57.

² M. Bâmdâd, **Târih-i Ricâl...**, IV/436.

³ G. Nashat, **Modern Reform**, s. 27.

⁴ G. Nashat, **Modern Reform**, s. 30.

Bombay'daki görevinin ardından 1852'de başkonsolos unvanıyla Tiflis'e gönderilen Mîrzâ Hoseyn Hân'ın hayatındaki en dikkate değer olaylardan biri orada, "Toplumsal reformların en ateşli savunucusu" olarak nitelendirilen Mîrzâ Feth 'Ali Ahundzâde ile tanışması olmuştur. İran milliyetçiliğinin en eski sembollerinden biri olarak kabul edilen ve Şâh hükümetinin despotizmine muhalif bir kişi olarak Ahundzâde,¹ dünyevi eğilimleri ile Mîrzâ Hoseyn Hân üzerinde etkili olmuştur.² Gerçi Mîrzâ Hoseyn Hân'ın, dini dışarıda tutan faaliyeti hiçbir zaman "dincilik" karşıtlığına dönüşmemiş, dahası, yakın çevresindekiler onu "samimi bir Müslüman" olarak nitelendirmişlerdir. İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde de orada ikamet eden, İran'ın tanınmış din adamlarından biri olan Hâcî Mîrzâ Safâ ile bağlantı halinde olduğu bilinmektedir.³ Ancak, diğer bir bilgiye göre Mîrzâ Hoseyn Hân, İbrahim Safâ 'nın desteğini alarak İranlıların, o dönem İstanbul'da düzenlenmekte olan Aşurâ merasimlerini⁴ yasaklamıştır.⁵ Bu durum kısmen, Şiiliğin bazı kollarının ibadet geleneğinde özellikle 19.yy.'da ulema tarafından öngörülen bazı değişikliklerle de açıklanabilir. Diğer bir bilgiye göre ise İstanbul Sefirliğine başladığında Mîrzâ Hoseyn Hân, aynı yıl mason cemiyeti "Etoile de Bosphore"nin faaliyetlerine katılmıştır.⁶ Mîrzâ Hoseyn Hân bu faaliyeti, hayranı olduğu Avrupa ve Osmanlı yenilik anlayışına katılımın bir gerekliliği olarak kabul etmiş olabilir. Bununla birlikte, reform çabasının eksenini oluşturan Batılılaşma eğilimi, onda tam anlamıyla dünyevi ve halk egemenliğine dayalı bir sistem oluşturma fikrine dönüşmemiştir. Amacı, kanunlarla düzenlenmiş güçlü bir merkezi hükümet sistemi oluşturmak olan Mîrzâ Hoseyn Hân, sadrazamlık görevinin sona ermesinin ardından Nâsıru'd-Dîn Şâh'a yazdığı

¹ Azerbaycan milli tiyatrosu'nun kurucusu olduğu kadar İran tiyatrosunun da temellerini atanlardan sayılan Ahundzâde (1813-1878), 1850 yılından itibaren Azerbaycan halkının sorunlarını konu alan piyesler yazmaya başlamış (Mehmet Kanar, **Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi**, İstanbul, 1999, s.184.), bunun yanı sıra Arap harflerinin değiştirilmesi konusunda önemli bir mücadelenin öncülüğünü yapmıştır. Bu yönüyle İranlı muhalif aydınlar üzerinde etkili olan Ahundzâde'nin en sık fikir alışverişinde bulunduğu ve en çok etkilediği kişi, büyük İranlı özgürlükçü devlet adamı Mîrzâ Yusuf Hân Musteşâru'd-Devle olmuştur. Ahundzâde ile Mîrzâ Yusuf Hân yazışmaları için bkz. Mîrzâ Feth Ali Ahundzâde, **Elifbâ-yi Cedid ve Mektubât**, Tebrîz, t.y., ayrıca Ahundzâde'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş ve toplu bilgi için, Yavuz Akpınar, **Mirza Feth-Ali Ahund-zâde (Bütün Yönleriyle)**, (doktora tezi) Erzurum, 1980.

² G. Nashat, **Modern Reform**, s.31.

³ H.M.Sâsânî, **Siyâsetgerân**, s. 60.

⁴ 19. yy.'ın sonlarında İranlıların İstanbul'da düzenledikleri "Aşura" merasimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erika Glassen, "Muharram-Ceremonies ('Azâdârî) In Istanbul At The End Of The XIXth And The Beginning Of The XXth Century," **Les Iraniens D'Istanbul**, Paris-Tahrân-İstanbul, 1993, s.113-129.

⁵ H. Algar, "Participation By Iranian Diplomats..." s. 36.

⁶ H. Algar, "Participation By Iranian Diplomats..." s. 34.

bir mektupta, İran'daki dini kesim hakkında şunları ifade etmiştir: “Yemin ederim ki benim sadrazamlık dönemimde hiç olmadığı kadar çok görüş bildirdiler. Ama ben onların [din adamlarının] hükümet işlerine karışmalarına izin vermedim.”¹

Mîrzâ Hoseyn Hân, Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat sürecinin hareketli bir safhasında İstanbul Sefirliğine atanmıştır. Özellikle 1860'lar, Osmanlı Devletinde anayasal rejim tartışmalarının yoğun yaşandığı bir dönem olmuş, buna karşın İran'da 1858 yılı, son reform girişimlerinin sekteye uğratıldığı ve devlet düzeyinde bir durgunluğun yaşandığı dönemi ifade etmiştir. Bu tarihsel koşulların hakim olduğu dönemde İstanbul'a giden Mîrzâ Hoseyn Hân'ın, o dönem iki ülke arasında mevcut bazı siyasi anlaşmazlıklardan² dolayı Osmanlı yetkilileri tarafından iyi karşılanmadığını da eklemek gerekir. Öyle ki Şâh'ın talimatıyla kendisi için bir hizmet binası satın alınmıncaya kadar kimliğini gizlemek zorunda kalmıştır.³ Bununla birlikte 1858-1870 yılları arasında geçen 12 yıllık süre boyunca Mîrzâ Hoseyn Hân'ın İstanbul'da geliştirdiği ilişkiler ve edindiği birikim, Osmanlı-İran siyasi ilişkilerinde olumlu sonuçlar doğurduğu gibi, 19.yy.'ın ikinci yarısında İran'da giriştiği reform çabalarının da fikri temellerini oluşturmuştur. Yakın ilişki kurduğu Osmanlı devlet adamları arasında, Tanzimat'ın ileri gelenleri Mehmed Emin Ali Paşa⁴ ile Keçecizade Mehmed Fuad Paşa⁵ ve Mustafa Fazıl Paşa bulunmaktadır.⁶ 1870-1880 yılları arasında İran'da uygulamaya çalıştığı yeniliklerde çoğu zaman bu devlet adamlarının kendi ülkelerinde öngördükleri yenilik tarzını model almıştır. Özellikle Fuad Paşa ile olan yakınlığı bazı önemli kararların alınmasında da etkili olmuştur. Nitekim, Mîrzâ Hoseyn Hân'ın, Nâsiru'd-Dîn Şâh'ı Avrupa'ya gitme konusunda ikna etmeye çalışırken Fuad Paşa'nın bu yöndeki tavsiyelerinin etkisinde kaldığı

¹ İbrahim Timûrî, *Asr-i Bîhaberî yâ Târîh-i İmtiyâzât der-İrân*, Tahrân, 1363/1947, s. 44-48.

² Söz konusu anlaşmazlıklardan biri, Nâsiru'd-Dîn Şâh'ın kardeşi ve rakibi konumundaki 'Abbâs Mîrzâ Mulk-i Ârâ'nın o dönem Osmanlı Devleti tarafından himaye ediliyor olmasıydı. Bkz. Nâsîrî, *Nasîrüddin Şah ...*, s. 165; Mulk-i Ârâ hakkında geniş bilgi için bkz. Abdu'l- Hoseyn Nevâ'î, *Şerh-i Hâl-i 'Abbâs Mîrzâ Mulk-i Ârâ*, Tahrân, 1361/1945.

³ H. M. Sâsânî, *Yâdbûdhâ*, s. 52.

⁴ Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871), 19. yy. Osmanlı sadrazam ve diplomatlarından biri olup Abdülmecid ve Abdülaziz Dönemlerinde, aralıklarla bir çok kez dış işleri ve sadaret makamlarına getirilmiş, Fuad Paşa ile birlikte Tanzimat Döneminin en etkili ve en çok tartışılan isimlerinden biri olmuştur. A.H.Ongunsu, “Âli Paşa,” *İA*, I, İstanbul, 1940, s.335-340.

⁵ Fuad Paşa (1815-1869), Ali ve Reşid Paşalar ile birlikte Tanzimat Döneminin üç büyük devlet adamlarından biri olarak Osmanlı modernleşme tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Reşid Paşa'nın İngiliz taraftarı tutumuna karşın kader arkadaşı Ali Paşa ile birlikte Fransızlara yakın bir politika izlemiş, çoğunlukla Fransız siyasetinin ağır bastığı dönemlerde üst düzey makamlara gelmiştir. Orhan F. Köprülü, “Fuad Paşa,” *İA*, IV, İstanbul, 1948, s.672-681.

⁶ H.M.Sâsânî, *Siyâsetgerân*, s. 60.

anlaşılmaktadır. Bununla ilgili Nâsiru'd-Dîn Şâh'a gönderdiği bir mektubunda şunları kaydetmektedir: “ Fuad Paşa'ya Şâh'ın Avrupa seyahatinin pahalıya mal olup olmayacağını sordum, o da ‘Mısır'a gitmenin çok daha pahalı olduğunu temin ederim’ yanıtını verdi”¹ Mîrzâ Hoseyn Hân'ın teşviki ile Nâsiru'd-Dîn Şâh 1873 yılında ilk Avrupa seyahatine çıkmış, özellikle Avrupa basınında geniş yankılar uyandıran bu gezisinde² İstanbul'a da uğrayarak buradaki değişimi gözlemlene imkanı bulmuştur.³

¹ G.Nashat, **Modern Reform**, s.137-138.

² Büyük bir gösteriş içerisinde gerçekleştirilen ve son derece pahalıya mal olan (**BOA**, HR.SYS., 683/1, No:5, 1873.) Nâsiru'd-Dîn Şâh'ın bu gezisi, İran ve Avrupa basınında geniş bir yankı uyandırmış, bu gezinin anlam ve önemi ile ilgili *The Times* gazetesinde yayınlanmış bir makalede, İran'ın geleceği, İslam aleminin liderliği konusu ve Avrupa ülkeleri ile olan ilişkilerinin ne şekilde gelişeceği konusuna yer verilmiştir. **BOA**, HR.SYS., 683/1, No: 6, 1973.

³ Şâh'ın ilk Avrupa gezisi hakkında bilgi için, Nâsiru'd-Dîn Şâh, **Sefernâme-yi Nâsiru'd-Dîn Şâh be-Freng**, y.y., 1362/1946.

a. İstanbul-Tahran Yazışmaları: Kültürel Etkiler

İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Mîrzâ Hoseyn Hân'ın reformcu faaliyeti Nâsîru'd-Dîn Şâh'a ve İran Dışişleri'ne, değişim önerileri içeren mektuplar göndermesi şeklindedir. Çoğunluğu Avrupa ve Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri içeren ve Osmanlı reformlarını örnek gösteren bu mektuplar,¹ 19.yy.'ın önemli bir bölümünde İran modernleşme tarzına ve Osmanlı Devleti'nin etkisine ışık tutan belgeler niteliğindedir. Özellikle İran Dışişleri'ne gönderdiği mektuplar, Avrupa'daki siyasal değişim, Osmanlı topraklarındaki bağımsızlık hareketleri, yayılan Avrupa bilim ve uygarlığı, İran'da olası bir hükümet reformu, kanunlarla düzenlenmiş bir yönetim sistemi, meclis ve vekillerin gerekliliği, bireysel hak ve özgürlükler, dini ayrımcılık ve bireylerin kanun karşısındaki eşitliği gibi konuları içermiştir.²

Mîrzâ Hoseyn Hân'ın, mektuplarında sık sık İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı reformları konusundaki teşviklerinin olumlu yönlerine değindiğini, bu anlamda Batı desteğinin doğurduğu olumlu sonuçları vurguladığını görmekteyiz. Batı desteğine verdiği önemi Şâh'a sunduğu bir mektupta açıkça ifade etmektedir: “İstanbul'a vardığımda yabancıların İran Hükümeti ve İran halkı ile yakından ilgili olduklarını ve bizim için parlak bir gelecek tasarladıklarını gördüm... Avrupa gazeteleri bizimle ilgili övgülerle doluydu. Fakat üzülerek söylemeliyim ki, bu durum sonradan değişti. Bu halklar bize duydukları ilgiyi yitirerek gelişmemizden umudu kestiler. Medeniyetsiz olduğumuzu düşünüyor, dostluğumuzu daha fazla istemiyorlar. Bizi Avrupa ülkeleri ile eşit bir konuma layık görmüyorlar. Bunun aksini iddia eden olursa yalan söylemiş olur.”³ Devamında Mîrzâ Hoseyn Hân, umudunu yitirmediğini de ekleyerek “Devlet büyükleri ilerleme yoluna girdikleri sürece İran'ın hâlâ Avrupa'nın gözüne girme şansının olduğunu” vurgulamıştır.⁴ Ona göre İran, bunu başardığı sürece yalnızca içte değil dışta da güçlü ve toprak bütünlüğünü sağlamış bir ülke konumuna gelebilirdi.⁵

¹ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 34.

² F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 59.

³ H. M. Sâsânî, **Siyâsetgerân**, I/67-68.

⁴ H. M. Sâsânî, **Siyâsetgerân**, I/68.

⁵ H. M. Sâsânî, **Siyâsetgerân**, I/69.

Raporlarında, Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti'nin ilerlemesi konusundaki çıkar durumlarını açıklayan Mîrzâ Hoseyn Hân, bu konuda İngiltere ve Fransa'nın, Rusya karşıtı bir politika izlediklerinden söz etmektedir. Ona göre İngiltere ve Fransa, İmparatorluğun hükümet sisteminin yenileştirilmesi konusunda, Osmanlı devlet adamları üzerinde son derece etkili olmaktadır. Bu konuya verdikleri önem ise Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve istikrarını istemelerinden ileri gelmektedir. Rusya'nın açık veya gizli bir şekilde Osmanlı reformlarına muhalefet ettiğinden söz eden Mîrzâ Hoseyn Hân, bu durumun nedenini şu şekilde yorumlamaktadır : "...Çünkü bu iki ülke [İngiltere ve Fransa] Osmanlı'nın güç toplamasını ve ilerlemesini istemektedirler. Oysa Rusya, onu güçsüz ve dağılmış bir şekilde görmek istemektedir."¹

İki ülkenin Osmanlı Devleti'nin İlerlemesine duydukları ilgiyi bir yönüyle de Osmanlı Devleti'nin ve halkının kendisine has iyi özelliklerine bağlayan² Mîrzâ Hoseyn Hân, Batılı güçlerin reformların uygulanması konusundaki ısrarlarının Osmanlı Devleti'ne ve halkına büyük fayda sağladığını sıklıkla belirtmektedir.³

İstanbul'daki sefirliği süresince Osmanlı Devleti'nde uygulanmakta olan reformları ve devlet adamlarının bu yönde gösterdikleri çabaları İran Sarayı'na bildirmeyi reformcu anlayışın bir pratiği olarak algılayan Mîrzâ Hoseyn Hân, bu anlayışını şu sözlerle ifade etmektedir: "Tanrı insanoğluna gözleri, etrafı görsün ve haberdar olsun, gerekirse kendisini tehlikelerden korusun diye verdi. Ve Tanrı devlet vekillerini yarattı ki onlar hükümetin gözü olsun. [vekiller] Hükümeti dosdoğru bilgilendirmek zorundadırlar. Eğer gördüklerini saklar veya susarlarsa görevlerini yerine getirmemiş olurlar. Bana göre bu en büyük günahdır."⁴ Bu anlayışla hareket eden Mîrzâ Hoseyn Hân, ilerlemenin koşulları olarak belirlediği konuları Şâh'a gönderdiği bir diğer mektupta dört madde halinde açıklamıştır. Ona göre gelişmenin ve ilerlemenin koşulları, gelişmiş bir haberleşme ağı, sanayi ve ticareti teşvik, dış ülkelerin bilim ve tekniğinden faydalanma, bunun için

¹ G. Nashat, **Modern Reform**, s. 37.

² F. Âdemiyet, **Fıkr-i Âzâdî**, s. 61.

³ G. Nashat, **Modern Reform**, s. 37-38.

⁴ H. M. Sâsânî, **Siyâsetgerâ**, I/167.

yurtdışına öğrenci gönderme ve modern düzenlemelerle orduyu güçlendirme şeklinde sıralanmaktadır.¹

Sanayi ve ticareti teşvik konusunda İran Sefirinin düşünceleri ve sadrazamlığa geldikten sonraki faaliyetleri, Batılı güçlerin desteğine verdiği önemi doğrular niteliktedir. Özellikle 1873'te İran'ın tüm yeraltı kaynaklarını işletme hakkının 70 yıl süreyle İngilizlere verildiği "Reuter" İmtiyazı² onun girişimleriyle gerçekleştirilmiştir. Bunun dışında demiryollarının önemini sıklıkla vurgulayan İran Sefiri, bununla ilgili Osmanlı Hükümeti tarafından yapım hakkının bir İngiliz şirketine verildiği İskenderun-Mısır demiryolu projesi hakkındaki görüşünü "Eğer bu gerçekleşirse Osmanlı Devleti yeniden hayat bulacaktır" şeklinde belirtmiştir.³

Dış ülkelerle iletişimin ve aynı zamanda ülke içinde gelişmiş bir haberleşme ağının gerekliliğine özel bir önem atfeden Mîrzâ Hoseyn Hân, bu konuda İran basınının nitelik ve nicelik bakımından Osmanlı Devleti'ndeki basını çok geriden takip ettiğine değinmekte, Tahran'da bulunan tek gazetenin dünyada gelişen olaylar hakkında okuyucularını yeterince bilgilendirmediğinden yakınmaktadır. Modern tarzdaki iletişim ağının, bir halkın ilerlemesinin ön koşulu olduğunu vurgulayan Mîrzâ Hoseyn Hân, bununla ilgili sunduğu bir raporda, İran Hükümeti'nin 1851 yılında bir gazete çıkarttığını ancak, bu güne dek İranlıların dünyadaki büyük ilerlemelerden habersiz bırakıldıklarını söyleyerek, yalnızca düzenli bilgiler vermenin okuyucuyu oyalamaktan başka bir işe yaramadığını belirtmektedir.⁴ Bu bilgilerin ardından Osmanlı basınının, halkı, hükümetin çabaları hakkında aydınlatan bir özelliğe sahip olduğunu vurgulayarak iyi gazetelerin önemine İran yetkililerinin dikkatini çekmeye çalışmaktadır: "[Osmanlı Devleti'ndeki] Bu övgüye değer faaliyet, yüce İran Devleti ve yüce devlet görevlileri tarafından takip edilseydi ve bunlar, ilerleme yolunda gösterdikleri çabalardan halkı haberdar etselerdi ne iyi olurdu."⁵

O dönem, İran'da *Ruznâme-yi Devlet-i Aliye-yi İrân* adında tek bir önemli gazete bulunmaktaydı. Bu, 1851 yılında Mîrzâ Taki Hân tarafından çıkartılmış

¹ H. M. Sâsânî, *Siyâsetgerân...*, I/68-69.

² Reuter imtiyazı hakkında geniş bilgi ve imtiyaz metni için için bkz. İ. Timûrî, *Asr-i Bîhaberî...*, s. 108-114, imtiyaza karşı yürütülen muhalefet faaliyetleri hakkında, s. 123-129.

³ F. Âdemiyet, *Fikr-i Âzâdî*, s. 63.

⁴ H. M. Sâsânî, *Siyâsetgerân*, s. I/68-69.

⁵ G. Nashat, *Modern Reform*, s. 141.

olan ve daha çok Şâh'ın ve saray görevlilerinin faaliyetlerini haber veren *Vakâ'i-yi İttifâkiye* gazetesinin farklı bir isim altındaki devamıydı.¹

1870'te Adalet Bakanlığı'na getirildiğinde Mîrzâ Hoseyn Hân, ilk iş olarak haftada iki gün yayınlanan ve bakanlığın yaptığı yeni düzenlemeleri haber veren *Ruznâme-yi Adliye* isimli bir gazete çıkartmıştır. Daha sonra bu gazete ve aynı zamanda *Ruznâme-yi Devlet-i Aliye-yi İrân*, daha kapsamlı olan *İrân* gazetesi ile yer değiştirmiştir.² Bakanlık ve sadrazamlık görevlerini yürüttüğü 10 yıl boyunca Mîrzâ Hoseyn Hân, *İrân* gazetesinin denetimini elinde tutmuş, yazdığı makalelerde Avrupa tarzı eğitim, Osmanlı Devleti'ndeki reformlar, Mısır'lı kadınların eğitimi, "vatanseverlik" ve Japonya'daki modernleşme süreci ilgili konulara yer vermiştir.³

Değişimin kaynağını çoğu kez Batılı devlet sisteminin sosyal alana yansıyan yönlerinde arayan Mîrzâ Hoseyn Hân, bu yöndeki anlayışının bir sonucu olarak İran'da ilk Fransızca gazeteyi çıkartmıştır. 1873 yılında Fuad Paşa'nın tavsiyesi üzerine, Nâsîru'd-Dîn Şâh ile birlikte yaptığı Avrupa seyahati dönüşü, Şâh'a İstanbul'dan bir baskı makinesi satın aldırması, "*Le Patrie*" [Vatan] isimli ilk Fransızca gazete bu makinede bastırılmıştır.⁴ Bu, gerçekte Latin harflerinin de İran'a ilk girişi olmuştur.⁵ Mîrzâ Hoseyn Hân tarafından getirilen bu baskı makinesi ile birlikte, Feth 'Ali Şâh Döneminden itibaren kullanılmayan tipografi matbaa da yeniden kullanılmaya başlamıştır.⁶ Mîrzâ Hoseyn Hân *Le Patrie* gazetesini, İstanbul'dan birlikte döndüğü, matbaa ve demiryolları konusunda uzman bir kişi olduğu söylenen Baron Louis de Norman'ın yardımıyla çıkartmıştır. Mîrzâ Hoseyn Hân, tek sayı çıkan bu gazetede yazdığı bir makalede dönemine göre çok sert bir üslup kullanmıştır: "İç meselelerimiz hakkında tam bağımsız bir şekilde konuşabilmeliyiz. Bizim bir partimiz yok .Olması gibi bir derdimiz de yok. Tüm resmi bağlardan ve herhangi bir oluşumdan sıyrılmış bir şekilde konuşuyoruz. Ülkeyi onun gerçek ihtiyaçlarına ışık tutarak yönetmek istiyoruz....Kanunları zorlayan gücü desteklemeli eğer karşı çıkan olursa onu

¹ M.Tabâ Tabâ'î, *Târîh-i Tahlîlî*, s. 26.

² G. Nashat, *Modern Reform*, s. 42.

³ G. Nashat, *Modern Reform*, s. 142.

⁴ M.A. Terbiyet, "Târîh-i Matbaa...", IV/724. Bu gazeteyle ilgili mevcut bir nüsha bulunmamaktadır. Ancak, o dönemde yazılmış iki kaynaktan, gazete ile ilgili bilgilere ulaşabilmekteyiz, bkz. Ernest Orsolle, *La Caucase et La Perse*, Paris, 1885, s.256.; Carla Serena, *Hommes et Choses en Perse*, Paris, 1883, s.169.

⁵ Y. Âryanpur, *Ez-Sabâ*, I/234.

⁶ M. A. Terbiyet, "Târîh-i Matbaa...", IV/724.

tekrar tekrar kınamalıyız.” Şâh’ın, içeriğinden şüphesiz haberdar olduğu bu gazete ilk sayıdan sonra kapatılmıştır.¹

Eğitim konusunda ise modernleşmenin gerekliliğine her fırsatta değinen Mîrzâ Hoseyn Hân, bu alanda Osmanlı Devleti’nde gelinen aşamayı ve Osmanlı devlet adamlarının gösterdikleri çabayı, 1867 tarihli bir mektubunda şöyle dile getirmektedir: “ ‘Gülhane Hatt-ı Hümayunu’ ile ilan edilen ‘Tanzimat-ı Cedid’in bir teyidi olan ‘Meclis-i Şura-yi Devlet’ ve ‘Meclis-i Divân-ı Ahkam nizamnamesi’ Padişah’ın imzasına sunuldu. Ardından Fransız usulü *lcyée* tarzında ‘Mekteb-i Sultani’ kuruldu. Tüm bölümler hukuk ve devlet idaresi konularındaydı. Aynı zamanda ‘Mekteb-i Mülkiye’ adında, ‘öğrencilerinin gramer, edebiyat, genel tarih ve Osmanlı tarihi, matematik, siyaset ve coğrafya konularında yeteneklerini sergilemedikleri sürece mülkiye alanında görevlendirilmedikleri ’ bir medrese açıldı. Bundan daha da cazip olanı, 15-35 yaş arası kadınların gittiği ahlak bilgisi, tarih, geometri, güzel yazı ve Fransızcanın okutulduğu ‘Darümuallimat’ adlı bir kadın medresesi açıldı.”²

Bu okulların tarifinin ardından Mîrzâ Hoseyn Hân, söz konusu kurumların açılışının, Osmanlı Devleti’ni ve halkını ileriye götüreceğini belirtmiştir.³ Devamında kadınların eğitimiyle ilgili olarak, kendi fikir sistemine paralel bir bakış sergilediğini görmekteyiz: “Fransızcaya öğrenip onların kitaplarından bilgi edinen ve yaşam stillerinden haberdar olan bir kadına artık sadece bir perdenin ardından bakılamaz. Elbette edindiği birikimle o da meclise dahil olacaktır.”⁴ Mîrzâ Hoseyn Hân’ın, kurulduğundan söz ettiği “Mekteb-i Sultani” muhtemelen 1868 yılında açılan Galatasaray Lisesi’dir. O dönem Fransız eğitim bakanı Duruy’un verdiği eğitim raporundaki tavsiyelerden biri olarak açılan lise, eğitimin tamamen din adamı olmayan kişiler tarafından verildiği dinler arası ilk modern eğitim kurumu olarak açılmıştır.⁵

Eğitim konusunda Osmanlı Devleti’ndeki gelişmelerden söz ettiği mektubunu İran’a gönderdiği dönemde buradaki tek modern okul Mîrzâ Taki Hân Döneminde kurulmuş olup o zamana kadar fazla gelişim göstermemiş olan

¹ G. Nashat, **Modern Reform**, s. 143.

² F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 62.

³ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 62.

⁴ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s.62-63.

⁵ N.Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 242.

“Daru’l-Fonun” idi. Bunun dışındaki eğitim 7 ile 15 yaş arası çocukların gittiği, geleneksel “mekteplerde” verilmekteydi. Bu okullarda Arapça (Kur’an okuyacak kadar), Farsça ve biraz da matematik okutulmaktaydı. Mırzâ Hoseyn Hân Tahran’a döndükten sonra Darul-Fonun’un iyileştirilmesi konusunda çaba sarf etmiş ancak, onun döneminde eğitim alanında modernleştirici bir etkiye yol açacak önemli bir adım atılamamıştır.¹

¹ G.Nashat, **Modern Reform**, s.147-149.

b. Yeni Bir Hükümet Sistemi Tartışmaları

1870 yılında Mîrzâ Hoseyn Hân'ın Tahran'da göreve başlamasıyla birlikte, İran hükümet sisteminde yeni bir hareket tarzı belirmiştir. Bu değişimin en belirgin yanı ise Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat sürecinden devralınan yeni bir literatürün kullanılmasıdır. İran meşrutiyetine doğru giden tarihsel sürecin en somut evresini oluşturan bu dönemde, Mîrzâ Hoseyn Hân'ın öncülüğünü yaptığı faaliyetin temel amacı, mevcut yönetim sistemini son derece bürokratik ve rasyonel işleyen bir yönetim sistemiyle değiştirmek olmuştur. Ana mücadelelerinden biri yönetim hakkını tek tek bağımsız bireylerin elinden almak, dolayısıyla merkezîyetçi bir sistem oluşturmaktır. Bu süre boyunca yapılan girişimler hükümet üyelerinin birbirleriyle ve hükümetle olan ilişkilerini ve aynı zamanda hükümetin bireylerle olan ilişkilerini düzenlemek için tasarlanmıştır.

Buna göre yapılacak düzenlemeler iki şekilde düşünülmüştür. İlki, hükümet içerisinde, ülkedeki tüm önemli görevlerin sorumluluğunu üstlenecek ve tüm koordinasyonu sağlayacak bir kabine oluşturmak, ikincisi eyalet yönetimi ile hükümet arasındaki ilişkilerin düzenlenmesini yasaya bağlamak.¹ Bu hedefler Mîrzâ Hoseyn Hân tarafından Osmanlı Devleti'ndeki reformlar örnek gösterilerek şu şekilde açıklanmaktadır: “Geçenlerde Osmanlı Hükümeti, iç işlerinde yeni düzenlemelere giderek, Osmanlı Sadrazamı faydalı kanun ve düzenlemeler [kevânin ve tanzimât-i hasene] yaptı.”² 1872 yılında kaleme alınmış bu raporda muhtemelen, 1864 yılında Osmanlı Devleti'nde kabul edilmiş olan “Vilayet Kanunu”nda sonradan yapılan değişiklikler kastedilmektedir. Yeniden düzenlenen “Vilayet Kanunu” ile, Sultandan taşra yönetimine kadar uzanan karışık bir hiyerarşiye dayalı bir eyalet yönetimi düzenlenmesi yapılmıştır. Bu hiyerarşide vali güvenliği sağlamak, siyasi ve iktisadi işleri kontrol etmek, adaletin ve imparatorluk kanunlarının işlenmesini sağlamak gibi görevlerle yükümlü olmuştur. Yerel komiteler tarafından seçilmiş üyelerin bulunduğu yerlere, kanunla idari meclislerin kurulması da bir tür seçim sistemine doğru atılan ilk adım olmuştur. Yeni kanunun temel amacı, önceki kanunda mevcut ikilikleri ortadan kaldırmak olmuştur.³ Mîrzâ Hoseyn Hân, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeyle ilgili düşüncelerini şu şekilde devam ettirmiştir: “Hükümetin [Osmanlı] amacı hükümet

¹ G. Nashat, **Modern Reform**, s. 77.

² G. Nashat, **Modern Reform**, s.77.

³ Roderic. H. Davison, **Reform In The Ottoman Empire, 1856-1876**, Princeton,1963, s. 147-159.

geleneğini ve devlet kanunu değiştirmektir. Bununla birlikte Sultan Hazretleri, Sadrazam'a sunduğu bir fermanla yeni kanun ve düzenlemelerin yaygın bir hale geldiğini vurgulamıştır. Ülke halkı bu yenilikleri dikkatlice değerlendirirken önceki düzenlemenin eksikliklerini fark etmektedir. Kötü yöntemler ve elverişsiz kurumlar kökünden sökülüp atılmadığı sürece ne hükümet başarıya gider ne de halk ilerleme yolunda bir gelişim gösterir.”¹

Mîrzâ Hoseyn Hân'ın bu fikirlerine paralel olarak İran'da iki ana düzenlemeye gidilmiştir. İlki “Derbâr-ı Azâm Fermanı”² (Ocak 1873) ikincisi ise “Tanzimât-i Hasene Kanunu”dur (Mart 1874). “Derbâr-ı Azâm Fermanı,” hükümet sistemi reformunda atılan en güçlü adım olmuştur. Fermanla iki amaçtan söz edilmiştir: Hükümet üyeleri arasında danışma prensibini ve bir kabine sorumluluğunu oluşturmak ki bu, o güne dek İran siyaset geleneğinde bulunmamaktaydı.³

Mîrzâ Hoseyn Hân'ın vurguladığı başlıca konulardan biri de Osmanlı Devleti'nde yayılmakta olan anayasacı fikirler olmuştur. Bununla ilgili dönem dönem Osmanlı Devleti'ndeki muhaliflerin hareket tarzına benzer uygulamalarda bulunmuştur. Bunun en ilginç örneği 1867 yılında Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e gönderdiği ve parlamenter sistemi öneren açık mektubunun⁴ bir nüshasını 1870 yılında İran Dışişleri'ne göndermesidir: “Mısır'lı Mustafa Fazıl Paşa mektubunda, sorunları çözenin kurulacak bir meclis ve vekillerle mümkün olabileceğini belirtmiştir. Ardından bu mektubun tercümesi İstanbul'daki tüm yerli ve yabancı ahaliye ulaşmış ve zihinlerde son derece büyük bir etki yaratarak ahali tarafından onaylanmıştır.” Mîrzâ Hoseyn Hân mektubu İran Dışişleri'ne göndererek, “çevirmenlik konusunda uzman bir kişiye dikkatli bir çevirisinin yaptırılması” için emir vermiştir.⁵

Nâsıru'd-Dîn Şâh'a gönderdiği bir diğer mektupta ise, Osmanlı Devleti'nin hükümet tarzını ve anayasacılık eğilimlerini yorumladığını görmekteyiz: “Osmanlı Devleti son derece karışık bir yapıya sahip... Artık Müslüman tebaa da sıkıntılarını açıkça ortaya koyuyor ve diyor ki, Osmanlı hiçbir zaman işinin ehli

¹ G.Nashat, **Modern Reform**, s. 78.

² Geniş bilgi için bkz. Azriel Karny, **Mirza Hosein Khan Moshir od-Dowle And His Attempts At Reform In Iran, 1871-1873**, Los Angeles, University Of California, 1973.

³ G.Nashat, **Modern Reform**, s. 79.

⁴ Bkz. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul, 2004, s.307-314.

⁵ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 63.

sultanlara sahip olmadı ve işi daima zeki ve yetenekli vekiller yürüterek devlet hazinesinin israfını önlediler. Sultan'ın isteklerine karşı koyamadıkları vakit de durum tersine döndü....30 milyon kişinin yönetimini 4-5 kişinin eline vermektense 300-400 milletvekilinin eline vermek daha iyi değil midir? Devlete ve halka karşı sorumlu olup bir hata işlediklerinde hizmetten men edilmeleri daha iyi değil midir? Eğer bir insanın ömür boyu görevde kalabileceği teyit edilirse hangi hırsla hizmet edecektir?”¹ Mîrzâ Hoseyn Hân aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin karışık etnik yapısına da değinerek bunun anayasacı hareket üzerinde önemli bir etki yarattığını vurgulamıştır: “Osmanlı İmparatorluğu birçok ırkın ve dinsel yapının bir toplamı olduğu için gayrimüslimlerin yönetimde söz sahibi olmaları, kısa bir süre içinde sayıca daha fazla ve daha donanımlı olan Hristiyanların Müslümanlardan daha baskın bir konuma gelmelerine sebep olacaktır.”²

Mîrzâ Hoseyn Hân'ın önemle vurguladığı diğer bir konu 1868 yılında, Osmanlı Devleti'ndeki anayasacı akımın kaynaklarından birini teşkil etmiş olan, eski Adalet İşleri Meclisi'nin ikiye ayrılmasıyla kurulan Ahkam-ı Adliye Divanı ile Devlet Şurası (Danıştay)'dır. Osmanlı Devleti'nde 1876'da ilan edilen Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasında etkili olan Devlet Şurası'nı Sultan Abdülaziz, verdiği bir söylevde hükümetin din, devlet ve mülkiye işlerinden ayrılmasının bir görünüşü olarak nitelendirmiştir.³ Mîrzâ Hoseyn Hân bu gelişmeyi, Nâsîrud-Dîn Şâh'a gönderdiği bir diğer mektupta şöyle dile getirmiştir. “...Meclis-i Şura-yi Devlet diğer ülkelerdeki meclislere benzer şekilde kuruldu. Güvenilir kaynaklardan edindiğim bilgiye göre yakın ülkelerden de üyeleri bulunmaktadır.”⁴ Diğer bir mektubunda Sultan Abdülaziz'in verdiği söyleve yer vermektedir: “...[Abdülaziz] Söylevinin ardından Avrupalı tarzda bir ‘meclis açılışı’ yaptı. Bu söylevde bireysel hak ve özgürlüklerin esaslarından bahsederek ‘saltanat-ı meşrute’yi ilan etti.” Ardından Mîrzâ Hoseyn Hân bu söylevin bir açıklamasını vermektedir: “Bu söylevde belirtilenlere göre Müslüman, Hristiyan, Yahudi tebaa kendilerini eşit, siyasette ortak hak sahibi ve birbirlerine karşı sorumlu gördükten

¹ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 62-63.

² F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 64-65.

³ N. Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 220.

⁴ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 65. Mîrzâ Hoseyn Hân burada muhtemelen Osmanlı İmparatorluğuna bağlı vilayetlerden azınlıkları kastetmektedir. Nitekim söz konusu Danıştay'ın yabancı ülkelerden üyeleri bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki Danıştay meslek mensuplarının seçilme ve atanma usulleri hakkında bilgi için, Mümtaz Nayman, Necati Aras, **Yüzyıl Boyunca Danıştay (1868-1969)**, Ankara, 1968, s.937-962.

sonra tebaanın başvuracağı yer hükümet kapısı değil adalet kapısıdır. Eğer hükümet adil davranmazsa tebaa ondan hak iddia edebilir. Söylevin sonunda Osmanlı'yı Fransızlara özgü bir kullanım olan 'konstitüsyonel' [constitution] kelimesi ile isimlendirdi. Bu, Avrupa'da son derece olumlu bir tesir yarattı. Resmî ve özel gazeteler Sultan'ın tebaasına verdiği imtiyazlara övgüyle yer verdiler. İstanbul'daki gayrimüslim tebaa gerçekten memnun ve müteşekkir oldular.”¹

Mîrzâ Hoseyn Hân, Sultan Abdülaziz'in nutkunu o dönem İran Dışişleri Bakanı olan ve muhafazakâr eğilimleri ile bilinen Mîrzâ Said Hân Mu'teminu'l-Mulk'e göndererek ondan “dikkatlice okumasını” istemiştir.²

Diğer yandan Mîrzâ Hoseyn Hân, uzun süre yurt dışında kalmış olduğu için ülkesindeki karşıtları tarafından, “İran hakkında bir şey bilmemek ve Osmanlı reformlarını İran'a aynen getirmeye çalışmakla” suçlanmıştır.³ Dahası, Mîrzâ Hoseyn Hân'ın da, reformlar açısından İran'ın içinde bulunduğu tarihsel koşulların elverişsiz olduğu görüşüne katıldığı anlaşılmaktadır. İran Dışişleri'ne yazdığı bir mektupta bu yöndeki kaygılarına yer vermektedir: “İmkansız istediğimi biliyorum... Fakat üzüntümün nedeni, sadece elimizden geleni yeterince yapmıyor olmamız değil, ülkemizin bir sorununun bulunmadığını, ilişkilerimizi geliştirmeye gerek olmadığını ve ulaşabileceğimiz en üst mertebede bulunduğumuzu düşünmemizdir.”⁴

Buna rağmen, 1870-1880 yılları arasında Mîrzâ Hoseyn Hân'ın öncülüğünü yaptığı ve Osmanlı Devleti'nin etkisinde gelişen bu yenileşme faaliyetleri, Batılılaşma çizgisinde gelenekten kopuşun ilk somut adımlarını oluşturmuş, bu yönüyle İran'da modernleşmenin gerçek başlangıcını ifade etmiştir.

¹ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 67.

² F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 67.

³ G.Nashat, **Modern Reform**, s. 35.

⁴ G.Nashat, **Modern Reform**, s.34.

2. Mîrzâ Yusuf Hân Mosteşâru'd-Devle (1826-1893) ve Anayasal

Rejim Tartışmaları

Mîrzâ Hoseyn Hân Döneminde belirginleşen, devlet kurumlarında Batılılaşma hareketinin fikri yönden devam ettiricisi olan Mîrzâ Yusuf Hân Mosteşâru'd-Devle, ilerlemenin mutlak koşulu olarak kabul ettiği Batılı hükümet sisteminin ve iktisadi gelişim yöntemlerinin uygulanması konusunu yazılarında en açık ve en sert üslupla anlatan ilk siyasetçilerden biri olmuştur. Uzun yıllar İran'ın üst düzey yetkililerinden biri olarak farklı ülkelerde görev yapmış olan Mîrzâ Yusuf Han Musteşâro'd-Devle, ilk olarak 1853 yılında konsolos unvanıyla Rusya'ya gönderilerek orada 8 yıl kalmış, 1863'te başladığı Tiflis Konsolosluğu görevini ise 4 yıl sürdürmüştür. Özellikle bu süre, onda Batılılaşma fikrinin oluşmasının ilk evresini teşkil etmiştir.¹ İran siyaset hayatında önemli tartışmalara yol açan anayasacı fikirlerinin oluşması ise Paris sefirliği dönemine rastlamaktadır. 1867 yılında Paris'e İstanbul üzerinden gitmiş² ve orada 3 yıl kalmıştır.

Mîrzâ Yusuf Hân Musteşâru'd-Devle, Batı'nın, özellikle iktisadi gelişmişlik yönüyle ilgilenmiş, bu gelişmişlik ile Batılı hükümet sistemi arasındaki neden-sonuç bağı, düşüncesinin temel sorununu oluşturmuştur. Paris'te geçirdiği 3 yıl, İran'ın içinde bulunduğu durumdan çıkarılmasının öncelikli koşullarını araştırdığı bir dönem olmuştur. Bu faaliyetinin bir sonucu olarak İran Sarayı'na Batı'daki gelişmeler ve yapılması gerekenler konusunda mektuplar gönderen Mîrzâ Yusuf Hân, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki ilerlemeleri de takip etmiş, bunun örnek alınması gerektiğini gönderdiği mektuplarda vurgulamıştır.³ 1870 yılında İran Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir mektupta, Osmanlı Devleti'nde uygulanmakta olduğundan söz ettiği yenilikleri şu şekilde anlatmaktadır: "Osmanlı Sultanı Avrupa'dan döndükten sonra ülkesinde önemli yenilikler yaptı. Bunlar Meclis-i Şura-yi Devletin düzenlenmesi, ahalinin can, mal, ırz ve namusunun emniyete alınması, eğitim, karayolu ve demiryollarının

¹ Muhammed Bakır Mumini, "Endişemendân-i Asr-i Revşengîrî-yi Irân," **Kitâb-i Âftâb**, Defter-i Evvel, Tahrân, 1357/1941, s. 40.

² N.Kîrmânî, **Târîh-i Bîdârî...**, s. 179.

³ F. Âdemiyet, **Fikr-i Âzâdî**, s. 185.

yapımı, şehir sokaklarının genişletilmesi, kadınlar ve erkekler için muntazam medrese binalarının yapılması, her türlü madenin çıkartılması gibi yeniliklerdi.”¹

Yeraltı kaynaklarının çıkartılıp işletilmesi ve demiryollarının gerekliliği konularını en sık işleyen siyaset ve fikir adamlarından biri olan Mîrzâ Yusuf Hân, 1870 yılında demiryollarının önemi hakkında o dönem ilgiyle okunmuş olan *Kitâbçe-yi Benefş* isimli bir risale² yazarak Şâh’a sunmuştur.³ Sonraları, 1874 yılında sürgüne gönderildiği ancak kısa bir süre kaldığı Horasan’da demiryolları ile ilgili bir bölüm daha yazmış ve ulemadan birinin fetvasını da alarak şaha sunmuştur. Ona göre Batı gelişmişliğinin yayılmasının en önemli yolu olan demiryollarının yapımı ile İran “Bir defada gülistan olacaktı.”⁴ Yeraltı zenginliklerinin işletilmesi konusunda gönderdiği bir mektupta ise Osmanlı Devleti’ndeki *Takvim-i Vekâ’î* gazetesinde, devlet madenlerini işleme hakkının 99 yıl süreyle yabancılara verildiğinin yazıldığını ekleyerek, sözlerini “Ne zamana kadar İran madenleri toprağın altında gizli saklı kalacak. Devlet büyükleri ne zamana kadar bunun değerini bilmeyecekler. Batı’dakiler bunun değerini bildikleri için binlerce yönden fayda sağlamaktadırlar.” şeklinde sürdürmektedir. Devamında bu yöndeki bir iktisadi faaliyet ve demiryollarının yapımıyla tarım alanında da önemli bir gelişmenin kaydedileceğini belirtmiştir.⁵

Mîrzâ Yusuf Han’ın Paris sefaretî yıllarında yaşadığı en önemli deneyimlerden biri o dönem Londra’da İran temsilciliği görevini yürüten ve anayasal sürecin yaklaştığı dönemlerde Osmanlı Devleti’nde faaliyet göstermiş büyük İranlı aydınlardan biri olan Mîrzâ Melkum Hân ile fikir alışverişinde bulunmuş olmasıdır.⁶ Sefirliği süresince 4 kez Londra’da bulunun Mîrzâ Yusuf Hân’ın , Melkum Hân ile yaptığı diyalogların en önemli noktasını, iktisadi sistem ile hükümet sisteminin, modernleşmeye olan etkileri bakımından sahip oldukları önceliğin belirlenmesi çabası oluşturmuştur. *Târîh-i Bidârî* ‘nin yazarı Nâzımü’l-İslâm Kîrmânî’nin⁷ naklettiğine göre Mîrzâ Yusuf, Melkum Hân’a Batı

¹ F. Âdemiyet, *Fikr-i Âzâdî*, s. 185.

² 19.yy.’da İran’da önemli bir yazın türünü oluşturan risale, özellikle muhalif aydınların, fikirlerini kısa ve etkili bir şekilde kaleme almalarını sağlayan, Türkçede “kitapçık” olarak nitelendirdiğimiz eserlere verilen addır.

³ F. Âdemiyet, *Fikr-i Âzâdî*, s. 183.

⁴ F. Âdemiyet, *Fikr-i Âzâdî*, s.183.

⁵ F. Âdemiyet, *Fikr-i Âzâdî*, s. 185.

⁶ N. Kîrmânî, *Târîh-i Bidârî...*, 179.

⁷ Kîrmânî, Meşrûtiyet İnkılabına bizzat katılmış İran ileri gelenlerinden biri olup eseri, bu dönem ile ilgili en önemli kaynaklar arasında sayılmaktadır.

gelişmişliğin nedeni nedir diye sorduğunda Melkum Hân'ın cevabı bunun tek kelimeyle açıklanabileceği şeklinde olmuştur. Bu tek kelimedeki kastı ise “kanun”dur. Ona göre “iktisadi gelişmeler neden değil sonuçtur.”¹

Mîrzâ Yusuf Hân o döneme kadar edindiği birikimin bir sonucu olarak 1870 yılında Fransız anayasasının bir açıklaması şeklinde olan *Yek Kelime* isimli risaleyi kaleme almıştır.² Bu eserin özelliği Fransız Anayasasının bir tercümesi olmasının yanı sıra 1870'lerden itibaren İran'daki Batılılaşma tartışmalarında öne sürülen fikirlerin genel niteliğini yansıtmıştır. Bu nitelik, kanunlara dayalı Batılı hükümet sisteminin İslam hukukuna uygunluğunun kanıtlanmaya çalışılması şeklinde belirmektedir. Mîrzâ Yusuf Hân eserinde, çoğu kez *Kur'an*'dan sunduğu ayetlerle anayasanın İslam hukukuna uygunluğunu açıklamaya çalışmıştır.³ Böyle bir çabayı doğuran sürecin Osmanlı Devleti'ndeki başlangıcı, 1860'lı yıllara dek uzanmaktadır. Anayasal rejime doğru ilerleyen Tanzimat anlayışı, 1860'lardan itibaren yerini Batılılaşmanın daha derinlikli ele alındığı ve genel olarak Batı ile İslam medeniyeti arasında bir yer bulmaya çalışan fikir hareketine bırakmıştır. Özellikle, kendilerini “Yeni Osmanlılar” olarak adlandıran bazı aydın ve siyasetçilerin modernleşme ile gelenek arasında alternatif bir fikir sistemi oluşturmaya çalıştıkları bu süreç, daha sonra İranlı bir çok aydın üzerinde de etkili olmuştur.

Mîrzâ Yusuf Hân aynı zamanda parlamenter sistemin gerekliliğini sıklıkla vurgulayan ilk siyasetçilerden⁴ biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, bu parlamenter sistemi, döneminin diğer aydınları gibi daha çok bir “meşveret” usulü olarak algılamıştır. 1891 yılında Mîrzâ Yusuf Hân, o dönem Azerbaycan yetkilisi olan Muzafferu'd-Dîn Mîrzâ (sonrasında Şâh)'ya gönderdiği bir mektupta kanunların ve parlamenter sistemin gerekliliğinden söz etmiş ve bununla ilgili Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri örnek göstererek “Eğer İran yetkilileri kanunlarla düzenlenmiş bir yönetim oluşturmazlarsa koşullar onları bunu yapmaya mecbur bırakacaktır. Onca kudrete sahip Osmanlı Devleti ki buna mecbur kaldı, çok geçmeyecek biz de buna mecbur kalacağız.”⁵

¹ N. Kîrmânî, *Târîh-i Bîdârî...*, s. 180.

² Y. Âryanpur, *Ez-Sabâ*, I/282.

³ ‘Abdu'l-Hâdî Hâyri, *Teşeyyo' ve Meşrûtiyet der-İrân ve Nekş-i İrânîyân-i Mokim Irâk*, Tahrân, 1381/1965, s. 35.

⁴ A. Hâyri, *Teşeyyo' ve Meşrûtiyet...*, s. 36.

⁵ N. Kîrmânî, *Târîh-i Bîdârî...*, 186-204.

Paris'teki görevinin ardından 1870 yılında Tahran'a çağrılan Mîrzâ Yusuf Hân, bu süre zarfında ve sonrasında Mîrzâ Hoseyn Hân ile de yakın bir dostluk kurmuş, öyle ki Mîrzâ Hoseyn Hân sadarete getirildikten sonra kendisinden Adalet Bakanlığı'ndaki reform çabalarını devam ettirmesini istemiştir.¹ Mîrzâ Yusuf Hân, çeşitli üst düzey görevlerde bulunmasının ardından muhalif fikirlerinden dolayı Horasan'a sürgün edilmiş, ancak kısa bir süre sonra da aynı bölgeye yetkili sıfatıyla atanmıştır. Ardından Tahran'a dönerek 1883 yılında Adalet Bakanı olan Mîrzâ Yahya Hân Muşîru'd-Devle'nin yardımcılığı ile görevlendirilerek Musteşâru'd-Devle unvanını almıştır.

Mîrzâ Yusuf Hân, bu Bakanlık'taki görevi boyunca başta Adalet Bakanlığı olmak üzere İran devlet kurumlarının bozuk işleyişi ile ilgili yazılar yazmış, bu süreçte Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren İranlılarla da temas halinde olmuştur. O dönem İstanbul'da yayınlanmakta olan ve zamanla İran'lı muhaliflerin faaliyet alanı haline gelen *Ahter* gazetesine yazı yazma konusunda taahhütte bulunan Mîrzâ Yusuf Hân, yazdığı makalelerde² Batı'nın bir çok konuda kat ettiği ilerlemelerden söz etmiş, aynı zamanda Arap harflerinin değiştirilmesi konusuna da değinerek bununla ilgili ulemadan birkaçının fetvasını yayımlatmıştır³. *Ahter*'deki yazılarından dolayı görevinden alınarak tutuklanan Mîrzâ Yusuf Hân ardından Azerbaycan Valisi olmuş,⁴ 1893 yılında tekrar tutuklanarak son yıllarını cezaevinde geçirmiştir.⁵

¹ G. Nashat, **Modern Reform**, s. 31.

² **Ahter**, No: 24, İstanbul, 12 Haziran 1879, s.6, stn. 1-3, s.7, stn. 1-3; No: 37, 10 Eylül 1879, s.5, stn. 1-3.

³ Enver Ziya Karal bir makalesinde 1879 yılında İran ulemasından birinin Arap harflerinin değiştirilmesi hakkında İstanbul'daki bir gazetede fetva yayınladığından söz etmektedir: "...Latin harfleri tartışması karşısında resmi makamların da kayıtsız kalmadıkları görülmektedir. Ne var ki, bu konuda kesin bir karara varmak için her şeyden önce harflerin Müslümanlaştırılması gerekti. Bu da ancak, bir fetva sağlanması ile olanaklı idi. 1879'da Münif Paşa'nın maarif nazırlığı zamanında böyle bir fetva, Osmanlı ulemasından değil de İran ulemasından elde edilmiş ve İstanbul'da çıkan bir İranlı gazetede yayımlanmıştır. Fetvada yürürlükte bulunan yazının ıslah edilebileceği, hatta eğitimin kolaylaştırılması için yeni bir yazının araştırılıp bulunmasının yeğ olacağı saptanmıştır. Osmanlı ulemasının Fars ulemasına karşı, mübâyin mezhep nedenlerinden dolayı, hiçbir veçhile güveni bulunmadığından söz konusu fetva etkisiz kalmıştır." (Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Sonra Türk Dil Sorunu," **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, II, İstanbul, 1985, s.319.) Karal'ın sözünü ettiği fetva, Mîrzâ Yusuf Hân Musteşâru'd-Devle'nin *Ahter* gazetesinde yayınlattığı fetvadır.

⁴ A. Nevâ'i, **Şerh-i Hâl-i 'Abbâs Mîrzâ...**, s. 179,242.

⁵ Y. Âryanpûr, **Ez-Sabâ...**, I/183.

B. İnan'daki Batılılaşma Döneminde Osmanlı Reformlarına Dair Muhafazakâr Fikirler

1. Mîrzâ Muhammed Hoseyn Hoseynî Ferâhânî'nin İstanbul Gözlemleri (1885-1886)

İnan hükümet yetkililerinden biri olan Muhammed Hoseyn Ferâhânî,¹ 1885 yılında Mekke ziyareti için çıktığı seferini İstanbul'da tamamlamış, ardından Nâsırû'd-Dîn Şâh için, gezi notlarını bir seyahatname şeklinde kaleme almıştır. 1886'da Tahran'a döndüğünde ise kendisine meliku'l-kuttâb unvanı verilen Ferâhânî, seyahati esnasında gördüğü ülkelerde, özellikle Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmeleri döneminin ağırlıklı eğilimi olan Batılılaşmacı hükümet tarzına karşın muhafazakâr bir bakış açısıyla yorumlamıştır.

Öncelikle Osmanlı Devleti'nin uluslararası konumuyla ilgilenen Ferâhânî, notlarında Batılı güçlerin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkar çatışmalarını şu sözlerle ifade etmiştir: “Şimdilerde Osmanlı Devleti'nin durumu tıpkı bir sürü güçlü köpeğin önüne atılmış bir ceset gibi. Ve bu köpekler bir kenarda, birbirlerinden duydukları korku yüzünden cesede saldırmaya ve ondan bir parça kopartmaya cesaret edemiyorlar. Eğer bu korku olmasaydı cesedi bir günde yer bitirirlerdi.”²

II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Osmanlı'sını gözlemleyen Ferâhânî, ardından buradaki Batılı hükümet anlayışının yol açtığı değişime dair görüşlerini ifade ederken aynı zamanda bir İnan yetkilisi olarak ülkesindeki mevcut siyasal anlayış ve eğilim biçimlerini de bir yönüyle yansıtmıştır: “... Cumhuriyetin³ ne anlama geldiğini bilmiyorum... Meksika Devleti, cumhurî döneminde karışıklık içerisindeydi. Fransa, ta ki 1862'de buradaki cumhurîyi imparatorluğa çevirdi, sükunet gerçekleşti. Yunanlılar cumhurî nedeniyle bir süre karışıklık yaşadılar. Ne zaman ki Danimark veliahdı saltanata getirildi, düzen sağlandı...”⁴ Diğer ülkeler hakkındaki görüşlerini de bu şekilde sıralayan Ferâhânî, Osmanlı Devleti'nde yaşanan deneyimin yol açtığı sonuçları ise şu sözlerle ifade etmiştir: “...Osmanlı Devlet yöneticileri de cumhurî yönüne doğru gitmişlerdir...Rusya ile yapılan

¹ M. H. Ferâhânî,, **Sefernâme...**, s. 3-7.

² M. H. Ferâhânî, **Sefernâme...**, s. 121.

³ Cumhuriyet sistemi kastedilmektedir.

⁴ M.H. Ferâhânî, **Sefernâme...**, s. 123.

savaş maddi, manevi büyük bir zarara neden oldu... Devletin anahtarı konumundaki bir çok yer kaybedildi.... Tüm bunlar cumhurînin sonucuydu...”¹

Ferâhânî Osmanlı Devleti’nin siyasal yapısından söz ettikten sonra burada mukim İranlılardan, onların basın ve eğitim alanındaki faaliyetlerinden övgüyle söz etmiştir. O dönem İstanbul’da yayınlanan *Ahter* gazetesine değinen Ferâhânî, gazetenin müdürü Muhammed Tahir Tebrizî hakkında şu sözlere yer vermiştir: “Yüce İran Devleti hakkında haber yapmayı dinin ve imanın bir gereği olarak görmekte, İran ile ilgili bir haber yayınladığında, bunu devlet yanlısı olmak gibi bir amaçla yapmamaktadır. Bu, en saf vatanseverlik biçimidir.”² Devamında İstanbul’daki “İranlılar Okulu”ndan³ ayrıntılı bir şekilde söz eden Ferâhânî, notlarında bunun İranlı çocuklar’a çok büyük bir fayda sağlayacağı görüşüne de yer vermiştir.⁴

Kendi döneminde “muhafazakâr ilerici”⁵ olarak nitelendirilen ve Osmanlı Devleti’ndeki değişime de bu bakış açısıyla yaklaşan Ferâhânî, yazdığı seyahatname ile İstanbul’daki İranlıların durumuna ve faaliyetlerine ayna tuttuğu gibi, ülkesindeki gelenekçi kesimin bilinç ve algılayış biçimlerine dair de ipuçları vermektedir.

¹ M. H. Ferâhânî, *Sefernâme...*, s. 124.

² M. H. Ferâhânî, *Sefernâme...*, s. 254.

³ Sefâret hatratında Hân Melik Sâsânî İstanbul’daki İranlılar Okulu hakkında şu bilgileri nakletmektedir: “İstanbul’daki İranlılar Okulu 1885 yılında Dönemin İran Sefiri Hâcî Şîh Musin Hân Muinu’l-Mulk tarafından kurulmuştur. Yıldız Hanı’ndaki iki odanın kullanıldığı okulda İranlı çocuklara Farsça eğitim verilmesi amaçlanıyordu. İki yıl sonra Kadırga’da bir ev kiralanarak okul oraya taşındı ve birkaç yıl eğitime orada devam edildi. Okul yönetimi, aslen tüccar olan Hâcî Rızâ Kulî Horâsânî’nin elinde olup eğitim ile de bizzat kendisi ilgilenmekteydi. Ardından 1908 yılında okul, Hâcî Mîrzâ Hesen Hân Hebiru’l-Mulk’un Beyazıt Meydanı yakınlarındaki evine taşındı. Buradaki 9 yıllık eğitimin ardından, çıkan bir yangında okul aynı semtte kiralık bir eve nakledildi. Bir buçuk yıl sonra Dizdariye Mahallesi’nde bir bina satın alınarak okul buraya taşındı. İlk açıldığı dönem 30 öğrencisi bulunan okulda sadece iki sınıf bulunmaktaydı. Zamanla, özellikle Hâcî Mîrzâ Hoseyn Hân [Sipehsâlâr] Döneminde öğrenci sayısı artarak sınıf sayısı 8’e çıkan okulda Farsça, Arapça, Fransızca, tarih, coğrafya, matematik gibi dersler okutulmaktaydı. İstanbul’da bulunan ünlü İran edebiyatçısı Mîrzâ Habîb İsfahânî de burada Fars Edebiyatı dersleri okutmaktaydı. Ancak, 1919 yılına gelindiğinde yalnızca bir sınıfı bulunan okulda 14 öğrenci ders almaktaydı. Bu öğrenciler ise İstanbul’da doğmuş ve hiç Farsça bilmeyen çocuklardan oluşmaktaydı. Dersleri veren kişi ise, günde birkaç saat kendi halinde ney çalan bir Mevlevî dervişi idi. Bugün İranlı çocuklar mahalle mekteplerine gitmekte ve yıllardır Osmanlı eserlerinin etkisinde İran’dan bihaberdirler.” H.M.Sâsânî, *Yâdbûdhâ...*, s.103-105. İranlılar Okulu günümüzde de Sultanahmet’teki binasında eğitim vermeye devam etmektedir.

⁴ M.H. Ferâhânî, *Sefernâme...*, s. 256.

⁵ A.P.Hatam, “Iran And The Reform Movement In The Ottoman Empire: Persian Travellers, Exiles And Newsmen Under The Impact Of The Tanzimat,” **Proceeding Of The Second European Conference Of Iranian Studies, Bamberg, 30th September-4th October 1991**, Roma, 1995, s.567.

2. Hâcî Muhammed ‘Ali Pirzâde’nin İstanbul Gözlemleri (1886)

Osmanlı Devleti’nde bulunmuş olan ve eserlerinde buradaki değişime dair etkiler gördüğümüz diğer bir İranlı da Hâcî Muhammed ‘Ali Pirzâde’dir. Nimetu’llâh-i Derviş unvanına sahip, tanınmış bir din adamı olan Pirzâde’nin, 1886 yılında gerçekleştirdiği Avrupa ve İstanbul gezisini anlattığı seyahatnamesi, hem İstanbul’da bulunan İranlılar hakkında hem de Osmanlı-İran kültürel ilişkileri ile ilgili, bir İranlının bakış açısını yansıtan önemli bir kaynak niteliğindedir.

Pirzâde bu tarihten önce de İstanbul’da yaklaşık 12 yıl bulunmuş¹ ve bu süre içerisinde İran Sefiri Mîrzâ Hoseyn Hân ile yakın bir dostluk geliştirmiştir. Seyahatnamesinde, Mîrzâ Hoseyn Hân Döneminin yenilikçi anlayışına ve buradaki İranlıların o dönemki iyi yaşam koşullarına göndermeler yapan Pirzâde’nin 1886 yılına ait gözlemlerinde, özellikle İranlı tüccarların yaşam standartlarında önemli bir düşüşün gerçekleştiğine dair bilgilere rastlamaktayız.² Bu yöndeki bir hayal kırıklığı ifadesinin hakim olduğu seyahatnamesinde, Osmanlı Devleti’ndeki reformların meydana getirdiği değişim ile ilgili gözlemlerini yansıtmakta, diğer yandan İstanbul’da bulunan İranlıların, bu değişen sosyo-kültürel sistem içerisinde oluşturmaya çalıştıkları yaşam biçimine dair bilgiler vermektedir.

Öncelikle Osmanlı Sultanı (Abdülhamid)’nın kendi tebaasına ve ülkesine sığınan göçmenlere karşı son derece hoşgörülü davrandığını ve halk tarafından desteklenen bir hükümdar olduğunu vurgulayan³ Pirzâde, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin gelişmiş, modern bir askeri örgütlenmeye sahip olduğunu vurgulayarak bununla ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir: “ Sultan Abdülhamid Hazretleri Döneminde onca askerin ölümüne ve onca hasara, ziyana karşın şu anda 800.000 civarında, eşine Paris’te dahi az rastlanır, silahlı, mükemmel asker hazır vaziyettedir. Tüm bunlar iyi donanımlı, iyi giyimli olup hiçbir yönden Avrupa’daki benzerlerinden geri değillerdir...”⁴

Pirzâde, Osmanlı Ordusu’nun diğer özelliklerinden bahsederken, kendi ülkesindeki ordunun durumu ile de bir bakıma karşılaştırma yapmaktadır:

¹ H. M.Pirzâde, *Sefernâme...*, II/85.

² H. M.Pirzâde, *Sefernâme...*, II/ 85-88.

³ H. M.Pirzâde, *Sefernâme...*, II/ 101-103.

⁴ H. M .Pirzâde, *Sefernâme...*, II/104-105.

“Osmanlı Devleti’nin ordusu son derece muhterem, saygıdeğer, güzel üniformalı askerlerden oluşuyor. Yemekler kışlalarda yapılıyor, giysileri devlet yıkıyor. Her kışlada bir hamam ve mescidin yanı sıra özel bir imam bulunuyor. Tüm askerler namazlarını düzenli olarak kılıyorlar. Her hafta tıraş oluyor, sabunlarla yıkanıp daima, son derece temiz görünüyorlar. Büyük bir saygı ve itibar ile karşılandıkları gibi çarşı ve pazarlarda satıcılık yapmıyor, askerlik dışında asla başka bir işle uğraşmıyorlar.”¹

Pirzade’nin, Osmanlı ordusu mensuplarının yalnızca askerlik ile ilgili olup başka bir işle uğraşmadıkları yönündeki gözlemleri, İran ordusunun o dönem içerisinde bulunduğu olumsuz koşullar² hakkında da bilgi verir niteliktedir. Nitekim, 1876 yılında Osmanlı Devleti’nin Tahran Sefiri Münif Paşa’nın, Sadaret’e gönderdiği özel mektubunda, İran’da düzenli bir ordu yerine başı bozuk askerlerin bulunduğu ve Osmanlı Devleti’ndekine benzer şekilde asker teşkil etmek için kurulan bir komisyonun ise kısa bir süre sonra dağıldığını bildirmesi bu durumu doğrular niteliktedir.³

Ardından İstanbul’daki askeri okullara değinen Pirzâde, bu kurumların işleyişinden ve eğitimin dini değerlerle iç içe bir gelişim gösterdiğinden bahsederken, İran’dan 6 öğrencinin eğitim için İstanbul’a gönderildiklerinden de söz etmektedir:“ ...İstanbul’da aynı zamanda birçok askeri medrese⁴ bulunuyor ve bunların her birinde bine yakın öğrenci askeri bilimler okuyor. Giysi ve yemek ihtiyaçları devlet tarafında karşılanıyor. Tahran’dan da yüce Sultan Hazretleri tarafından askeri bilimler konusunda eğitim almaları için İstanbul’a 6 öğrenci gönderildi. İstanbul’un Anadolu yakasında, Boğaz’daki bir askeri medresede⁵ eğitim alıyorlar. Kendilerine özel bir oda ayrılmış ve eğitim masrafları Sultan Hazretleri tarafından karşılanıyor...”⁶

¹H.M.Pirzâde, **Sefernâme...**, II/110-111.

² 19. yy. boyunca tam anlamıyla düzenli bir askeri sistemin oluşturulamadığı İran’da, özellikle Rusya ve İngiltere baskısı, orduda, kısmen “milli” bir bilinçle hareket etme yönünde birleştirici bir faktör oluşturmaktaydı. Bu yüzyılın son çeyreği ile 20. yy.’ın başlarında İran ordusunun durumu hakkında bilgi için, R.Tousi, “The Persian Army, 1880-1907,” **Middle Eastern Studies**, XXIV/2, Nisan 1988, s. 93-133.

³ **BOA**, Y.EE. 44/77, No: 127, 713/1, 1292/1876, s. 2.

⁴ Medrese, o dönem İran’da, yalnızca dini eğitimin verildiği okulları değil genel olarak tüm eğitim kurumlarını tanımlamakta kullanılan bir kelimedir. Dolayısıyla Pirzâde’nin “askeri medreseden” kastı muhtemelen “harp okulu”dur.

⁵ Kuleli Askeri Lisesi kastedilmektedir.

⁶ H.M.Pirzâde, **Sefernâme...**, II/111-112.

Bu öğrencilerin isimlerini ve mensup oldukları ailelere ait bilgileri verdikten sonra Pirzâde, öğrencilerin buradaki eğitimden, dinsel geleneklerinden vazgeçmeden yararlandıklarına dair gözlemlerini sunmaktadır: “...Burada beş vakit namaz kılınır ve bu konuda asla gaflete düşülmez...Muhammed Hân [bu okulda eğitim alan İranlı öğrencilerden biri]’ı gördüğümde pantolonunun dizleri yırtılmış vaziyetteydi. Neden? diye sorduğumda, Namaz kılmaktan cevabını aldım...”¹ Pirzâde’nin sözünü ettiği bu öğrencilerin dışında sonraki tarihlerde de İran, Osmanlı Devleti’ndeki okullarda eğitim almaları için öğrenci göndermeye devam etmiştir. Örneğin 1913 yılında İstanbul’daki Polis Okulu’nda ve aynı yıl yine Osmanlı Devleti’ndeki diğer okullarda eğitim almaları için bir çok öğrenci gönderilmiştir.²

Bu gözlemleri doğrultusunda Pirzâde, İstanbul’da bulunan İranlıların durumunu nitelerken bunu adeta, Avrupa’ya eşdeğer bir sistemin oturtulduğunu düşündüğü Osmanlı Devleti karşısında, İranlıların kendi değer sistemlerine olan bağlılıkları çerçevesinde ele almıştır. Bu gelenekçi yaklaşımından ötürü Pirzâde, İran’a dönüşünde Nâsiru’-d-Dîn Şâh ve onun halefi Muzafferu’-d-Dîn Şâh tarafından desteklenen biri olmuştur.³

¹ H. M. Pirzâde, *Sefernâme...*, II/111-112.

² *BOA*, DH.İD, 27/ 7, 1329/1913, s. 2.; *BOA*, MV., 151/53, 1329/1913, s. 1.

³ Anna Vanzan, “Hâci Pirzâda,” *Encyclopedia Iranica*, XI, New York, 2003, s.553.

II. BATILILAŞMA FİKRİNİN SİSTEMLEŞME AŞAMASI

1. Mîrzâ Melkum Hân (d.1833-ölm.1908)

Osmanlı Devleti'nde 1860'lardan itibaren gelişen ve Tanzimat'ın fikir geleneğini sorgulayarak ilerleyen *Yeni Osmanlı* hareketinin İran'daki etkisinin başlangıcını Mîrzâ Melkum Hân Nâzımu'd-Devle'nin fikir ve eylem tarzında görmekteyiz. 19. yy.'ın ikinci yarısından itibaren çağdaşı olan pek çok İranlı'nın çizgisini takip ettiği Mîrzâ Melkum Hân, keskin Batılılaşma yanlısı eylemiyle İran'da en yoğun etkiyi bırakmış kişilerden biridir. İran modernleşmesi üzerine yapılmış incelemelerin çoğunda meşrutiyetçi fikirlerin ilk kaynaklarından biri olarak gösterilen Melkum Hân, esasında anayasacı eyleminin yanı sıra devlet düzeyinde hem siyasi hem de iktisadi alanda belirleyici roller oynamış bir siyaset adamıdır. İran'da modernleşme sürecinin tüm tarihsel aşamalarında dönemin fikirselle özelliklerini yansıtmış ve reform hareketlerinde etkili olmuş diğer pek çok İranlı siyasetçi gibi Melkum Hân da Batılı tarzdaki değişim anlayışını yine Batı'da bulunduğu süre içerisinde edinmiş, uygulama aşamasında ise Osmanlı Devleti'ndeki değişim modelini izlemiştir. Ancak, Melkum Hân'ın kendisinden önceki siyasetçilerden farkı, Osmanlı Devleti'ndeki yenilik faaliyetine doğrudan katılmış olmasıdır.

Melkum Hân, 1843 yılında henüz 10 yaşındayken babası tarafından eğitim için Fransa'ya gönderilmiş, orada hukuk ve doğa bilimlerinin¹ yanı sıra siyaset bilimi ve mühendislik gibi konularda da bilgi edinmiştir.² Babası Mîrzâ Yakup Hân, bir dönem İran'ın Rusya Sefaretinde mütercimlik görevinde bulunmuş, aynı zamanda Melkum Hân'a faaliyetlerinde önemli bir destek sağlamış İranlı muhaliflerden biridir. Daha sonra devlet tarafından sürgün edilerek geri kalan yaşantısını İstanbul'da geçiren Mîrzâ Yakup Hân, ölümüne dek oğluna fikirselle ve siyasal alanda destek sunmaya devam etmiştir.

Eğitiminin ardından 1850 yılında İran'a dönen Melkum Hân, İran Dışişleri'nde mütercimliğe atanmış ve ilk iş olarak da Daru'l-Fonun'da okutulması için Fransızca ders kitaplarının çevirisini yapmıştır. Bu faaliyet, daha

¹ Rızâ Sefiniyâ, "Târîh-i Zuhur-i Efkâr-i Muterrikiyâne ve Islâh Telebâne-yi İrâniyân-ki Moncer be-Âzâdî ve Meşrûtiyet Gerdîd," *Sâlnâme-yi Dûnyâ*, VI, Tahrân, 1369/1953, s. 80.

² İ. Râin, *Melkum Hân*, s. 8.

sonra ona asıl ününü kazandıracak olan yayıncılık kariyerinin de başlangıcı olmuştur.¹

Fikir hayatı boyunca daha çok risale² ve makale tarzında yazdığı eserler 19. yy.'ın ikinci yarısı boyunca İran'da ilgiyle okunan eserler olmuşlardır. 1856 yılında yine mütercimlik göreviyle İngiltere'ye gönderilen³ Mîrzâ Melkum Hân, döndüğünde Mîrzâ Ca'fer Hân'ın hükümet sisteminde gerçekleştirmeye çalıştığı reform faaliyetine katılmış, Batılılaşma yanlısı görüşlerini sistemleştirmeye çalıştığı ilk eseri mahiyetindeki *Kitâbçe-yi Ğeybî yâ Defter-i Tanzimât*⁴ adlı risaleyi, Mîrzâ Ca'fer Hân'a hitaben kaleme almıştır. Batılı hükümet sistemini tarif ettiği ve İran'da uygulanması gereken yenilikleri açıkladığı bu risale, yeni bir fikrîsel aşamanın ifadesi olarak İran Sarayı'nda yoğun bir ilgiyle karşılanmış, bunun yanı sıra muhafazakâr kesimin de tepkisine yol açmıştır.⁵

İlk kez bu risalede kullandığı “tanzimat” kelimesini Melkûm Hân'ın anayasal sistem, hükümet reformu, askeri reform gibi ayrı ayrı durumların ifadesinde kullandığını görmekteyiz. *Kitâbçe-yi Ğeybî yâ Defter-i Tanzimât* risalesinde, yasama gücünü “Meclîs-i Tanzimât”a, yürütme gücünü ise “Meclîs-i Vuzerâ” [bakanlar kurulu]'ya vererek⁶ anayasal bir hükümet şekli tasarlayan Melkum Hân, diğer yandan *Meclîs-i Tanzimât* adlı başka bir risalesinde askeri alanda güçlenme sorununa değinmektedir.⁷ Burada, Doğu'daki modernleşme süreçlerinin belirli evrelerinde karşılaştığımız, tipik “kavram karmaşası” veya “dilde modernleşme” olarak adlandırabileceğimiz sorunun İran'daki şeklini görmekteyiz. Ancak, İran'da bu yöndeki süreç 19.yy.'ın ilk yarısından itibaren, Osmanlı Devleti'ndeki, yeni durumlar için kullanılmış olan isim ve kavramların aynen alınmasıyla birlikte gelişmiştir.

Hem kullandığı kavramlarda, hem de muhalefet tarzında Osmanlı Devleti'ndeki mevcut pratiği takip eden Mîrzâ Melkum Hân, eserlerinde, kendisinden önceki İranlı fikir adamlarının söylemlerine kıyasla, giderek daha dünyevi bir ifade tarzı geliştirmiştir. Özellikle Mîrzâ Yusuf Hân Musteşâru'd-

¹ H. Algar, *Malkum Khan...*, s.185.

² İ.Râin, *Melkum Hân*, s. 120-136.

³ İ.Râin, *Melkum Hân*, s. 10.

⁴ İ.Râin, *Melkum Hân*, s. 125.

⁵ İ.Râin, *Melkum Hân*, s.12.

⁶ 'Abdu'l-Hâdî Hâyırî, *Âzâdîhâyî-yi Sîyâsî ve İctimâ'î ez-Didegâh-i Endîşegîrân*, Meşhed, 1374/1958, s. 111.

⁷ İ.Rain, *Melkum Hân*, s. 125.

Devle'nin, anayasayı “Fransız Şeriatı” gibi bir tanımlamayla açıklama çabasının aksine Melkum Hân'ın, eserlerinde bu tarz bir yöntemi yalnızca *Kur'an*'dan bazı ayetleri¹ veya din büyüklerinin sözlerini örnek vermekle sınırlı tuttuğunu görmekteyiz.

Melkum Hân'ın eserlerindeki en önemli özelliklerden biri de son derece sade ve akıcı bir dilin kullanılmış olmasıdır. Fransa'daki eğitimi sırasında edindiği birikim ve o dönemlerden itibaren kazandığı dil yeteneği, Melkum Hân'ın modernleşme anlayışının dil sorununa yaklaşımı yönüne de bir temel oluşturmuştur. Fikir ve siyaset hayatı boyunca kaleme aldığı eserler, İran nesrinin sadeleşme yolunda yeni bir gelişme dönemine girdiğini gösteren en önemli örnekler arasındadır.² Hatta bu durum sonrasında, “Melkum Okulu”³ şeklinde bir tanımlamanın yapılmasına yol açmıştır. Bu yönlü bir gelişme, Melkum Hân'ın İstanbul'daki Arap harflerinin değiştirilmesi tartışmalarına etkin olarak katılımını sağlayan faktörlerden biri olmuştur.

İran'daki Batılılaşma sürecinde oynadığı rolün yanı sıra Melkum Hân'ın en çok tartışılan yönü siyasi kimliği olmuştur. Öncelikle anayasacı fikir anlayışıyla kanun kavramını en çok vurgulayan ve iktisadi yönden de koşulsuz bir Batılılaşmayı savunan Melkum Hân,⁴ 19.yy.'ın ikinci yarısında, dış ülkelerin İran'da elde etmeye çalıştıkları bazı iktisadi imtiyazların sağlanmasında önemli bir destekleyici rol oynamıştır.

1862 yılında, yazdığı risaleler ve Batıcı söylemlerinden dolayı görev yeri değiştirilerek İstanbul'a gönderilen Melkum Hân⁵, burada İran Sefiri Mîrzâ Hoseyn Hân'ın danışmanlığı yürütmüştür.⁶ Mîrzâ Hoseyn Hân'ın sadarete atanmasıyla, Tahran'a çağırılarak onun müsteşarlığıyla görevlendirilen⁷ Melkum Hân, Mîrzâ Hoseyn Hân ile yakın bir ilişki geliştirmiş, 1873 yılında çıkartılan ve Osmanlı reformlarına atıfta bulunulan “Derbâr-i Azâm Fermanı”nın hazırlanmasında katkıda bulunmuştur.⁸ Bu görevinde Melkum Hân, aynı zamanda

¹ **Kanûn**, No:1,Londra, Recep 1307/1890, s. 1, stn. 1; No: 9, s. 3, stn. 1-2; Mukaddime-yi Sene-yi 1323/1906, s. 18-19, stn. 1-2.

² Mehmet Kanar, **Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi**, İstanbul, 1999, s.62.

³ İ.Râin, **Melkum Hân**, s. 111.

⁴ İ.Râin, **Melkum Hân**, s.134.

⁵ **BOA**, HR.SYS., 4/8, No:1278/1862

⁶ ‘Abdu’l-Hâdî Hâyri, “Negd-i ber-Tevsîr-i Endîşegîrân...” XII/V, s. 25.

⁷ İ.Râin, **Melkum Hân**, s. 31-32.

⁸ G.Nashat, **Modern Reform**, s. 79.

Defter-i Tanzimât'ta ortaya koyduğu Batılı hükümet sistemini uygulayabileceğini düşünmüş ancak bu girişimler sonuçsuz kalmıştır.¹ Aynı yıl İngiltere'nin İran'da elde ettiği en büyük imtiyaz olan "Reuter"² imtiyazı Melkum Hân ve Mîrzâ Hoseyn Hân'ın girişimleriyle imzalanmıştır.³ O dönem İran Sarayı'nda Şâh'a yakın kişilerden biri olan, "Matbuat Bakanı" [vezir-i İntibâ'ât] Muhammed Hesen İtimâdu'l-Saltana'nın *Hâtırât*'ında belirttiğine göre Melkum Hân, kendisi ve Mîrzâ Hoseyn Hân için bu imtiyaza karşılık İngilizlerden o dönemin parasıyla 50 bin lira almıştır.⁴ İran'ın neredeyse baştan başa İngilizlere verilmesinin öngörüldüğü⁵ bu imtiyaz, büyük tepkilere yol açınca Şâh tarafından⁶ iptal edilmiştir. İran'da faaliyet göstermiş ünlü İngiliz görevlisi Lord Curzon'a⁷ göre "Eğer bu [imtiyaz] gerçekleşseydi değil İran Şâhi'nin mat olması, Rus Çarı bile tahtından olabilirdi."⁸ Daha sonra İran'ın Londra Temsilciliğine getirilen Melkum Hân, 1881 yılında büyükelçiliğe atanmıştır. 1888 yılında ikinci büyük imtiyaz olan "Lottery" imtiyazında da yine Melkum Hân bizzat rol oynamış bu, fikir ve siyaset yaşamında son derece olumsuz bir imaj yaratmıştır.⁹ Büyük tepkilere yol açan "Lottery" imtiyazı da iptal edilmiş, ancak Melkum Hân için 10 yıl sürecek olan bir sürgün hayatı başlamıştır.¹⁰

1898 yılına kadar Londra'da kalan Melkum Hân, bu on yıllık süre içerisinde özellikle Şâh'a ve Sadrazama karşı sert bir muhalefet geliştirmiş, burada kaleme aldığı eserler ve yayınladığı *Kanûn* isimli gazete, İran'daki muhalefet hareketleri üzerinde cesaretlendirici ve örgütleyici bir etki yaratmıştır.

¹ İ.Râin, **Melkum Hân**, 32.

² Günümüz Reuter Haber Ajansına ismini veren kişi.

³ Hân Melik Sâsânî,, **Dest-i Pinhân-i Sîyâset-i İngilîs Der-İrân**, Tahrân, t.y., s. 57.

⁴ H.M. Sâsânî, **Sîyâsetgerân**, s. 130.

⁵ İ.Timûrî, **Asr-i Bîhaberî...**, s. 119.

⁶ İ.Râin, **Melkum Hân**, s.33-34.

⁷ George Nathaniel Curzon (1859-1925), İngiliz devlet adamı, Hindistan genel valisi (1898-1905) ve Dışişleri Bakanı olarak İngiliz politikasının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. 1880 yılında Oxford Birliği'nin başkanlığına getirilen Curzon, 1886 seçimlerinde Southport'tan milletvekili seçildi. Kısa süre sonra Parlamento'daki görevini bırakarak dünya turuna çıktı. Bu gezisi sırasında özellikle Asya ülkelerinden çok etkilendi ve ülkesine döndüğünde *Russian In Central Asia (1889)*, *Persia And The Persian Question (1892)*, *Problems Of The Far East (1894)* adlı üç kitap yazdı. 1891'de Hindistan işlerinden sorumlu devlet bakanının müsteşarı, 1899'da tarihin en genç Hindistan genel valisi oldu. 1905 yılında siyasetten ayrılıp Oxford Üniversitesi'nde rektörlük yaptı. 1911'de yeniden siyasete dönen Curzon I. Dünya Savaşı'daki politikanın belirlenmesi için oluşturulan iç kabineye girdi. 1923'e kadar dış işleri bakanlığı yapan Curzon, özellikle savaş sonrasında Avrupa'da ve Orta Doğu'da çıkan sorunlarla ilgilendi. **Ana Britannica**, "George Nathaniel Curzon" maddesi, VI, İstanbul, 1987, s.267-268.

⁸ George N. Curzon, **İrân ve Kazıye-i İrân**, Çev. Gulâm Ali Vahîd Mâzenderânî, İntişârât-i Ulumî ve Ferhengî, Tahrân, 1373/1957, s.33.

⁹ İ.Râin, **Melkum Hân**, s. 93.

¹⁰ İ.Râin, **Melkum Hân**, s. 178.

On yıllık bir “işsizlik” döneminin ardından bu kez İtalya Sefirliğine atanan Melkum Hân¹ İran meşrutiyetinin ilan edildiği tarihi de kapsayan İtalya Sefirliği döneminde, önceki radikal duruşunun aksine daha ılımlı bir tavır sergilemiştir. Bu dönemde, daha çok Tahran’a gönderdiği mektup ve raporlardan oluşan yazıları hiçbir zaman eski sert üslubunun izlerini taşımamıştır.² Bununla birlikte, İran’daki meşrutiyetçi takipçileriyle de belli konularda fikir ayrılığına düşmüştür.³

¹ İ. Râin, **Melkum Hân**, s. 178.

² İ. Râin, **Melkum Hân**, 143.

³ M.Tabâ Tabâ’î, **Târîh-i Tâhliî**, s. 80-81.

a.İstanbul'daki Faaliyetleri: Arap Alfabesinde Reform

Tartışması

Melkum Hân'ın 1860'lı yıllarda Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen değişim faaliyetlerine doğrudan katılımı, burada ilkin 1862'de başlayan Arap alfabesinde reform tartışmalarına katılımı şeklinde gerçekleşmiştir. İstanbul'dan yayılan ve ilkin Kafkasya'dan Ahundzâde'nin ve daha sonra Mısır'dan Mehmed Hasan Efendi'nin katıldığı bu tartışmanın İran ayağını, Mîrzâ Melkum Hân oluşturmuştur. İstanbul'da bulunduğu on yıllık süre içerisinde Osmanlı devlet adamlarıyla yakın ilişkiler geliştiren Melkum Hân, buradaki yoğun tartışma ortamından önemli ölçüde etkilenmiştir.

İstanbul'a gelmeden önce bir süre Bağdat'ta kalan Melkum Hân, o dönem İstanbul Sefiri olan Mîrzâ Hoseyn Hân'ın desteğini alarak¹ sefaret müsteşarlığına atanmış ve 1871'e kadar bu görevde kalmıştır. Aynı zamanda sefaret özel mütercimi olan Melkum Hân,² bu süre içerisinde siyasi ve kültürel alanda aktif bir yenilikçi faaliyet sergilemiştir. Öncelikle Fuad Paşa, ardından Vefik³ ve Münif Paşalarla⁴ yakınlık kuran Melkum Hân, 1868 yılında İran Sefareti ile yaşadığı bir sorunda Osmanlı vatandaşlığına geçmesi konusunda Fuad Paşa'nın desteğini almıştır.⁵ Hatta bazı kaynaklarda nakledildiğine göre yapılan araştırmalar sonucu Melkum Hân'ın, Fuad Paşa'nın vasiyetini tercüme ettiği, aynı zamanda Osmanlı

¹ H. Algar, *Participation By Iranian Diplomats...*, s. 37.

² H.M Sâsânî, *Siyâsetgerân*, s. 127.

³ Ahmet Vefik Paşa (1823-1891), hem siyaset hem de edebiyat alanında önemli faaliyetler yürütmüş ve iki kez sadrazamlığa getirilmiş büyük Osmanlı devlet adamlarındandır. Siyasi yaşamı Londra Sefareti Başkâtipliği ile başlamış ardından 1851 yılında Encümeni Danış üyeliğine geririlerek aynı yıl Tahrân Elçiliğine gönderilmiştir. 1877'de ilk kez açılan Meclisi Mebusan'ın başkanlığına seçilen Vefik Paşa Meşrutiyet rejiminin Osmanlı Devleti için henüz erken olduğunu düşünmekte ve Abdülhamit'e yakınlığı ile bilinmekteydi. İbrahim Alaettin Gövsa, "Ahmet Vefik Paşa," *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, I, t.y., s.26-27.

⁴ Münif Paşa (1830-1910) kaleme aldığı eserleri ve Maarif Bakanlığı ile tanınmış, Osmanlı Döneminin önemli ilim adamlarından biridir. 1854'te Elçilik İkinci Katibi unvanı ile Berlin'de bulunmuş, dönüşte Babıali Tercüme Odasına girmiştir. 1852'de Babıali Birinci Mütercimi olmuş, bir yandan da gazete ve dergilere makaleler yazmıştır. O sırada Fuat Paşa'nın yardımıyla Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye adlı bir topluluk kurarak Mecmua-yi Fünun isimli aylık bir dergi yayınlamaya başlamıştır. Cemiyet bir süre sonra Abdülaziz tarafından kaldırılmıştır. 1872'de Tahrân Elçisi Olan Münif Paşa, II.Abdülhamit Döneminde ilk kez Maarif Bakanlığına getirilmiştir. 1895'te Nâsîru'd-Dîn Şâh'ın tahta çıkışının ellinci yılını kutlamak üzere Tahrân'a gitmiş bu sırada Nâsîru'd-Dîn Şâh suikast sonucu öldürülerek yerine Muzafferu'd-Dîn Şâh gelmiştir. Bir yıl sona döndüğünde Münif Paşa, herhangi bir devlet görevinde bulunmadığı gibi, Abdülhamit rejiminin baskısından dolayı bu dönemde fazla eser yayınlamamıştır. İ. A. Gövsa, "Münif Paşa," *Türk Meşhurları ...*, I, t.y., s.267.

⁵ H. Algar, *Malkum Khan*, s. 37.

Devleti'nin genel ve mali durumu hakkında *Miratu'l-Belha* adlı eseri kaleme aldığı anlaşılmaktadır.¹ Bununla birlikte İstanbul'daki mason localarıyla da işbirliği içinde olduğu söylene de² bu konu hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır.³ İstanbul'daki edebiyat toplantılarına da katılan Melkum Hân, risale tarzındaki eserlerini burada yazmaya devam etmiş, kullandığı sade dilin en iyi örneklerinden olan *Mebde-i Terakkî* ve *Şeyh ve Vezir* adlı risalelerini İstanbul'da kaleme almıştır.⁴ Özellikle *Şeyh ve Vezir* risalesi İran'da genç nesil arasında ilgiyle okunmuş bir eserdir.⁵

1862 yılında Osmanlı Devleti'nde ilk kez "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"de Münif Paşa tarafından verilen bir konferansla Arap alfabesinde reform konusuna değinilmiş, bunu Mîrzâ Fethali Ahundzâde'nin aynı kuruma sunduğu ve harflerde değişikliği öngören çalışması izlemiştir.⁶ Bu girişimler Arap alfabesinde değişiklik yapılması veya yeni bir alfabenin kabul edilmesi tartışmalarında bir hareketlilik yaratmış olsa da Ahundzâde'nin önerisi sonuçsuz kaldığı gibi, bu yöndeki girişimler de düzenli bir süreklilik göstermemiştir.

İkinci tartışma 1869 yılında Melkum Hân ile Namık Kemal arasında gerçekleşmiştir. Tartışmanın başlangıç noktasını aynı yıl *Hürriyet* gazetesinde çıkan ve Namık Kemal'e ait olduğu tahmin edilen⁷ bir makale oluşturmuştur. Makalede Namık Kemal şu görüşlere yer vermektedir: "...Bizim çocuklar beş-altı yaşında mahalle mektebine verilip, iki-üç yılda bir hatim indirdikleri ve birkaç yıl da tecvit ile bu hatimleri tekrar ettikleri ve beş-altı yıl sülüs ve nesih okudukları halde ellerine bir gazete verilse okuyamazlar. İki satır bir tezkire kaleme almak nerede...Yazılmış bir tezkireyi bile çıkartamazlar. Çocuklar da bir tarafa... Onları okutan hocaların içinde gazete ve tezkire okuyabilen ve birkaç satır mektup ve tezkire yazabilen yüzde beş kişi çıkmaz. Halbuki Ermeni, Rum ve Yahudi çocukları mahalle mektebine girdikten altı ay sonra kendileri mektup yazmaya başlarlar. İkinci sene matematikten ve üçüncüde coğrafyadan zorunlu olan şeyleri

¹ İ.Rain, **Melkum Hân**, s. 135-136.

² H. Âbâdiyân, "Revâbit-i Ferhengî ve Zuhur-i Meşrûtiyet-i İrân," **Nâme-yi Ferheng**, I/4, 1370/1954, s. 69.

³ H. Algar, **Malkum Khan**, s. 37.

⁴ M.Kanar, **Çağdaş İran Edebiyatı...**, s. 97.

⁵ Mehmed Emin Resulzâde, **İran Türkleri**, İstanbul, 1993, s. 75

⁶ Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)," **Bellekten (TTK)**, XVII/66, Ankara, Nisan 1953, s. 223.

⁷ F.A.Tansel, "Arap Harflerinin Islahı...", s. 227.

öğrenirler. Şimdi bizim çocukların yetenekçe eksiklikleri mi vardır ki onlar gibi eğitim alamıyorlar? Hayır, çocukların hiçbir suçu yoktur. Suç, bütünüyle eğitim sistemindedir.”¹ Buradan anlaşılacağı gibi Namık Kemal Arap harflerinin getirdiği güçlüklerden çok, eğitim tarzına değinmektedir.

Dil sorununa eserlerinde de değinen Melkum Hân, bu yöndeki görüşlerini duyurabilmek için *Hürriyet*'teki yazıyı bir fırsat olarak değerlendirmiş ve İslam ülkelerindeki bozuk eğitim sisteminin temelinde Arap alfabesinin bulunduğu fikrinden hareket etmiştir. Namık Kemal'in makalesini destekleyici mahiyette bir mektubu, yayınlanması için *Hürriyet* gazetesine gönderen Melkum Hân, alfabenin değiştirilmesi konusunu Batılılaşma yanlısı görüşleriyle bir bütün olarak vermiş, Arap harflerini neredeyse bütün bir ilerlemenin önündeki tek engel olarak göstermiştir: “...Ortada büyük bir engel var. Ancak bu engel nasıl ortadan kaldırılabılır. Bu mevcut durum, bu cehalet ve bu Avrupa bilim ve uygarlığına mutlak muhalefetle İslam dininin gittikçe zayıflayıp yok olacağı gerçeği ulemaya nasıl kanıtlanabilir. Müslüman çocukların eğitim ve öğretimlerindeki kusur ve eksikliğin sebebi tek kelimeyle alfabadır. İslam aleminin cehaleti ve ilerleyememesi alfabenin ayıbıdır. Müslümanların güçsüzlük ve yoksullukları alfabenin ayıbıdır. İnsanların can, mal, ırz emniyetinden yoksunluğu alfabenin ayıbıdır. Yolların bozukluğu, memnuniyetsizlik, adaletsizlik ve merhametsizlik alfabenin ayıbıdır. Tek kelimeyle tüm kötülükler alfabenin ayıplarıdır.”²

Mektubunda *Hürriyet*'in bu yöndeki çabasının övgüye değer olduğunu belirten³ Melkum Hân, Ahundzâde'nin geçmiş yıllarda yaptığı çalışmaya değinerek İstanbul'da bu yöndeki çabaların yeni olmadığını vurgulamaktadır: “... Kullanılmakta olan sessiz harflerin sesliler olmadan yazıldığı yazı sistemi hiçbir şekilde İslam aleminin ilerlemesine yardımcı olamaz... Bunu İslam'dan bazı bilginler iyi anlamışlardır. Kafkas Müslümanlarından gayretli ve bilgin bir kişi olan Mîrzâ Feth 'Ali Ahundzâde bu noktaya değinerek kendi buluşu olan sesli harflerin sessizlerle birlikte yazıldığı alfabeyi 1864 yılında İstanbul'a getirip Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye sundu. Cemiyette tartışılan, harflerin değiştirilmesi veya yeniden düzenlenmesi konusuydu. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Mecmua-yi Fünun adlı gazetesinin 14. sayısının 7. sayfasında

¹ *Hürriyet*, No: 54, Londra, 5 Temmuz 1869, s. 2-3, stn. 1-2

² *Hürriyet*, No: 59, Londra, 9 Ağustos 1869, s. 8, stn. 1-2.

³ *Hürriyet*, No: 59, s. 7, stn. 1-2.

kayıtlıdır. Oraya bakan herkes görecektir ki bu konu İstanbul'da yıllar önce de tartışılmıştır. Bundan yaklaşık iki yıl önce de Muhbir¹ gazetesinde bu konuya değinilmişti. Ancak devamı gelmedi... Birkaç ay önce İstanbul'da gayretli ve ehli İslam'dan biri alfabenin yeniden düzenlenmesi konusunda bir girişimde bulundu. Ama ulemanın taassubu çabasına galip geldi..."²

Devamında Melkum Hân sorunun çözümü için neler yapılabileceğinin yanıtını vermesi için *Hürriyet*'e çağrıda bulunarak buna kendisinin de katkıda bulunabileceğini beyan etmiştir: "...Hürriyet, Müslüman çocukların eğitim ve öğretimlerindeki kusuru iyi bir şekilde beyan etmiştir. Fakat İslam aleminin bilmesi için ne yapmak gerektiği konusunda da bir yol göstermek gerekir. Acaba Ahundzâde'nin, sesli harflerin sessizlerle birlikte yazıldığı alfabe sistemi mi, İstanbul'da bulunan şahsın belirttiği, harflerin birbirinden ayrı yazıldığı alfabe sistemi mi yoksa Muhbir'de yazılan, hareketlerin kelimelerin üzerine ayrıca yazıldığı alfabe sistemi mi uygun görülüyor? Eğer Hürriyet bu konuya eğilirse Ahundzâde'nin ve diğer şahsın alfabelerinden birer örneği Hürriyet matbaasına göndereceğim."³

Namık Kemal'in bu mektuba cevabı yine kendi modernleşmeci eğiliminin⁴ bir ifadesi şeklinde olmuştur. O, Batı'ya dair yenilikleri bütünüyle benimsemek yerine, Doğu'nun ve Batı'nın değer sistemleri arasında, senteze⁵ dayalı bir fikir sistemi oluşturmaya çalışan bir düşünür olarak, Arap harflerinin değiştirilmesi konusundaki fikirlerini de bu doğrultuda ifade etmiştir.

Öncelikle kelimelerin ait oldukları dildeki anlamlarını birebir vermeyen harflerin değiştirilebileceğini, bununla birlikte Arap harflerinin basım alanında getirdiği güçlüklerden dolayı yeniden düzenlenmesinde de bir sakınca görmediğini söyleyen Namık Kemal, esasında alfabenin tümünden değiştirilmesi düşüncesine karşı olduğunu ifade etmektedir: "...Eski eserlerimizin bir asırda yeni harflere çevrilmesi bunları kullanımdan mahrum bırakır. Okuyup yazma bilenlerin tekrar heceden, karalamadan başlamaya ve yeni harflere alışmak için hayli zaman zarfına muhtaç olmaları, böyle bir yeniliğin herkes tarafından

¹ Kastedilen gazete, Ali Suavi'nin, ilk sayısını 31 Mayıs 1867'de Londra'da çıkarttığı Muhbir gazetesidir. Bkz. F. A. Tansel, "Arap Harflerinin Islahı...", s. 230.

² *Hürriyet*, No: 59, 9 Ağustos 1869, s.8.

³ *Hürriyet*, No:59, 9 Ağustos 1969, s. 8.

⁴ Mustafa N. Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İstanbul, 1997, özellikle 210-214. sayfalar.

⁵ Ş. Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesi...*, s. 319.

kabulünü güçleştirecektir.”¹ Devamında ise bu yeniliğin zorunlu olup olmadığı hakkındaki fikirlerine geçmektedir: “Memleketimizde bir çok sorunun kaynağı bilgisizliktir. Fakat bunu harflerimizin yetersizliğine yükleyemeyiz. Çünkü okumayı kolaylaştıran harfler ve hareketler değildir, ancak anlamı bilinen kelimelerin yazılış şekillerine alışmak sayesinde okumak mümkündür... Araplar vaktiyle buldukları yerleri uygarlaştırdılar. Kullandıkları alfabe yine buydu.”² Ardından Namık Kemal, bu tarz bir tartışmanın yakın zamanda İngiltere ve Fransa’da da gerçekleştiğini, ama sonra unutulup gittiğini belirterek fikirlerini şu cümlelerle sürdürmektedir: “ ...Demek istediğimiz şu ki biz esasında harflerimizin değiştirilmesi taraftarı değiliz. Muhafazakâr fikrin düşmanı olduğumuz için alfabemiz konusunda yapılacak bir ıslahata samimi taraftarız.”³ Devamında bu konuda sorunun harflerde mi yoksa eğitim sisteminde mi olduğunun anlaşılması için “ Hocası, kitabı ve programı düzenli bir veya birkaç çocuk mektebi yapıp da harflerimizin Avrupa’ya nispet eğitime engel olup olmadığını fiilen tecrübe etmek” şeklinde bir tavsiyede bulunmakta, ancak bunun da mümkün görünmediğini söylemektedir.⁴ Namık Kemal’in birkaç sayı sonra *Hürriyet*’in yayınından el çekmesiyle birlikte, Melkum Hân ile arasındaki bu tartışma da son bulmuştur.

Aynı dönemlerde yine Osmanlı Devleti’nde Arap harfleri konusundaki bir diğer tartışma da *Terakki* gazetesi ile *Ruznâme-i Ceride-i Havadis* gazetesi arasında gerçekleştirilmekteydi. *Terakki*’de Hayrettin Bey, mevcut alfabenin daha kolay bir alfabe ile değiştirilmesini savunmuş, Ebuzziya Tevfik ise Namık Kemal’in görüşleriyle aynı doğrultuda ilerlemiştir.⁵ Aynı yıl Şinasi⁶ de bu tartışmaya katılmış, alfabenin değiştirilmesi yerine yeniden düzenlenmesi görüşünü savunmuştur.⁷ Ardından da 1884 yılında Mısır’da Mehmed Hasan

¹ *Hürriyet*, No: 61, Londra, 23 Ağustos 1869, s. 1.

² *Hürriyet*, No: 61, 23 Ağustos 1869, s. 2.

³ *Hürriyet*, No: 61, 23 Ağustos 1869, s. 2.

⁴ *Hürriyet*, No: 61, 23 Ağustos 1869, s. 5.

⁵ F.A.Tansel, “Arap Harflerinin Islahı...,” s. 234.

⁶ İbahim Şinasi (1824-1871) Türk edebiyatında yeni bir çığır açan ve Türk gazeteciliğinin kurucusu olarak kabul edilen büyük edebiyatçılardan biridir. Abdülmecid Döneminde Paris’e gönderilmiş ve orada Fransız edebiyatı ile ilgilenmiştir. 1855’te Maarif Meclisi üyeliğine, bir süre sonra da Encümen-i Daniş’te görevlendirilmiştir. Şinasi, Avrupa’dan edindiği kültürün etkisiyle sadeleşen ve yenileşen yazılarını bu süreçte yayınlamaya başlamıştır. 1860’ta Ağâh Efendi ile birlikte resmi olmayan ilk Türkçe gazete *Tercüman-ı Ahval*’i yayınlamışlardır. 1862’de *Tasvir-i Efkâr*’ı kurarak fikir gazeteciliğinin de temellerini atmıştır. İ. A. Gövsa, “İbrahim Şinasi,” *Türk Meşhurları ...*, I, İstanbul, t.y., s.371.

⁷ F.A.Tansel, “Arap Harflerinin Islahı...,” s. 238.

Efendi'nin harflerde değişiklik yapılması gerektiğini savunan risalesi yayınlanmıştır. Dahası Osmanlı Devleti'ndeki bazı azınlıklar, özellikle Arnavutlar, Arap harfleri yerine kendilerine has özel bir alfabe kullanma yoluna dahi gitmişlerdir.¹ Bunun dışında "Cemiyet-i Tedrise" ismiyle kurulan (1863-1864) okulda harekeli olarak basılan kitaplar aracılığıyla bu yönde bir eğitim denemesi de yapılmıştır.²

İran'daki modernleşme sürecinin belli bir spekülâtif gelenek temeline dayanmaması, dolayısıyla basın da bu yönde belirleyici etkiler yaratmaması, İranlı aydınların ve Batıcı siyasetçilerin, özellikle 19.yy.'ın ikinci yarısından itibaren, bu tarz tartışmalara Osmanlı Devleti platformunda katılmalarını zorlamıştır. Nitekim, alfabe'nin değiştirilmesi konusunda, Melkum Hân'ın 1887 yılında Londra'da kaleme aldığı *Rovşenayi*³ adlı risale ve Mîrzâ Yusuf Hân Musteşâru'd-Devle'nin *Ahter* gazetesinde konuyla ilgili yazdığı makaleler ile birlikte, 1875'te ulemanın fetvasını alarak yazdığı risale⁴ ve 1879 yılında *Ahter*'de yayınlattığı fetva, İran'da alfabe sorunu hakkında etkili bir tartışma zemini oluşturamamıştır.

¹ F.A.Tansel, "Arap Harflerinin Islahı...", s. 223.

² F.A.Tansel, "Arap Harflerinin Islahı...", s. 226.

³ İ.Rain, **Melkum Hân**, 130.

⁴ R.Sefiniyâ, "Zuhur-i Efkâr-i Muterrikiyâne...", s. 82.

b. Melkum Hân ve Osmanlı Basını

Melkum Hân, nesir alanında özel bir tarzın öncülüğünü yapmanın yanı sıra, İran gazetecilik üslubuna da 1890 yılında sürgünde bulunduğu Londra’da çıkarttığı *Kanûn* gazetesi ile yeni bir biçim kazandırmıştır.¹ Yayıncılık hayatı 1851’de İran Daru’l-Fonunu’nda başlamış ve sonrasında birçok kez bulunduğu Londra’da gelişim göstermiştir. Ancak, Melkum Hân’ı özellikle üslup bakımından etkileyen Osmanlı basını olmuştur.²

Sefirlik Müsteşarlığını sürdürdüğü 1861-1871 yılları arasındaki dönemde, Osmanlı Devleti’nde birçok önemli gazete yayınlanmış, bunların başında Şinasi’nin *Tasvir-i Efkâr*’ı, Ahmet Vefik Paşa’nın *Tercüman-ı Ahvâl*’i, Ali Suavi’nin³ *Muhbir*’i ve Mehmet Münif Paşa’nın *Mecmua-yi Fünun*’u gelmektedir.⁴

İran’da ise 1836’dan 1877’ye dek *Rûznâme-yi Milletî* (1283), *Rûznâme-yi Devlet-i Aliye-yi İrân*,⁵ *Rûznâme-yi İlmiye-yi Devlet-i Aliye-yi İrân* (1864) gibi birkaç resmi gazete yayınlanmış, ancak bunlar toplumsal alandaki muhalefetin, sesini duyurabileceği yayınlar olmaktan çok uzak kalmışlardır. İran gazeteciliği *Kanûn*’dan önce *Ahter* ile yeni bir döneme girmiştir. Yarı resmi bir gazete olarak yayın hayatına başlayan *Ahter*, bir çok İranlı fikir adamının yazılarının yayınlandığı bir gazete olarak önemli bir etki yaratmıştır. Melkum Hân’ın risalelerinde ve daha sonra *Kanûn* gazetesindeki makalelerinde kullandığı karşılıklı konuşma ve soru-cevap şeklindeki üslubundan⁶ ve anlatım tarzından yola çıkarak *Ahter*’deki bazı makalelerin ona ait olduğunu anlıyoruz. Aşağıda bir

¹ M.S. Haşimî, *Târîh-i Cerâyid*, s. 96.

² H.Algar, *Malkum Khân*, s. 187.

³ Ali Suavi (1838-1878) 19.yy. sonlarının en önemli siyasetçi ve düşünürlerinden biridir. 1866’da Muhbir adlı gazetesindeki yazılarıyla tanınmaya başlamıştır. Daha sonra bazı yazılarından dolayı Anadolu’ya sürgün edilmiş ancak 1869 yılında Avrupa’ya giderek Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile bağlantıya geçmiştir. Burada Muhbir gazetesini yeniden çıkartmaya başlamış, 1876 yılında İstanbul’a dönerek II. Abdülhamit’in ilk saltanat yılında Galatasaray Lisesi’nde müdürlüğe atanmıştır. 1878’de V. Murat’ı tahta çıkartmak amacıyla gerçekleştirdiği eylem sırasında öldürülmüştür. (İ.A.Gövsâ, “Ali Suavi,” *Türk Meşhurları...*, s. 40.) Türkçenin dünyanın en eski ve en zengin dillerinden biri olduğunu savunan ve “sarıklı ihtilalci” olarak adlandırılan Suavi, Türkçeden Arapça, Farsça kuralların kaldırılmasını, yazıda sadeleşmeyi ve Türkçe ibadeti savunmaktaydı. Enver Ziya Karal, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu,” *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1985, s. 314.

⁴ H.Algar, *Malkum Khân*, s. 187.

⁵ M.S.Haşimî, “Çend Rûznâme-yi Mohim der-Zemân-i Nâsiru’d-Dîn Şâh,” *Yâdgâr*, II/3, Tahrân, 1324/1908, s. 51.

⁶ *Kanûn*, No:6, Londra, 18 Haziran 1890, s.1, stn.1-2.; No:8, s.1., stn. 1.; No:10, s.3, stn.1-2.; No:18., s.1., stn.1.; No:21., s.1., stn. 2.; No:29., s.1., stn.1-2.; No:40, s.1, stn. 1-2.

kısmını verdiğimiz, 1876 yılında Londra temsilcisi iken *Ahter*'de yayınlanan bir makalesi ile 1890 yılında sürgünde iken *Kanûn* gazetesinde yayınlanan makalesi, İran Hükümetine karşı sergilediği tutumun zaman içerisindeki değişim seyrini göstermektedir. *Ahter*'deki makalesinde karşılıklı konuşma şeklinde vatan kavramının tanımını yapmaya çalışmaktadır: "...Vatan nedir? Acaba bir kara parçasına vatan mı diyoruz? Hayır, vatan sadece bir kara parçası değildir. Vatan, onun üzerindeki topluluk, taife veya halk mıdır? Hayır, sadece topluluk ve halk vatan için yeterli değildir. Vatan akıllı ve bilgili kesimin bulunduğu yer midir? Hayır, bilginlerin ve aydınların gücü vatan fertlerinin üstünde olamaz. Vatan, halkların işlerini düzenleyen kanun, şariat, nizamlar mıdır? Hayır, bunlar vatandan ayrı şeyler değildir. Peki nedir vatan? Onu nasıl tarif etmeliyiz? Vatan, bahsettiklerimizin biri değil, vatan bahsettiklerimizin tamamıdır..." Bu diyalogun ardından makalesini, Fransa'da fabrika işçisi olarak çalışan bir çocuk ile kentte yaşayan amcası arasında geçen, yine bu konuyla ilgili bir konuşmayı vererek noktalamaktadır.¹

Kanûn gazetesindeki yazısında ise Melkum Hân'ın İran Devleti'ne karşı geliştirdiği son derece sert bir muhalefetin izlerini görmekteyiz: "...Neden insanların çocuklarını dışarıda eğitmelerine izin vermiyorlar? Çünkü, halkımızın mümkün olduğunca cahil ve kör kalmasını istiyorlar. Neden Şâh'ın kendisi üç kez Avrupa'ya gitti de şehzadelerin yerlerinden bile kıpırdamalarına izin vermedi? Çünkü, şehzadelerin mümkün olduğunca kör, cahil ve masrafsız olması gerekiyor. Neden ilim ve erdeme bu kadar çok düşmanlık besleniyor? Çünkü ilim, insanın gözlerini ve kulaklarını açar, o zaman insan dil ve özgürlük kazanır..." Devamında, İsfahan'dan bir kişinin sorularını yanıtladığını bildirerek yine karşılıklı konuşma şeklinde verdiği yazısında "hak"ların gerekliliğinden bahsetmektedir.² Melkum Hân, *Kanûn* gazetesini kurduktan sonra da *Ahter* ile ilişkisini devam ettirmiştir.³

Mîrzâ Melkum Hân, *Kanûn* gazetesini özellikle Şâh'tan ve Sadrazamdan intikam almak⁴ ve kendi anayasacı fikirlerini yaymak için bir propaganda aracı

¹ *Ahter*, No: 23, İstanbul, 16 Şubat 1876.

² *Kanûn*, No:10, Londra, s.3, stn. 2-3.

³ M.Tabâ Tabâ'î, *Târîh-i Tâhîlî*, s. 86.

⁴ İ.Rain, *Melkum Hân*, s. 112.

olarak kullanmış,¹ habere çok az yer vermiştir. Öncelikle kullanılan dil, İran Sarayı'nın ileri gelenleri üzerinde büyük bir etki yaratmış, Muhammed Hesen İtimâdu'l-Saltana gazete için "Yed-i Beyzâ" [Musa Peygamberin mucizelerinden biri gibi] ifadesini kullanmıştır.² *Kanûn*'un İran'a girişi yasaklanmış olsa da çeşitli yollardan okuyucularına ulaşmış Hatta Melkum Hân, çoğu zaman gazeteyi Şâh'a ve diğerlerine bizzat kendisi göndermiş ve bundan dolayı bir çok kişi tutuklanmıştır.³ Mîrzâ Yusuf Hân'ın, *Ahter*'deki yazılarından dolayı Kazvin'e sürülmesi de böyle bir döneme rastlamaktadır.

Melkum Hân'ın, İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde ve sonrasında, Osmanlı Devleti'ndeki basından etkilenmesinin yanı sıra izlediği asıl gazete Namık Kemal'in *Hürriyet*'i olmuştur.⁴ Nitekim *Hürriyet* gazetesi de ilkin sürgünde Londra'da, ardından Cenova'da yayınlanmış, Tanzimat anlayışının temsilcileri olan Ali ve Fuad Paşalara yönelik muhalif bir tutum sergilenerek, sayfalarında haberden çok uzun eleştirel analizlere yer verilmiştir. *Kanûn* gazetesinde büyük ölçüde bu model takip edilmiş, Melkum Hân'ın *Hürriyet*'teki Arap alfabesi tartışmasına katılması da Osmanlı basınıyla, özellikle de *Hürriyet*'le yakın temas halinde olduğunun bir kanıtı olmuştur.

Melkum Hân şüphesiz Batı'da bulunduğu süre içerisinde Avrupa basınından da etkilenmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeler, İran'ı Batı'dakinden daha hızlı etkilemiş,⁵ bununla birlikte bu gelişmeler, Batı modelinin İran'a uygulanabilir şeklini oluşturmuştur.

¹ H.Algar, **Malkum Khan**, s.188.

² M.Hesen, **Ruznâme-yi Hâtîrât...**, s.708.

³ M.Hesen, **Ruznâme-yi Hâtîrât...**, s. 737-738.

⁴ H.Algar, **Malkum Khan**, s. 188.

⁵ H.Algar, **Malkum Khan**, s.187.

B. Seyyid Hesên Takîzâde (d.1878-ölm.1970)

1850'lerden başlattığımız devlet düzeyinde modernleşme akımının, Mîrzâ Taki Hân (Emîr-i Kebîr)'in ulusalcı politikasının Mîrzâ Hoseyn Hân reformlarıyla Batılılaşmaya dönük bir devlet anlayışı şeklinde değişime uğradığı ve özellikle Melkum Hân gibi aydın-devlet adamlarının fikirsel eylemlerinde somutlaşan anayasacı taleple meşrutiyet rejimine doğru bir faaliyete dönüştüğü İran'da, Seyyid Hesên Takîzâde'nin temsilciliğini yaptığı siyasal aşama, meşrutiyet rejiminin uygulanması konusunun toplumsal alandaki muhalefetin ana sorunu haline geldiği süreci ifade etmektedir. Bu dönemde Takîzâde, İran'daki meşrutiyetçilerin liderlerinden biri haline gelmiş, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne ait, dönemin muhalif hareket ve söylemlerinin takipçilerinden biri olmuştur. Bu anlamda Takîzâde, İran meşrutiyet rejimini hazırlayan süreçte, Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmelerden aldığı ilhamla, İran siyaset ve kültür hayatına önemli söylemsel yenilikler getirmiş, dolayısıyla Mîrzâ Hoseyn Hân Döneminden itibaren görülmeye başlanan Osmanlı Devleti'ndeki, modernleşme ile ilgili yeni söylemlerin kullanılması eğilimi, Takîzâde tarafından doğrudan İran siyaset gündemine getirilen bir konu olmuştur. Diğer yandan Takîzâde'yi kendisinden önceki aydın ve devlet adamlarından ayıran özellik, Jön Türkler ile temas halinde olması, dolayısıyla ulusal bilincin oluşmaya başladığı ileri bir aşamayı temsil etmiş olmasıdır.

Hakkında bir çok eserin kaleme alındığı Seyyid Hesên Takîzâde'nin fikir ve siyaset yaşamı hakkında ve aynı zamanda İran modernleşme hareketine sunduğu katkı ile ilgili en doğru bilgilere hatıralarında rastlamaktayız. Gençlik döneminde, Mısır'da yazılmış Arapça eserlerin yanı sıra pek çok Osmanlıca eser okuduğunu söyleyen Takîzâde, siyasal ve özgürlükçü fikirlerine ait bir çok bilgiyi ilkin bunlardan edindiğini vurgulamaktadır. Diğer yandan, İran'da Melkum Hân'ın eserlerinin, *Ahter*, *Perveriş*, *Hikmet* ve *Hablu'l-Metin* gibi gazetelerde yayınlanan yazıların, Talibof'un eserlerinin ve Merâgayî'nin *Seyahatnâme-yi İbrahim Beg* adlı eserinin onu en çok etkileyenler arasında yer aldığını belirtmektedir.¹

Özellikle İran dışında yayınlanan bu eserleri tanıyarak ilk gençlik yıllarından itibaren muhalif bir bakış açısı geliştiren Takîzâde, yine bu dönemde, sonraları meşrutiyet hareketinin önemli isimleri arasında sayılacak olan dört

¹ S.H.Takîzâde, *Hatırât...*, s.26-27.

arkadaşı, Âgâ Seyyid Muhammed Şebisterî, Mîrzâ Seyyid Hoseyn Hân,¹ Mîrzâ Yusuf Hân Aştîyânî İ'tizam-i Defter² ve Mîrzâ 'Alî Hân Terbiyet ile birlikte Tebriz'de, İstanbul Türkçesi³ ve Mısır Arapçası ile yazılmış kitapların yanı sıra Batılı eserlerin bulunduğu⁴ *Terbiyet* isimli bir kitapçı [*Kitâbfurûş-i Terbiyet*] açmış, İstanbul, Mısır ve Paris'ten getirtilen kitaplarla burası zamanla Tebriz'in modern tarzdaki en büyük kitapçısı olarak meşrutiyetçi muhaliflerin faaliyet merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁵ Öyle ki meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından Meclis'in, Muhammed 'Alî Şâh'ın direktifiyle bombalanması sırasında bu kitapçı da yakılmıştır.

İran'daki muhalif faaliyetlerinden dolayı 1903 yılında, "Nefes dahi alınamıyordu" şeklinde tarif ettiği Abdülhamid Döneminde İstanbul'a gelen Takîzâde, buradaki İranlı tüccarların bulunduğu Valide Hanı'nda⁶ 6 ay kaldığını, bu süre boyunca da yasaklı kitapların satıldığı bir kitapçıdan, içlerinde Namık Kemal'in kitaplarının, romanların ve tiyatro eserlerinin bulunduğu 100'ü aşkın kitap satın aldığını belirtmektedir.⁷ Diğer yandan İstanbul'daki İranlılar Okulu'nu da ziyaret eden Takîzâde, burada, *Hablu'l-Metin* gazetesinin yazarları arasında yer alan ve aynı zamanda okulun müdürü olduğunu ifade ettiği Hâcî Rızâ Kulî Horasanî ve yine ikinci yönetici konumunda olup İran'ın önemli aydın-tüccarlarından biri olan, *Sefernâme-i İbrahim Beg*'in yazarı Hâcî Zeynu'l-Abidin Merâgayî ile tanıştığını da ifade etmektedir.⁸ Gençlik döneminde kendisini en çok etkilemiş olan eserler arasında saydığı *Seyahatnâme-yi İbrahim Beg*'in yazarıyla İstanbul'da tanışması da şüphesiz, yaşamında önemli etkiye sahip deneyimlerden biri olmuştur.

¹ Daha sonra "Adalet" lakabını alıp kendi isminde, Meşrutiyet Dönemi'nin önemli bağımsız gazetelerinden birini çıkartmıştır.

² Daha sonra İ'tizamı'l-Mulk ve Reis-i Kitâbhâne-yi Meclis-i Şura-yi Millî görev ve unvanlarını almıştır.

³ İranlılar, günümüzde dahi Türkiye'de konuşulan dili Azeri Türkçesinden ayırmak için "İstanbul Türkçesi" ifadesini kullanmaktadırlar.

⁴ S.H.Takîzâde, **Hatırât**, s.29.

⁵ S.H.Takîzâde, **Hatırât**, s. 33, 35.

⁶ İstanbul'un en büyük hanlarından biri olan Valide Hanı, Çakmakçılar yokuşunda, bu yokuşu Sultanhamamı'ndan Beyazıt'a doğru çıkarken sağ koldadır. IV Murat Döneminde (1623-1640) yaptırılan bu han, 19.yy.'da İranlıların matbaa kurdukları, ticari, siyasi ve kültürel faaliyetlerde buldukları, dini merasimlerini düzenledikleri ve aynı zamanda ikamet ettikleri yegane yerd. Geniş bilgi için, Reşat Ekrem Koçu, "Büyük Valide Han'ı," **İstanbul Ansiklopedisi**, VI, İstanbul, 1963, s.3307-3313.

⁷ S.H.Takîzâde, **Hatırât**, s.43.

⁸ S.H.Takîzâde, **Hatırât**, s.44.

İstanbul'un ardından Mısır'a giden Takîzâde, orada daha önce *Ahter* gazetesinin yazı işleri sorumluluğunu yürütmüş olup, Kahire'de *Hikmet* adında yeni, muhalif bir gazete yayınlamakta olan Mîrzâ Mehdî Tebrizî ile tanışmıştır. Mısır'da 6 ay kaldıktan sonra Tahran'a dönen Takîzâde, meşrutiyetçi fikirlerin eyleme dönüştüğü bir süreçte yoğun siyasi faaliyetlerde bulunmuş, en önemli katkıyı ise dönemin muhalif gazetelerinde yayınlanan ve siyasi gündemi belirleyici nitelikteki makaleleri, ile sağlamıştır.¹ Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından 1906 yılında Tebriz vekili² olarak meclise giren Takîzâde, Muhammed 'Alî Şâh'ın karşı-devrim girişimleri sonucu meclis'in topa tutulmasıyla (1908)³ Avrupa'ya ve Osmanlı Devleti'ne göç edenler arasında yer almış, "Büyük Muhaceret" olarak adlandırılan bu süreçte İstanbul'a, ardından Avrupa'ya gitmiştir. Nitekim bu dönemde Osmanlı Devleti, İranlı istibdat rejimi muhaliflerinin sığındığı en önemli merkez konumuna gelmiştir.⁴ Paris ve Londra'da bulunduğu süre içerisinde burada faaliyet gösteren Jön Türkler ile de temasa geçerek İran'da meşrutiyetin yeniden ilanına dair aktif girişimlerde bulunmuştur. Takîzâde Londra'ya dair hatıralarında şunları kaydetmektedir: "Ben Londra'dayken Jön Türk devrimi henüz gerçekleşmişti ve İngilizler bundan son derece memnun kalmışlardı. Abdülhamit'in Alman taraftarı politikasına karşı Jön Türkler İngilizler ile iş birliği yapıyordu. İngilizler de Balkan halklarının taraftarlığını yapmak amacıyla kurulan ve Osmanlı [Abdülhamit Hükümeti] karşıtı bir oluşum niteliğindeki "Balkan Komitesi"ne destek sağlıyorlardı."⁵ Devamında, Abdülhamit'in Jön Türkler tarafından tahttan indirilmesinin ardından Londra'da yaşanan gelişmeleri şöyle aktarmaktadır: "...Balkan Komitesi tarafından [İngilizleri kastediyor] Türk devriminin lideri olan Ahmet Rıza Bey⁶ adına büyük bir davet düzenlendi. Buraya ben ve bir Jön Türk taraftarı olan

¹ Bu süreçte, 10 Muharrem 1906 tarihinde *Nida-yi Hak* gazetesinde çıkan bir makalesi ile Şevval 1906 tarihinde *Sur-i İsrâfil* ve *Musavvat* gazetelerinde yayınlanan diğer bir makalesi en çok ses getiren makaleleri arasında sayılmaktadırlar. Bkz. S.H.Takîzâde, *Târîh-i İnkılâb...*, s.14.

² Tebriz temsilciliği kastediliyor.

³ Tebriz, bu süreçte Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi taleplerinin en yoğun dile getirildiği ve sıcak çatışmaların yaşandığı bir yer olmuştur. Bilgi için Mehdi Melikzâde, *Târîh-i İnkılâb-i Meşrûtiyet-i İrân*, I-IV, Tahrân, 1363/1947, II/756-880.

⁴ Bu dönemde İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti'nden sığınma talep eden İranlılar hakkında, *BOA*, HR.SYS 691/6, Nr. 56., HR.SYS 691/6, Nr. 63.

⁵ S.H.Takîzâde, *Hatırât*, s. 106-107.

⁶ Ahmet Rıza Bey (1859-1930) II. Abdülhamit aleyhinde faaliyet gösteren meşrutiyetçilerden biridir. Paris'e giderek İttihat ve Terakki komitesinin başkanlığına getirilmiştir. 1908'de Meşrutiyetin ilanının ardından İstanbul'a gelerek İttihat ve Terakki'nin genel müşaviri ve üyesi olmuş, İstanbul milletvekilliğine ve meclis başkanlığına seçilmiştir. İbrahim Alattin Gövsa, "Ahmet Rıza," *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, I, t.y., s.25-26.

Edward Browne da davet edilerek kendisinden bir konuşma yapması istendi. Konuşmasında Browne, Jön Türklere, ‘Şimdi siz istibdattan kurtuldunuz, özgürlüğünüze kavuştunuz. Komşunuz olan İran’ı da unutmayınız’ dedi. Ahmet Rıza Bey de ‘Bizler İran’dan haberdarız. Elimizden ne geliyorsa yapmaya çalışıyoruz’ şeklinde bir konuşma yaptı.”¹

Diğer yandan Takîzâde’nin bu süreçte Osmanlı Devleti’nde modernleşme yönünde yaşanan gelişmelere duyduğu hayranlık Ahmet Rıza Bey hakkında kaleme aldığı notlarından anlaşılmaktadır. Nitekim Takîzâde, Ahmet Rıza Bey’i “En iyi, en temiz, en savaşçı Osmanlı özgürlükçüsü olarak nitelemekte, devamında şu bilgilere yer vermektedir: “ Bir süre Paris’te Sultan’a ve istibdat yönetimine karşı faaliyette bulundu ve burada *Şura-yi Ümmet* ² adında çok etkili bir gazete çıkarttı.”³ Bununla birlikte Takîzâde, gençlik döneminde Tebriz’deyken Ahmet Rıza Bey’in *Şura-yi Ümmet* başlıklı bir mektup yayınladığını⁴ ve bir nüshasını edinerek okuduğu bu mektubun kendisinde büyük bir etki yarattığını kaydetmektedir.⁵ Takîzâde, Ahmet Rıza Bey ile ilgili bir anısına da yer vermektedir: “ Bir gün izleyici olarak Meclis’e [Osmanlı] gittim. [Ahmet Rıza Bey] arka sırada oturduğumu gördü. Sonradan beni tanıdı ve en ön sıraya geçmem için yanıma birisini gönderdi.”⁶

Avrupa’ya sürgün edilmesinin ardından 1908 yılında İran’a dönmeye hazırlanan Takîzâde, yolculuk kararıyla ilgili şu bilgilere yer vermektedir: “... Çok yakın bir dostum olan Ferişi [Hâcî Mîrzâ Âgâ Ferişi]’ ye ‘gerçek şu ki

¹ S.H.Takîzâde, **Hatîrât**, s.107.

² Gazete,1320-1326/1904-1910 yılları arasında sırasıyla Mısır, Paris ve İstanbul’da yayınlanmıştır.

³ S.H.Takîzâde, **Hatîrât**, s.107.

⁴ Muhtemelen, Ahmet Rıza Bey’in yayınladığı bir açık mektuptan söz etmektedir.

⁵ S.H.Takîzâde, **Hatîrât**, s. 158-159.

⁶ S.H.Takîzâde, **Hatîrât**, s.108. Takîzâde, Ahmet Rıza Bey ile ilgili olarak şu bilgilere de Hatîrât’ında yer vermektedir: “ Abdulhamit’in Alman taraftarı olduğu dönem İstanbul [Haydarpaşa]- Bağdad demiryolu projesi Almanlara verilmişti. Jön Türk Devrimi’nin ardından Alman nüfuzunun yerini İngiliz nüfuzu aldı. İngilizlerin korkusu Almanların Bağdad’dan Basra Körfezine kadar çekecekleri demiryolu hattı ile Hindistan’ın tehlikeye gireceği idi. Osmanlı Meşrutiyeti’nden sonra Kuveyt’e bir İngiliz heyet ile birlikte Ahmet Rıza Bey de gitti.” S.H.Takîzâde, **Hatîrât**, s. 159-160. 19. yy.’ın ikinci yarısında Batılı güçler arasında birçok kez el değiştiren Haydarpaşa-Bağdat-Basra demiryolu projesi ile ilgili yapılmış araştırmalara bakıldığında, Takîzâde’nin konuyla ilgili yerinde bir değerlendirme yaptığı görülmektedir. Diğer yandan Osmanlı meşrutiyet inkılabını gerçekleştirenlerin tamamının, bu arada Ahmet Rıza Bey’in de mason olduğunu belirten Takîzâde (**Hatîrât**, s.167.), şüphesiz bunu kendisinden önceki diğer İranlı Batılılaşma yanlısı devlet adamları gibi, modern dünyaya katılımın bir gerekliliği olarak ele almaktadır. Ancak Takîzâde’nin bu konuyla ilgili bir kaynak göstermediğini ve Müslüman ülkelerdeki masonluk faaliyetlerinin, belgelerle kanıtlanması en zor konulardan biri olarak tarihçilerin önünde durduğunu da belirtmek gerekir.

İstanbul'a gitmek istiyorum' dedim. 'Çünkü İstanbul'da devrim gerçekleşti ve meşrutiyet ilan edildi. İran'da meşrutiyetin ilanı için onlardan yardım isterim belki' dedim. O da bunu son derece doğru bir karar olarak değerlendirdi."¹

İran'daki 2. Meclis Dönemi'nde yeniden vekil seçilen Takîzâde, meşrutiyetin ilan edildiği dönem Haydar Hân 'Emûoğlî² ve arkadaşları tarafından kurulmuş olan Demokrat Parti'nin liderliğine yükselmiş, bu süreçte resmîyet kazanan parti, radikal bir Batılılaşmacı program izlemiştir. Yürüttüğü bu faaliyet doğrultusunda Takîzâde'nin dile getirdiği "Tepeden tırnağa Batılılaşalım" sözü çok ünlüdür. Ardından Takîzâde, aynı süreçte kurulan İlmîliler Partisi'nin lideri Behbehanî'nin³ suikast sonucu öldürülmesi olayına karıştığı iddiaları üzerine önce İstanbul'a, ardından da Berlin'e kaçmak zorunda kalmıştır.

İstanbul'a geldikten sonra burada "Cemiyet-i Neşr-i Maarif" adında bir topluluk kuran Takîzâde, amacını ise " Buradaki muhacir İranlıların⁴ modern dünyadan haberdar olmaları için" şeklinde ifade etmektedir.⁵ İstanbul'da kaldığı iki yıllık süre boyunca burada yoğun siyasi ilişkiler geliştirmiş, İran'da, Demokrat Parti içerisinde beraber faaliyet yürüttüğü Mehmed Emin Resulzâde ile de aynı evi paylaşmıştır.⁶ Azerbaycan'ın büyük fikir ve siyaset adamlarından olan Resulzâde (1884-1955), İran'daki muhalif faaliyetlerinden dolayı buradan ayrılarak İstanbul'a gelmek zorunda kalmış, 1912 yılından itibaren de buradaki *Türk Yurdu* dergisinde *İran Türkleri* başlığını taşıyan ve İran'daki Türkler hakkında bilgi veren ilk önemli makaleler niteliğindeki yazılarını kaleme almıştır.⁷ Daha sonra Azerbaycan cumhurbaşkanlığına kadar yükselecek olan Resulzâde, İran'da Meşrutiyet Dönemi'nde Demokrat Parti'nin yayın organı olarak, siyasi merkezileşmeyi ve toplumsal bütünlüğü savunan *İrân-i Nev* adlı gazeteyi çıkartmıştır. Gazetenin başyazısında " İran'da bu gün ne Müslüman, ne Zerdüş, ne Ermeni, ne Yahudi, ne Fars, ne de Türk vardır. İran'da sadece İranlı vardır. Biz

¹ S.H.Takîzâde, **Hatırât**, s.106. Notlarının bu kısmında yalnızca İstanbul'dan Rusya'ya geçiş için gerçekleştirdiği işlemlere yer veren Takîzâde'nin , planladığı üzere İstanbul'da uzun süre kalmadığı anlaşılmaktadır.

² Bilgi için, 'Abdu'l-Hoseyn Nevayî, " Heyder 'Emûoğlî ve Mehmed Emin Resûlzâde", **Yâdgâr**, V/1-2,1368/1948, s. 43-67.

³ Dönemin en büyük dini liderlerinden biri ve muhafazakâr kesimin temsilcisidir.

⁴ Meşrutiyet sürecinde çıkan olayların, özellikle Meclis'in bombalanmasının ardından İstanbul'a ve Avrupa'ya göç etmiş olan İranlılar kast ediliyor.

⁵ M.S.Haşimî, **Târîh-i Cerayid**, IV/130-131.

⁶ S.H.Takîzâde, **Hatırât**, s.169.

⁷ M.E. Resulzâde, **İran Türkleri...**, s.1.

bir milletiz” denilmektedir.¹ Bu anlamda Demokrat Parti ve *İran-i Nev* gibi siyasal temsil organları, İran’da meşrutiyet sürecinde, modernleşme talepleri çerçevesinde gelişen eğilimin, ulusalcılık şeklinde ileri bir tarihsel aşamaya doğru geliştiğinin bir göstergesi olmuşlardır.²

İstanbul’daki ikametinin ardından Avrupa’ya geçen Takîzâde, Londra ve Amerika seyahatlerinin ardından Berlin’e gitmiş, burada İran basın tarihinde belirleyici bir yere sahip yayınlardan biri olan *Kave* dergisini çıkartmaya başlamıştır. İlk sayısı 24 Ocak 1916’da yayınlanan, eski ve yeni olmak üzere iki yayın dönemine ayrılan dergi, ilk dönemde (1916-1920) siyasi içerikli olup, 1920’den 1921’e dek süren ikinci dönemde edebiyat ağırlıklı yayın yapmıştır.³ *Kave*, kendisiyle aynı dönemlerde İstanbul’da yayınlanan *Pars* dergisi ile karşılıklı etkileşim ve işbirliği içerisinde yayın yapmıştır. Nitekim 5 no’lu, 21 Haziran 1921 tarihli *Pars* dergisinin son sayfasında *Kave* ile ilgili övgü dolu, reklam niteliğinde tanıtıcı bir yazıya yer verildiğini görmekteyiz. Özellikle birinci yayın döneminde, Rusların ve İngilizlerin İran politikalarını sert bir dille eleştiren yazıların yanı sıra bunlara yönelik, ulemadan alınan ve İran halkını mücadeleye çağıran fetvaların da yayınlandığını görmekteyiz.⁴

Berlin’deki muhalefet faaliyetlerinin ardından Avrupa’nın diğer ülkelerinde ve Amerika’da bir çok kez bulunan Takîzâde, 1921 yılından itibaren İran’da çeşitli üst düzey temsilcilik görevlerinde bulunmuştur. Bundan sonraki siyasal ve fikirsel yaşantısında radikal muhalefet çizgisinden uzak ve daha çok İran tarihi ve kültürü üzerine yapılabilecek incelemelere yoğunlaşan Takîzâde, İran meşrutiyet literatürüne dikkat çekici bir yenilik de kazandırmıştır. Bu yenilik meşrutiyet kelimesinin ta kendisidir. Konuyla ilgili olarak İranlı tarih bilgini Abdu’l-Hoseyn

¹ İran’ın demografik yapısı, etnik gruplar ve bunun İran’ın iç ve dış politikasına etkileri hakkında geniş bilgi için, Rafael Blaga, **İran Halkları El Kitabı**, (y.y.), 1997.

² 19. yy.’da İran’da milliyetçiliğin gelişim evreleri ile ilgili özet bir değerlendirme için, Emre Bayır, “Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan’da Milli Direniş Hareketi,” **Avrasya Dosyası**, 5/3, Sonbahar 1999, s. 90-124. Makalede özellikle Takîzâde’nin faaliyetleri sistematik bir milliyetçilik ideolojisi doğrultusunda gelişen eylemler olarak değerlendirilmiştir. Ancak tezimizde, başlangıç aşamasından itibaren tarihsel gelişimini açıklamaya çalıştığımız İran modernleşmesinde, 19.yy.’ın sonunda gelinen aşamanın meşrutiyetin ilanı olduğunu, bundan önce ulusal hatta Batılılaşmacı bilincin Osmanlı Devleti’ndeki Jön Türk hareketinde olduğu gibi sistemli bir faaliyete dönüşmediğini belirtmek gerekir. Bu anlamda Takîzâde’nin temsil ettiği süreci kendisinden önceki tarihsel gelişimin bir uzantısı olarak, Batılılaşma anlayışı ile yerel kültür bilinci arasındaki mücadelede, sadece ulusallaşmaya doğru atılmış güçlü adımlardan biri olarak değerlendirmek daha yerinde bir yaklaşım olacaktır.

³ M.S.Haşimi, **Târîh-i Cerâyid**, IV/127-128.

⁴ **Kave**, No: 3, Berlin, 29 Şubat 1916, s. 3, stn. 2.

Nevâ'î şu bilgilere yer vermektedir: “ Takîzâde 1908’de, 8. Meclis Oturumu’nda ilk kez “meşrute” kelimesini kullandı. Meşrute kelimesi, “adliye”, “nizamiye” kelimeleri gibi İstanbul’dan bize [İran’a] ulaştı. Bu terim 1878 tarihinde Mithat Paşa ve Namık Kemal gibi aydınlar tarafından meşrutiyeti getirme çabaları esnasında kullanılmıştı. Sadu’llâh¹ (d.1870-ölm.1942) Osmanlıların “Constitutionnel” kelimesini “Conditionnel” kelimesi gibi okuduklarını ileri sürmüştü. Ancak bu iddia yersizdi. Çünkü hem Namık Kemal hem de Mithat Paşa Fransızca bilgisine sahiptiler. Her ne şekilde olursa olsun, o gün meşrute ve meşrutiyet kelimeleri ilk kez kullanıldı. O güne dek bu kelime kullanılmamıştı.”²

İran meşrutiyet hareketine bizzat katılmış ve meşrutiyet tarihi yazarı olan Ahmet Kesrevî de Meclis’te yapılan konuşmalardan söz ettiği bölümünde meşrutiyet kelimesinin mecliste ilk kez kullanıldığı dönemi vurgulamakta,³ hatıratında ise konu ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir: “ Tebriz’de ayaklanmanın olduğu ve insanların dükkanlarını kapatıp İngiliz Konsolosluğuna ve Zemzem Hân Mescidi’ne doğru yürüdükleri gün, ilk kez ‘meşrute’ kelimesini duydum. O gün ya da ertesi gündü, ben de onlara katıldım. Kitleye hitap eden kişi ‘meşrute’yi tanımlamaktaydı: ‘İnsanların yaşamları kanunlarla düzenlenmelidir. Padişah kendi başına hareket edemez. İşler kurulan bir meclisin iradesi ile yürütülür.’ Bunlar meşruteyi açıklayan sözlerdi”⁴

İran meşrutiyetine neden olan etkenler arasında Osmanlı Devleti’nde yürütülmüş olan faaliyetlere (*Ahter*, Encümen-i Saadet-i İrâniyân, Melkum Hân’ın buradaki faaliyetleri vs.) büyük önem atfeden⁵ ve “Işığın İran’a İstanbul’dan geldiğini ve ardından ruhların uyanmasına yol açtığını” vurgulayan Takîzâde ise, meşrutiyet kelimesinin İran’daki kullanımı hakkında şu bilgilere yer vermektedir: “ Meşrutiyet kelimesi, şüphesiz Osmanlı Devleti’nden geldi ve 1877 yılında İstanbul’da milli hükümetin kurulduğu Abdülhamit Döneminde Mithat Paşa tarafından kullanıldı. Kelimenin aslı bilinmemekle birlikte anayasa anlamını veren Fransızca “şart” ve İngilizce “çarta” (Latince aslı ‘kart’) kelimelerinden geldiği söylenmektedir. Merhum Sadu’llâh 1908 yılının sonu ve ardından 1909 yılının

¹ İran’ın, muhafzakâr kanadı temsil eden söz sahibi ulemasından biridir.

² Abdu’l-Hoseyn Nevayî, “ Kanun-i Esasî-yi İrân ve Motemmim-i Ân Çegûne Tedvin-şod? ” **Yâdgâr**, IV/5, Tahrân, 1326/1934 -1327/1935, s. 40-41.

³ A. Kesrevî, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s.160-161.

⁴ Ahmed Kesrevî, **Zindegâni-yi Men**, Tahrân, t.y., s.31.

⁵ S.H.Takîzâde, **Târîh-i İnkılâb...**, s. 290.

başlarındaki karışıklık sürecinde [istibdat dönemi kast ediliyor] meşrute kelimesinin kullanılmasına karşı çıkmış hatta onun yerine meşrû'e kelimesinin kullanılmasını önermişti. O, meşrute kelimesinin aslında yanlış olduğunu, Fransızcadaki anayasal hükümet anlamına gelen Constitutionnel ile meşrute anlamına gelen Conditionnel kelimelerinin benzerliğinden kaynaklandığını söylüyordu. Ancak kendisi cahil ve şundan bihaberdi ki meşrutiyet kelimesini İranlı Fransızca bilenler icat etmediler ve [kelime] İran'da bu rejimin kabulünden 30 yıl önce Osmanlı Devleti'nde kullanılmıştı.”¹

Tüm siyaset ve fikir hayatı Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelerle iç içe geçen Takîzâde'nin, Amerika ve Avrupa'da bulunduğu süre içerisinde Colombia ve Cambridge gibi üniversitelerde önemli akademik çalışmalar yaptığını ve 1957-58 yıllarında Colombia Üniversitesi'nde Türk tarihçisi Zeki Velidi Togan ile birlikte misafir öğretim üyesi olarak bulunduğunu da belirtmek gerekir. Togan *Hatırat*'ında Takîzâde'den de bahsetmekte² bunun yanı sıra Takîzâde'nin 1950-55 tarihli, İstanbul'da yayınlanmış “Zeki Velidi Togan'a Armağan”da (s.38-49) Türk takvimi üzerine bir makalesi (Sâl ve Mâh-i Kadim-i Torkhâ) bulunmaktadır.³ Takîzâde bu makalesinde, Zeki Velidi Togan'ın Türk tarihçiliğinde taşıdığı önemli rolü vurgulamaktadır.⁴

İran modernleşme tarihinde, yüzyılın başlarından itibaren kat edilen aşamada, gelinen en somut noktayı ifade eden meşrutiyet sürecinde, Takîzâde'nin

¹ S.H.Takîzâde, **Târîh-i İnkılâb...**, s.246. Niyazi Berkes de Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinde bu konuya değinmektedir: “ ...Takîzâde İran ulemasından Sadüddeve'nin meşrute sözcüğünün Osmanlılardan alındığını, bunun da Frenkçe *charte* sözcüğünden Arapçalaştırılmış, bu yüzden constitutionnel yerine conditionnel anlamında kullanılmış olduğu iddiasını kaydetmekle beraber iddianın tümünden asılsız olduğunu belirtmemektedir.” (N.Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 337, 12.not.) Burada bir çeviri veya baskı hatası olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda çevirisini sunduğumuz metnin yer aldığı kaynağa atıfta bulunmuş olan Berkes, Türkçe hiçbir kaynaktan böyle bir iddiaya rastlamadığını belirtmekle birlikte “bu notu Londra Üniversitesi öğretim üyelerinden Dr. Turhan Genjei'ye borçlu olduğunu” kaydetmiştir.

² Zeki Velidi Togan *Hatırat*'ında Takîzâde'den şu sözlerle bahsetmektedir: “ Berlin'de iken tanıştığım diğer bir zat da İranlı aydın Seyit Hasan Taqizade ve Azerbaycanlı Kâzımzade idi. Taqizade aslen Tebriz'in ulema ailesindedir. Benden belki on-oniki yaş büyüktür. Karısı Almandı. Kendisi gibi bu sevimli hanım da hâlâ Tahran'da hayattadırlar. Leibniz Strasse'deki evlerinde Taqizade'nin mükemmel bir kütüphanesi vardır. Bir çok kitaplar alıp istifade ettiğim bu kütüphane bugün Taqizade'nin de azası bulunduğu İran Senato Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Paris'teki Mîrzâ Muhamed Qazvinî ve Berlin'deki Taqizade beni muasır İran aydınları ile bağlayan zevattı. Hâlâ ne zaman Tahran'a gitsem Seyit Hasan Taqizade'yi ve hanımını evinde ve Mîrzâ Muhammed Han'ı da Rey'deki mezarında ziyaret ederim. Bu, onunla kırk üç senelik dostluğumuzun başlangıcı idi. 1957-58 senelerinde her ikimiz New-York'ta Colombia Üniversitesi'nde misafir profesördük.Tahran'dan Avrupa seyahatine giderken de bizim İstanbul'daki evimize teşrif ederler.” A.Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, İstanbul, 1969, s.552.

³ S.H.Takîzâde, **Bist Mekâle-yi Takîzâde**, Tahrân, 1346/1932, s.467-480.

⁴ S.H.Takîzâde, **Bist Mekâle...**, s.469-470.

yürüttüğü siyasi, kültürel ve bilimsel faaliyet, Osmanlı Devleti'ne ait yenilikleri barındırmakla birlikte, İran'da 20. yy.'a doğru sistemleşmekte olan Batılılaşma kültürü çerçevesinde İranlılık üst kimliğini vurgulamaya dönük bir ulusalcı siyasal anlayışın oluşmaya başladığı dönemi temsil etmiştir. Bu anlamda Takizâde, politik taraflılıkta tutulan yönün ve kavramların netleştiği bir sürecin de temsilciliğini yapmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'DA TOPLUMSAL ALANDAKİ MUHALEFETİN GELİŞİMİ VE ÖZGÜRLÜKÇÜLERİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ FAALİYETLERİ

I. İRAN'DA MEŞRUTİYET ÖNCESİ MUHALEFET GELENEĞİNİN OLUŞMASI

A. Bağımsız İran Basımının Osmanlı Devleti'ndeki Gelişimi

İran'da, 19.yy.'ın son çeyreğinden itibaren, mevcut siyasal sistemi ayakta tutma çabasının bir sonucu olan devlet düzeyindeki Batılılaşma eğiliminden kısmen bağımsız bir tartışma geleneğinin oluşmaya başladığını görmekteyiz. Muhafazakâr tutum ile Batılılaşma çabaları arasındaki çatışmanın yoğunlaştığı bu dönemde İran haricinde, devlet söyleminin dışına çıkabilen bağımsız ve yarı bağımsız gazeteler yayınlanmaya başlamış, söz konusu çatışmanın hakim olduğu tartışma geleneği ilkin bu basın etrafında gelişim göstermiştir. Modern gazetecilik faaliyetinin temellerinin oluştuğu bu süreçte, ilk ve en etkili adım ise Osmanlı Devleti'nde yayınlanan *Ahter* gazetesi ile atılmıştır.

Gazetecilik tarihinin,1837'de Mîrzâ Sâlih Şîrâzî tarafından yayınlanan *Kâğez-i Ahbâr* (veya *Ahbâr-i Vekâ'i*) ile başladığı İran'da, düzenli olarak yayınlanan ilk gazete Mîrzâ Taki Hân (Emîr-i Kebîr)'ın *Vekâ'i-yi İttifâkiye*'si olmuştur. Bu tarihten itibaren 1870'lere kadar önemli bir gelişim göstermeyen İran gazeteciliğinde, Mîrzâ Hoseyn Hân'ın reformcu faaliyetinin sonucu bazı yenilikler yapılmış, örneğin 1873 yılında ilk Fransızca gazete çıkartılmıştır. Ancak, bu gazete yalnızca tek sayı çıktığı gibi basın alanında da uzun vadeli bir etki yaratmamıştır.1876 yılına kadar İran'da en önemlileri *Rûznâme-yi Milletî*, *Rûznâme-yi İlmiye-yi Devlet-i Aliye-yi İrân*, *Rûznâme-yi Devlet-i Aliye-yi İrân*, *Rûznâme-yi Mirrîh*¹ olan bazı gazeteler yayınlanmış, bunlardan *Rûznâme-yi Milletî* gazetesine Nâsîru'd-Dîn Şâh tarafından kısmi bir özgürlük tanınmışsa da² bu, kağıt üzerinde bir değişiklik olmaktan öteye gitmemiştir. Bu tarihe kadarki İran basımının özelliği, resmi nitelikte olması, toplumsal ve politik alandaki

¹ H.L.Robineu, *Rûznâmehâ-yi İrân...*, s. 232.

² M.S.Haşimî, "Çend Rûznâme-yi Mohim..." s.52.

gelişmeleri çok az içeriyor olmasıdır.¹ *Ahter*'in yayınlanması modern İran basınına oluşturan tarihsel sürecin başlangıcı olmuş, ancak meşrutiyete kadar İran dahilinde mevcut resmi gazetecilik anlayışının dışına çıkılmamıştır. Bununla birlikte Muzafferu'd-Dîn Şâh Döneminin nispi özgürlük ortamında bazı değişimlerin yaşandığını görmekteyiz.

Mîrzâ Muhammed Hoseyn Zekau'l-Mulk'un yönetiminde yayınlanan *Terbiyet* isimli gazetede saray haberlerinin yanı sıra dış dünyada gelişen bazı olaylara da yer verildiğini görmekteyiz. Bunun gibi bir diğer gazete de Tebrîz'de Seyyîd Hoseyn Hân Adalet yönetiminde çıkan *El-Hedid* isimli gazetedir. Meşrutiyetin ilanından sonra aynı gazete *Adalet* ismiyle yayınlanmaya başlamıştır.² Bu gelişmeler olmakla birlikte Meşrutiyet Dönemine kadar modern gazeteciliğin gelişimi İran dışında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla meşrutiyet rejimini öngören muhalif tutum, ilkin İran dışında yayınlanan bu gazeteler etrafında, örgütlü fikirsel yapılara dönüşme imkanı bulmuştur.

Bağımsız İran gazeteciliğinin başlangıç yeri olan Osmanlı Devleti'nin basın tarihine baktığımızda, *Ahter*'in kurulduğu döneme (1876) kadar burada yürütülen gazetecilik faaliyetinin, hem ilk gazetenin yayınlanma tarihi ve niteliği hem de Avrupa basını ile yakın temas içinde bulunulması açısından, İran gazetecilik faaliyetinden daha birikimli bir temel üzerinde ilerlemiş olduğunu görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nin basın tarihini, *Bulletin de Nouvelles* [haber bülteni] isimli gazete ile Fransızlar başlatmıştır. 1795'de Fransız Devrim Hükümeti'nin İstanbul'daki özel temsilcisi aracılığıyla, devrim propagandası yapmak için yayınlattığı bu gazetede, bütünüyle Fransa ve Avrupa haberleri yer almıştır.³ Bunu, yine Fransızların 1796'da çıkarttıkları, *Gazette Française de Constantinople* [İstanbul Fransız Gazetesi] isimli gazete izlemiş,⁴ 1821 yılında ise Osmanlı Devleti'ndeki Fransız elçiliğinden bağımsız ilk gazete olan *Le Spectateur Oriental* [doğulu seyirci] isimli gazete yayınlanmıştır.⁵ Bunların ardından, 1831 yılına dek *Le Smyréen* [İzmirli] (1824), *Le Courrier Smyrne* [İzmir postası] (1828) ve II. Mahmut'un isteğiyle çıkartılan, yarı resmi *Le Moniteur Ottoman*

¹ M. Melikzâde, *Târîh-i İnkılâb-i Meşrutiyet...*, I/193,

² H.Melikzâde, *Târîh-i İnkılâb-i Meşrutiyet...*, I/193.

³ H.Topuz, *Basın*, s.34.

⁴ H.Topuz, *Basın*, s. 35.

⁵ H.Topuz, *Basın*, s. 36.

[Osmanlı rehberi] gazetesi gelmektedir.¹ Fransız gazetelerinin Osmanlı Devleti'ndeki bu ilk örnekleri, Avrupa haberlerini taşıyan araçlar oldukları gibi, ilk Türkçe gazetecilik faaliyetinin başlangıcında da etkili olmuşlardır.²

1820'li yıllar Osmanlı topraklarında hem basımevi, hem de basın açısından bir canlanmanın hissedildiği dönem olmuş,³ Türkçe gazetecilik tarihi ise 1828'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından Mısır'da yayınlanmasına karar verilen *Vekâ'i-yi Mısriye* [Mısır haberleri] isimli yarı Türkçe yarı Arapça gazete ile başlamıştır.⁴ Bundan üç yıl sonra yine Mehmed Ali Paşa tarafından Girid'de *Vekâ'i-yi Giridiye* [Girid olayları] isimli bir gazete yayınlanmış, bunu da 1831'de II.Mahmut'un girişimleriyle çıkartılan ve yakın zamana kadar Türkçe yayınlanmış ilk gazete olarak bilinen⁵ *Takvîm-i Vekâ'i* izlemiştir.⁶ Yayın hayatına uzun süreli kesintilerle birlikte 1922 yılına kadar devam eden bu gazete II. Mahmut Dönemi Batılılaşmacı tutumunun ürünlerinden biri olmuştur. Bununla birlikte, o dönem İzmir'de çıkartılan Fransızca gazetelerin uyandırdığı geniş yankıların padişahı etkilediği de anlaşılmaktadır.⁷ İç ve dış haberlerin yanı sıra askeri, bilimsel ve iktisadi konularla ilgili bazı haberlerin de yer aldığı bu gazetenin, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki bazı azınlıkların dilleriyle de (Farsça, Arapça, Ermenice ve Rumca) yayınlanmış olduğu söylene de bu dillerdeki baskıların nasıl yayınlandığı ve kaç yıl sürdüğü konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır.⁸ Bunun yanı sıra *Le Moniteur Ottoman* gazetesi *Takvîm-i Vekâ'i*'de çıkan birçok haberi aynen yayınlamıştır.⁹

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet (1908) Dönemine kadar ülke içinde ve dışında hem Türkçe, hem yabancı dilde çok sayıda gazete yayınlanmaya devam etmiş, basın, Tanzimat geleneğinden anayasal rejim dönemine değin, Avrupa ile de yakın temas halinde, İran basınından çok daha birikimli bir ilerleme göstermiştir. Özellikle 1860'lardan itibaren yayınlanmaya başlayan fikir gazeteleri, Tanzimat geleneğinin sorgulandığı ve Batılı hükümet sisteminin koşullarının tartışıldığı kanallar olmuşlardır. Bu yönüyle İran gazetecilik faaliyeti

¹ H.Topuz, **Basın**, s. 39.

² H.Topuz, **Basın**, s. 15.

³ Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın**, İstanbul, 1994, s.11.

⁴ O.Koloğlu, **Osmanlı'dan Günümüze...**, s. 13.

⁵ H.Topuz, **Basın**, s.13.

⁶ O.Koloğlu, **Osmanlı'dan Günümüze...**, s. 13.

⁷ H.Topuz, **Basın**, s. 15.

⁸ H.Topuz, **Basın**, s. 17.

⁹ H.Topuz, **Basın**, s. 38.

üzerinde etkili olan Osmanlı basını¹ 1876 yılına gelindiğinde, Kanun-i Esasi'nin, diğer bir ifadeyle I.Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle oluşan özgürlük ortamında bağımsız hareket etme imkanı bularak daha etkili yayınlar yapmış, *Ahter* gazetesi de işte bu dönemde kurulmuştur.

İstanbul'daki İran temsilciliğinin girişimleriyle kurulan² *Ahter*, İran'ın Avrupa ve Osmanlı kaynaklı ilk haber gazetesi olmuştur. Resmi devlet söyleminin bütünüyle dışına çıkmamış ve net bir politik taraflılık sergilememiş olmakla birlikte, modernleşme sürecinin birbirinden farklı siyasal eğilimlerini yansıtan ve kimi zaman bunun temsilciliğini yapan bir yayın organı olmuştur. Bu yönüyle de İran meşrutiyeti öncesi, muhalefet eğilimlerinin etrafında toplandığı³ ilk ortak alan olma özelliğini göstermiştir.

Ahter'in yayınlanması İran'ın bundan sonraki basın faaliyeti için önemli bir birikim oluşturmuş, hem İstanbul'da hem de Mısır, Hindistan, Almanya ve İngiltere gibi ülkelerde birçok bağımsız gazete yayınlanmıştır. İstanbul'da *Şems*, *Pars*, *Suruş*, *Hâver*, Londra'da *Kanûn*, Berlin'de *Kâve*, Hindistan'da *Hablu'l-Metin*, Mısır'da *Sureyyâ*, *Perveriş* ve *Hikmet* gibi gazeteler büyük etkiler yaratan Farsça yayınlar olmuşlardır.

¹ H.Algar, *Malkum Khan*, s. 186.

² H.M.Sâsânî, *Yâdbûdhâ...*, s. 205.

³ M.Tabâ Tabâ'î, *Târîh-i Tahliî*, s. 39.

1. İlk Bağımsız İran Gazetesi: *Ahter* (1876-1896)

İran dışında yayınlanan ilk Farsça gazetenin 1865 yılında İstanbul'da çıkartılan *Turkistan* isimli bir gazete olduğu bazı kaynaklarda geçse de¹ elimizde bu gazeteye ait bir nüsha bulunmamaktadır. Sefaret hatıratında Hân Melik Sâsânî, 1865 yılında *Turkistan* isimli Farsça bir gazetenin yayınlandığını ve Mîrzâ Hoseyn Hân'ın bir nüshasını İran Dışişleri'ne gönderdiğini, ancak Sefaret kayıtlarında bundan daha fazla bir bilginin bulunmadığını belirtmektedir.² Osmanlı Devleti'nde, 1867'de yayınlanan *Muhip* isimli bir gazetenin birçok kez isim değiştirip *Memâlik-i Mahrusa*, *Hülâsatu'l Efkâr*, *Efkâr* ve *Türkistan* isimleriyle yayınlandığını biliyoruz.³ Yine, Osmanlı Devleti'nde çıkan bazı gazetelerin azınlık dilleriyle de yayınlandığını hesaba kattığımızda, söz konusu *Türkistan* gazetesinin de bu şekilde yayınlanmış bir Osmanlı gazetesi olabileceği ihtimali belirmektedir. Bununla birlikte *Ahter*, İran dışında yayınlanmış, bilinen ilk Farsça gazete olma özelliğini korumaktadır.

Yayın hayatına 1876'da başlayan *Ahter*, dönemin İran Sefiri Hâcî Şeyh Muhsin Hân Muinu'l-Mulk'un teşvik ve onayıyla kurulmuştur. Yirmi yıllık yayın hayatı boyunca Âgâ Muhammed Tahir Tebrîzî'nin yönettiği gazetenin yazı işleri, esasında İran Sefaret ve Başkonsolosluk birinci naibi ve mütercimi olan Mîrzâ Necefali Hân Hoyî ile "Ahterî" lakabıyla anılan Mîrzâ Mehdî Tebrîzî'nin yönetiminde olmuştur. Muinu'l-Mulk, İran Dışişleri'ne gönderdiği bir raporda "Âgâ Hân Tahir Tebrîzî'nin gazeteciliğin üstesinden gelemediğini bunun için Mîrzâ Necef 'Ali Hân'a ona yardımcı olmasını söylediğini" kaydetmektedir.⁴ Yayın yeri o dönem İranlıların en önemli faaliyet merkezi konumundaki Valide Hanı'nda⁵ olan *Ahter*, ilk kurulduğu dönem cuma ve pazar günleri hariç her gün yayınlanmış, daha sonra cumartesi ve çarşamba olmak üzere haftada iki gün, son yıllara doğru ise haftada bir gün yayınlanmıştır. Ortalama dört sayfa olarak yayınlanan bu gazetenin en belirgin özelliklerinden biri, politik içerikli makalelerin haberlerden daha öncelikli verilmemesidir. Sayıların çoğunda, haber ve makalelerin dengeli bir birliktelik oluşturdukları gözlenmektedir. Diğer yandan

¹ Feridûn Âdemiyet, **Endişe-yi Terakkî ve Hukümet-i Kanûn der-Asr-i Sipehsalâr**, Tahrân, t.y., s. 407; Mahmud Nefîsî, "Ruznâme-hâ-yi Farsî Monteşir-şode der-Hâric-i İrân," **Sohen**, 24, 1353/1937, s. 1102.

² H.M.Sâsânî, **Yâdbûdhâ**, s. 205.

³ H.Topuz, **Basın**, s. 30.

⁴ H.M.Sâsânî, **Yâdbûdhâ**, s. 205.

⁵ **Ahter**, No:4, İstanbul, 23 Ocak 1878, s. 2, stn. 1-2.

Ahter, ilk yıl Osmanlı Devleti'ndeki anayasal rejim ortamının etkisiyle peş peşe, özgürlükçü bir söyleme sahip, modernizm ile ilgili kavramların tanıtılmaya çalışıldığı baş makaleler ile yayınlanmıştır. Birinci sayıdan itibaren gazetenin izleyeceği yol şu cümlelerle ifade edilmektedir: “Bu gazete çeşitli olaylardan, siyaset ve politikadan, ticaret, bilim ve edebiyattan ve diğer genel faydalardan söz edecektir. Halktan her türlü faydalı yazı ücretsiz kabul edilir ve yayınlanır.”

13 Nisan 1876 tarihli sayısı yalnızca iki sayfa çıkan gazete, bu sayıdan itibaren yayınına bir yıldan fazla bir süre ara vermiş, ikinci yayın döneminin ilk sayısında “bazı nedenlerden dolayı” gazetenin kapatılmak zorunda kaldığı ifade edilmiştir.¹ Bu konuyla ilgili Muinu'l-Mulk'un İran Dışişleri ile yaptığı yazışmaların birinde şöyle denmektedir: “*Ahter* 60 sayı çıktı sonra durdu. Bahsettiğiniz 100 lira ile inşallah tekrar çıkacak.” 1877 yılının Ocak ayında gönderdiği başka bir mektubunda ise Muinu'l-Mulk, gazetenin kapanmasıyla ilgili şu bilgilere yer vermektedir: “Kurban Bayramında Osmanlı Sultanı ile görüşmeye gittim. Kendileri *Ahter* gazetesinin kapanmasından dolayı duydukları üzüntüyü dile getirerek, İstanbul'da Türkçenin ve diğer dillerin esası olan Fars dilinde bir gazetenin bulunmamasının üzüntü verici olduğunu söylediler ve Farsça gazetenin yayınlanması konusuna oldukça ilgi gösterdiler.”² Muinu'l-Mulk, *Ahter*'in yeniden yayınlanmaya başlamasıyla ilgili olarak da şunları yazmıştır: “12 Şubat 1877'de Sultan'ın teşvikiyle *Ahter* gazetesi yeniden kuruldu. İlk sayısını huzurlarına gönderdim. 55 nüsha abone oldular ve parasını da gönderdiler. 20 nüsha Dışişleri'ne, 25 nüsha Maarif Bakanlığı'na, 10 nüsha Saray'a ve 5 nüsha şehzadelere ayırdılar. 1 nüsha da ayrıca kendileri için istediler. [İstanbul'a gelen] Her ulakla İran haberleri gönderiniz. *Ahter* yönetimine bağış olarak 300 tümen lütfediniz. Çünkü şu an boş konuşan Türk gazetelerine karşı³ bundan daha iyi bir silahımız yok.”⁴

Görüldüğü gibi *Ahter*, başlangıçta İran Hükümeti'nin siyasi temsilciliğini yapan, resmi bir yayın organı olarak düşünülmüştür. Gerçekte gazete, hiçbir zaman sistem karşıtı net bir politik taraflılık sergilememiş⁵ olmakla birlikte dönem

¹ *Ahter*, No:61, İstanbul, 11 Ocak 1877,30 Kanun-i Evvel 1292, s. 1, stn. 1.

² H.M.Sâsânî, *Yâdbûdhâ*, s.205.

³ Bu ifade ile, iki ülke siyasi ilişkilerinin o güne dek yalnızca Osmanlı basınında yer aldığı şekliyle duyulmasından doğan hoşnutsuzluk dile getirilmektedir.

⁴ H.M.Sâsânî, *Yâdbûdhâ*, s. 206.

⁵ H.Algar, *Malkum Khan*, s. 187.

dönem bazı siyasal eğilimlerin, özellikle Osmanlı Devleti'ndeki Panislamizm¹ akımının etkisine girmiş, bu şekilde çoğu kez devletle yüz yüze gelerek kapatılmış veya İran'a girişi yasaklanmıştır. Bununla ilgili olarak Abdullah Mostovfi hatıratında, Şâh'ın *Ahter*'i "İstanbul'daki bir gazetenin halkın gözünü açacağı korkusuyla yasakladığını" kaydetmektedir.² Diğer yandan Muhammed Hesen Hân İtimâdu'l-Saltana, 1883 yılına ait *Hâtırât*'ında şunları kaydetmektedir: "*Ahter* gazetesinde, İran Devleti'nin, Hazar Denizi'nin güneydoğu sahillerini Ruslara satmak istediği şeklinde bir haber yayınlanmış. Şâh bu habere son derece sinirlendi ve iki vezirini *İttilâ* gazetesinde bunu yalanlayan bir haber yayınlamaları için görevlendirdi."³ 1887 yılına ait *Hâtırât*'ında ise "Şâh'ın iki yıldır yasaklamış olduğu *Ahter* yeniden yayınlanmış. Bir nüshasını huzurlarına gönderdim.Dışışleri'ne emir vererek yeniden yasakladılar."⁴ demektedir.Yasaklanmakla beraber çoğu kez gazete ile ilişkili olduğu düşünülen birçok kişi hüküm giymiş, *Ahter*'in "fuzuli işlerle" meşgul olduğunu düşünen Muhammed Hesen Hân İtimadu'l-Saltana'nın kendisi de dönem dönem zan altında kalmıştır.⁵

¹ Panislamizm, özellikle 19.yy.'in ikinci yarısından itibaren, Batılılaşma ile gelenekçilik arasında belirginleşmeye başlayan çatışmada, İslam ülkeleri arasında siyasi ve kültürel birlik fikrine dayalı, alternatif bir gelenekçi çözüm stratejisi olarak tanımlanabilir. Bunun bir fikir akımı ve örgütleyici güç haline geldiği yer ise Osmanlı Devleti olmuştur. Tanzimat'ın ilanının ardından Osmanlı Devleti'nde oluşum evresine giren bu akım, II. Abdülhamit Döneminden itibaren etkili olmaya başlamış (bkz. Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamit ve İslam Birliği**, İstanbul, 1992.), bir çok İranlı rejim muhalifi de, bu İslam birliği fikri etrafında Osmanlı Devleti'nde bir araya gelmişlerdir. Hareketin öncülüğünü yapan en önemli aydınlardan biri, aslen Afganistanlı olduğu tahmin edilen Seyyid Cemâlu'd-Dîn-i Efgânî (1838-1897)'dir II.Abdülhamit Döneminde İstanbul'da siyasi faaliyetlerde bulunan Efganî, burada bulunan bir çok İranlı aydını etrafında topladığı gibi, Osmanlı Devleti'ndeki Panislamizm taraftarlığına da etkide bulunmuştur (bkz. Alaeddin Yalçinkaya, **Cemaleddin Efgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Etkileri**, İstanbul, 1991). Şerif Mardin'in naklettiğine göre Efganî, İstanbul'daki bazı İranlıları "genç İranlılar" şeklinde organize etmiş, ve bir kısmını propaganda yapmalarını sağlamak için gizlice İran'a sevk etmiştir. Bu "genç İranlılar"ın bir kısmı hayatlarını, Avrupa'dan, yasak edilen Jön Türk yayınlarını getirmekle ve Yeni Osmanlıların eserlerini yeniden basmakla kazanıyorlardı. Yeni Osmanlılardan ayrılmış olan Ebüzziya Tevfik'in Padişah'a verdiği bir rapordan Şirket-i İraniye isimli bir örgütün, Namık Kemal'in Vatan'ının 50. baskısını yaptığı anlaşılmalıdır. (Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İstanbul, 2004, s. 66.) Günümüzde, Efganî'nin temsilciliğini yaptığı ideoloji ve ulaştığı etkinin tanımlanmasında hem Türkiye'de hem de İran'da bir fikir birliği bulunmamaktadır. Nitekim Efgani, kimi aydınlar tarafından modernleşme hareketinin en büyük önderlerinden biri olarak tanımlanırken, kimileri de onu gelenekçi kanadın temsilcilerinden biri olarak nitelendirmektedir. Hakkında bir çok eserin kaleme alındığı Efgani ile ilgili toplu ve objektif bir değerlendirme için bkz. Nikki R. Keddie, **Sayyid Jamâl ad-Dîn "al-Afghânî"**, Berkeley, Los Angeles, London, 1972.

² Abdullah Mostovfi, **Şerh-i Zindegânî-yi Men yâ Târîh-i İctimâ'î ve İdarî-yi Dovre-yi Kâcâr**, I-II, Tahrân, 1372/1956, II/19.

³ M.Hesen, **Rûznâme-yi Hâtırât...**, s.125.

⁴ M.Hesen, **Rûznâme-yi Hâtırât...**, s. 379.

⁵ M.Hesen, **Rûznâme-yi Hâtırât...**, s. 167.

Ahter'in, yayını gittikçe daha bağımsız hareket ederek sürdürmesi bir yönüyle de Osmanlı Devleti'ndeki anayasal yönetimin etkisi altına girmesinin ve Osmanlı hükümet sistemini yazan ve onun çizgisini takip eden bir yayın organı halini almasının bir sonucu gerçekleşmiştir. Dahası İran Devleti'nin gazete üzerindeki yaptırım gücü dahi dönem dönem Osmanlı Devleti'nin yaptırım gücünden daha geri planda kalmıştır. Bunun ilginç bir örneği, 1893 yılında İran Dışişleri'nden İstanbul'daki İran Sefareti'ne gönderilen yazıdır. Bu yazıda: “*Ahter* gazetesinin Bank-i Şâhî¹ aleyhine yazmasına engel olunuz” denmiş, Alâu'l-Mulk'un cevabı: “Bankanın şikayeti varsa, Osmanlı Matbuat İdaresi'nden talepte bulunsun” şeklinde olmuştur.²

Gazetenin devlet katında yarattığı etki, şüphesiz toplumsal alanda yarattığı etkiden kaynaklanmaktaydı. İran'a girişi yasaklansa da çeşitli yollardan okuyucularına ulaşan bu gazete hakkında E.G.Browne şunları kaydetmektedir: “Ben 1887-1888'de İran'dayken en çok rağbet gören gazete İstanbul'da haftalık olarak yayınlanan *Ahter* idi.”³ *Ahter*'in yarattığı etkiyi ise Browne şu sözlerle ifade etmektedir: “Bu gazete İran'da öyle bir etkiye ulaştı ki gazetecilik ile ilgili kimseler *Ahter* kelimesi ile nitelendirilmeye başladı. Meclis ve toplantılarda yapılan tartışmalarda gündemi belirleyen oydu. Sayfalarından sızan medeniyet ışığı insanların kalplerine doluyor, insana gazete okuma zevki veriyordu. *Ahter*, zamanla Kafkasya, İran, Türkistan, Hindistan, Irak (Mezopotamya) vs.'de o kadar ün kazandı ki, Kafkasya'nın bazı köylerinde gazete okumayı ayıp ve günah sayan ve bunu düzenli olarak okuyan daha seçkin insanları “*Ahterî mezhep*” olarak nitelendiren sıradan halk, *Ahter*'i farklı bir mezhebin ismi olarak kabul ediyordu.”⁴

Yarattığı etki ve çok yönlü politik tavrıyla yayın hayatına yirmi yıl devam eden ve son olarak 1892 yılında İran'daki tütün imtiyazı krizinde muhaliflerin lehine sergilediği tutumdan dolayı yayını durdurulan *Ahter*,⁵ 1896'da Nâsıru'd-Dîn Şâh'ın, İstanbul'da faaliyet göstermiş İranlı özgürlükçülerden biri olan Mirzâ Rızâ Kîrmânî tarafından öldürülmesinin ardından son kez kapatılmıştır.

¹ Bilgi için, H.M.Sâsânî, *Siyâsetgerân*, s.175.

² H.M.Sâsânî, *Yâdbûdhâ*, s. 207.

³ Edward G. Browne, *A Literary History Of Modern Persia 1500-1924*, I-IV, Cambridge, 1959, IV/468.

⁴ Edward G. Browne, *The Press And Poetry Of Modern Persia*, Cambridge, 1914, s.17.

⁵ A.Pistor-Hatam, “The Persian Newspaper Akhtar As A Transmitter Of Ottoman Political Ideas,” *Les Iraniens D'Istanbul*, Paris-Tahrân-İstanbul, 1993, s. 142.

a. İçerdiği Politik Fikirler

Modernleşme sürecine 19.yy.'ın ikinci yarısından itibaren ağırlığını koyan Batılılaşmacı eğilim ile muhafazakâr tutum arasındaki mücadelenin İran fikir hayatına yansımış şekilleri, ilk olarak *Ahter* gazetesinin içeriğinde belirgin bir biçimde karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'ne dair haberlerin öncelikli olarak verildiği gazete, burada gelişen siyasi ve kültürel olayların yanı sıra yaşanmakta olan Batılılaşma sürecinin, farklı eğilimlerin bakış açılarıyla verildiği bir yayın organı olmuştur. Örneğin “Batı'nın Doğu için çıkarsız hiçbir iş yapmayacağını, eğer Doğu için bir lira harcamışsa kazancının on lira olacağını” savunan bir makalenin¹ yer aldığı 1877 yılına ait gazetenin, aynı yılki diğer bir sayısında, Batı ilerlemesini koşulsuz takip etmek gerektiği görüşünü savunan başka bir makalenin yer aldığını görmekteyiz.² Osmanlı Devleti'ndeki reform ve Batılılaşma faaliyeti de bu iki eğilim çerçevesinde verilmektedir. Bu şekilde Osmanlı Devleti'ndeki anayasal rejimi tanıtmaya ve yer yer bunun propagandasını yapmaya yönelik yayınların yanı sıra, Batılılaşmaya karşı Doğu kültürünü yücelten, dahası “İslam birliğini” savunan yazılar da yayınlanmıştır. Bununla birlikte, söz konusu eğilimlere ait fikirlerin kimi yerde içi içe geçtiğini, modernizm ve gelenekçilik ile ilgili kavramların bir diğerini açıklamak için kullanıldığını görmekteyiz. Benzerine Osmanlı fikir geleneğinde de rastladığımız bu tarzın, özellikle Batılı hükümet sisteminin ve anayasal rejimin tanıtılmaya ve açıklanmaya çalışıldığı durumlarda, örneğin “kanun ve şeriat”³ gibi kavramların bir arada kullanılmasıyla belirgin bir biçim kazandığını görmekteyiz.

Ahter gazetesinin Osmanlı Devleti'ndeki anayasal rejimi yansıtan içeriği onun Batılılaşmacı yönünü oluşturmuştur. Bu içerik meşrutiyet öncesi, İran'daki muhalif eğilimlerin söylem biçimlerini yansıtmış, bu söylem biçimleri de örgütlenme aşamasındaki muhalefet hareketlerine, fikir bağlamında önemli bir birikim sağlamıştır.

¹ *Ahter*, No:44, İstanbul, 11 Haziran 1877,30 Cemadu'l-Ahir 1294, s. 4, stn. 3.

² *Ahter*, No:51, İstanbul, 29 Ağustos, 1877, 19 Şa'bân 1294, s. 5, stn. 1-3, s. 6, stn. 1-3.

³ *Ahter*, No:18, İstanbul, 9 Şubat 1878, 13 Muharrem 1293 s.1, stn. 1-4.

i. Muhafazakâr Fikirler

Ahter gazetesinin sözünü ettiğimiz farklı eğilimleri barındıran özelliği kuruluş aşamasından itibaren kendisini göstermektedir. Bu özelliğin muhafazakâr yönü, İslam geleneğini yücelten ve İslam ülkelerinin Batı yayılcılığına karşı bir ittifak oluşturmaları gerektiği görüşünü savunan makalelerde somutlaşmaktadır.

Batılı ülkelerin Doğu politikalarını ve Müslüman ülkelerin belirlemesi gereken tavrı çözümlenmeye yönelik yazılarda, özellikle İngiltere ve Rusya arasındaki çıkar çatışmalarına ve bunların İslam dini için taşıdıkları tehlikeye yer verilmektedir. Bununla ilgili olarak, “İslam Birliği ve Faydaları” başlıklı bir makalede: “Hindistan, Afganistan ve Türkistan’daki Rus ve İngiliz üstünlüğü İslam ülkeleri için tehlikelidir... Ancak bunlardan hangisinin daha tehlikeli olduğunu anlamamız gerekiyor.”¹ şeklindeki görüşün ardından “Rus sanayisinin İngiliz sanayisi kadar gelişmemiş olmasına rağmen Rusların her yere el uzatabildiklerini ve bu şekilde devam ettiği takdirde daha geniş bir alanda üstünlük sağlayabilecekleri” belirtilmektedir. Devamında ise şu görüşlere yer verilmektedir: “Doğu’daki Rus üstünlüğü İngiltere’ninkine hiç benzemiyor. Ruslar Muhammed’in dinini ortadan kaldırmak istiyorlar. Kafkasya’daki Müslümanların durumu bu amacın bir kanıtıdır.”² Erivan, Bakü, Derbend gibi bölgelerde camilerin kiliseye dönüştürülmeye çalışılması, Ruslarla evlenen Müslüman kadınların, onların dini kurallarını kabul etmeye zorlanması gibi uygulamalar anlatıldıktan sonra çözüme yönelik şu görüşlere yer verilmektedir: “...Çare Osmanlı Devleti, İran, Afganistan, Türkistan ve Hindistan arasında gerçek bir birlik ve beraberliğin sağlanmasındadır. Bunu sağlamanın iki yolundan biri İslam padişahlarının elinde, diğeri onlara bağlı olan ulemanın elindedir.”³

Bunun yanı sıra söz konusu ülkeler arasında inşa edilecek bir demiryolu hattının da ittifakın gerçekleştirilmesinin en iyi yolu olduğu vurgulanmakta, bu şekilde, Müslüman ülkelerde tarım ve ticaretin de gelişeceğinin altı çizilmektedir.⁴ “İslam Birliği Raporu” başlıklı diğeri bir yazıda, Afganistan Sefaretinden dönen

¹ *Ahter*, No: 24, İstanbul, 12 Haziran 1879, 13 Cemadu’l-Ahir 1296, s. 3, stn. 1-2, s.4, stn. 1-3, s.5, stn.1-2.

² *Ahter*, No: 24, 12 Haziran 1879.

³ *Ahter*, No: 24, 12 Haziran 1879.

⁴ *Ahter*, No: 24, 12 Haziran 1879.

Ahmet Hulusi Efendi'nin oradaki görevini rapor şeklinde Padişah'a verilmek üzere Babialî'ye sunacağından duyulduğundan ve bu raporda İslam birliğinin gerekliliğinin vurgulandığından söz edilmektedir. Devamında ise şu ifadelere yer verilmektedir: "Bu fikrin [İslam birliği] İran'a da girmesi amaçlanacaktır... Bu şekilde batıdan doğuya tüm İslam alemi sağlam bağlarla birleşsin ve İslam'ın sınırları her türlü korku ve tehlikeden kurtarılmış ve özgür olsun..."¹

İslam birliği fikri, Osmanlı Devleti ile ilişkiler çerçevesinde İran Sarayı'nda da tartışılan bir konu olmuş ve *Ahter*, yayınladığı haber ve makalelerle bu konuda kimi zaman gündemi belirleyici bir rol oynamıştır.²

İslami geleneğin korunması sorunu Batı ile olan ilişkiler çerçevesinde ele alındığı gibi hükümet-din ilişkisi boyutu ile de değerlendirilmiştir. Kimi zaman, öne sürülen iddiaların doğruluğunu kanıtlamak veya etkinliğini arttırmak için ulemadan alınan fetvalarla desteklenmiş makale veya haberlerin yayınlandığı gazetede, din adamlarının hakimiyet alanını belirlemeye yönelik görüşlere de yer verilmiştir. "Dini Liderlik-Dünyevi Hükümet" başlıklı bir makalede şöyle denmektedir: "Dünyanın her yerinde din ve din adamları vardır...Bu din adamlarının görevi insanları doğru yola davet edip kötüden alıkoymak, ...İnsanları dine davet etmek, ibadetleri düzenlemektir...Dünyevi hükümetin görevi ise insanların can, mal, ırz ve namuslarını korumak, refah ve huzuru sağlamaktır...Peki bu iki güç birbirine bağlı mıdır? Kesinlikle bağlıdır. Nasıl ki yaradılışımız ruh ve bedenden oluşuyorsa bu da öyledir. Dini liderler ve hükümet, tam bir birlik ve beraberlik içerisinde olmalıdırlar..."³ Bununla birlikte "Müslüman Adabı" başlığını taşıyan diğer bir yazıda toplum, Batı etkisinden bütünüyle uzak, İslami geleneğin belirlenmiş sınırları içerisinde bir yaşam oluşturmaya davet edilmektedir. Müslüman gençlerin dine karşı sorumluluklarını yerine getirmediğinden söz edilerek, İslami kuralların gerekli itibarı görmediği vurgulanmaktadır.⁴

¹ *Ahter*, No:18, İstanbul, 8 Mayıs 1878, 6 Cemadil-Evvelî 1295, s. 2, stn. 1-3.

² Osmanlı Devleti'nin İslam aleminin koruyuculuğu misyonu ve bunun İran-Osmanlı siyasi ilişkilerine etkileri hakkında Mîrzâ Hoseyn Hân'ın, Nâsîru'd-Dîn Şâh'a sunduğu ve *Ahter* gazetesindeki, konuyla ilgili yayınlanmış bir yazıya gönderme yaptığı rapor, bu görüşü doğrulayıcı niteliktedir. Raporda İran ve Hindistan'ın Osmanlı hilafetini kabulünün güç olduğundan söz edilmektedir. Rapor metni için, İbrahim Sefâ'î, **Berghâ-yi Târihi**, Tahrân, t.y, s.117.

³ *Ahter*, No:45, İstanbul, 18 Mart 1876, 22 Sefer 1293, s.1, stn. 1-4.

⁴ *Ahter*, No:36, İstanbul, 13 Eylül 1878, 14 Ramazan 1295, s.5, stn. 1-2, s. 6, stn. 1.

Ahter gazetesinin bu yöndeki içeriği her ne kadar Batılılaşma faaliyetinin ve anayasal rejim anlayışının aksine, gelenekçi bir temele dayanan görüşü yansıtırsa da bu eğilim, muhalif yönüyle İran Meşrutiyet rejimini hazırlayan tarihsel süreçte dinamik bir rol oynamıştır. 19.yy.'ın son çeyreğinden itibaren, İran'da siyasi ve iktisadi bir egemenlik alanı oluşturan Batılı güçler, özellikle Mîrzâ Hoseyn Hân döneminde girişilen, devlet kurumlarında Batılılaşma faaliyetinin bir sonucu olarak İran modernleşme tarihi açısından birer dönüm noktası olabilecek niteliğe sahip çeşitli iktisadi imtiyazlar elde etmiş, ancak bunların en geniş kapsamlı olanları gelenekçi unsurların muhalefeti sonucu uygulanmadan geri çekilmiştir. 1892 yılına gelindiğinde Batılı güçlerin bu yöndeki faaliyetlerinin bir devamı niteliğinde, tütün imtiyazı olarak bilinen diğer bir imtiyaz antlaşması (1891-1892) imzalanmıştır. 1890 yılında İran'daki İngiliz yetkilisi Sir Henry Drummond Wolff'un girişimleriyle gizlice yapılan bu antlaşma¹ da büyük bir muhalefetle² karşılaşarak iptal edilmiş, İran ulemasının önemli bir kısmının, Mîrzâ Hoseyn Şîrâzî'nin "tütün içmek haramdır" şeklinde yayınladığı³ fetva etrafında birleşmesi de bu muhalefet hareketine din-devlet ilişkisi çerçevesinde farklı bir görünüm kazandırmıştır. İran meşrutiyeti öncesi, tartışmaların yoğun yaşandığı, gelenekçi ve Batılılaşmacı fikirlerin "devlet muhalefeti" etrafında çoğu zaman iç içe geçtiği bir süreçte gerçekleşen tütün imtiyazı muhalefeti, etki gücü bakımından kendisinden önceki hareketlerden farklı bir nitelik göstermiştir.

Başlangıçta gizlice imzalandığından söz ettiğimiz bu antlaşma, ilk olarak *Ahter* gazetesinde yayımlanan bir yazı ile duyurulmuştur.⁴ *Ahter'in* bu konuda sergilediği tavır ise imtiyazın geri çekilmesi gerektiği yönünde olmuştur.⁵ E.G. Browne'nin naklettiğine göre *Ahter'in* bu imtiyaz hakkında yazdıkları şu şekildedir: "Şimdiye kadar tütün imtiyazı hakkında elimize ayrıntılı bir bilgi ulaşmadı. Fakat Avrupa gazetelerinde "concessionnaire" [imtiyaz] şeklinde basılan haber yukarıda verildiği şekildedir. Şimdilik sadece şunu söyleyebiliriz ki

¹ Nikki Keddie, "Tobacco Rebellion," **Encyclopedia Of Asian History**, IV, New York,1988, s.105.

² İran devlet ileri gelenlerinden biri olan Zill'ul-Sultân'ın 1309 /1892-93 tarihinde Nâsîru'd-Dîn Şâh'a gönderdiği ve tütün imtiyazına karşı din adamlarının muhalefetini ve protesto gösterilerini en açık şekilde ifade eden telgraf metni için, İbrâhîm Sefâ'î, **İsnâd-i Bergozîde-yi Dovrân-i Kâcârîye**, Tahrân, 2535 (şâhînsâhî), s.121-122.

³ 'Abdu'l-Rahîm Zakir Hoseyn, **Matbûât-i Siyâsî...**, s. 44.

⁴ N.Keddie, "Tobacco Rebellion," s.105.

⁵ 'Abdu'l-Rahîm Zakir Hoseyn, **Matbûât-i Siyâsî-yi İrân der-Asr-i Meşrûtiyet**, Tahrân, 1375/1959, s. 43-44.

tekelin koşulları yukarıdaki haberde verildiği gibiyse saygın çağdaşımız *Sabah*¹ gazetesinin gözlemleri, son derece doğru ve iyi niyetinin bir kanıtıdır. Eğer başka türlüyse imtiyaz fermanının maddelerinin gerçekte hangileri olduğunu tartışmaya kapımız açıktır. Umuyoruz ki Tahran muhabirimiz bize ayrıntılı bir rapor gönderir ve gelecek sayımızda yayınlar ve görüşlerimizi bildiririz.”² Görüldüğü gibi *Ahter*, imtiyaz maddelerinin, Avrupa basınında yayınlandığı şekliyle kabul edilemez olduğunu dolaylı bir şekilde ifade etmektedir. Dahası, o dönem için bir devlet kararının bağımsız bir organ tarafından açıkça değerlendirilmeye alınması hiç de alışıldık bir durum değildi.³ Tütün imtiyazının metni daha sonra *Ahter*’de yayınlanmış, o dönem İstanbul’da faaliyet gösteren İranlı muhalifler de *Ahter* ile işbirliği içerisinde, İran ulemasına destek mektupları göndermişlerdir. Bu şekilde, tütün imtiyazı muhalefeti etrafında, toplumsal alanda ilk kez bir ittifak ruhu oluşmuş, *Ahter*’in bu konuda sergilediği bağımsız tavır ise kendisinden sonraki İran basını üzerinde cesaretlendirici bir etki yaratmıştır.⁴

¹Avrupa basınında çıkan tütün imtiyazı haberleri ile ilgili *Sabah* gazetesinde de bir değerlendirmenin yer aldığı anlaşılmakta ancak Browne, yazının yayınlandığı tarih hakkında bir bilgi vermemektedir. Bir Osmanlı gazetesi olan *Sabah*, ilk olarak 1876 yılında çıkmış, 1882’de ise Mihran Efendi tarafından satın alınarak yeni bir yayın dönemine başlamıştır. sonraki dönemlerde gazetede çalışmış olanlar arasında Hüseyin Cahit Yalçın, Adnan Adıvar ve Ahmet Rasim gibi isimler yer almıştır. Birinci Dünya Savaşının ilk yıllarında gazetenin başyazarlığına Ahmet Emin Yalman getirilmiş, savaş bittikten sonra Mihran Efendi Gazetenin yönetimini İttihat ve Trakki’nin en büyük düşmanı Ali Kemal’e bırakmıştır. H.Topuz, **Basın**, s.67-68.

² Edward G. Browne, **The Persian Revolution**, Cambridge, 1910, s. 49.

³ E.G.Browne, **The Persian Revolution**, s, 49.

⁴ A.Z. Hoseyn, **Mathbûât-i Siyâsî...**, s.43-44.

ii. Batılılaşmacı Fikirler

Ahter gazetesi, bir yönüyle İran'ın gelenekçi unsurlarını temsil etmiş olsa da esasında modernleşmenin toplumsal alandaki görünümünden biri olmuş, Osmanlı Devleti'ndeki anayasal rejimi destekleyen modernleşmeci yönü içeriğinin temel özelliğini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nde 1876 yılının Ocak ayında, yaklaşmakta olan anayasal rejimin yol açtığı hareketlilik ortamında, "Düşünce Özgürlüğü,"¹ "Özgürlük ve Hürriyet,"² "İnsanîyet ve Medenîyet"³ gibi, modernleşme dönemlerine ait kavramlarla yayın hayatına giriş yapan *Ahter*, bu söylem tarzını istikrarlı bir şekilde sürdürmemiş olsa da Batılılaşmacı yöndeki temel faaliyeti modernleşmeyi ve modernleştirici unsurları tanımlamaya ve tanıtmaya çalışmak şeklinde olmuştur.

Gazetenin, tanımı etrafında yeni bir devlet anlayışını ifade etmeye çalıştığı kavramların ilki "vatan" ve "vatanseverlik" olmuştur. Bu kavram, Osmanlı Devleti'nde daha önce, özellikle 1853-1856 yılları arasındaki savaşta doruk noktasına vararak Osmanlı gazetelerinde sıkça işlenmiştir.⁴ Aslında vatan kavramının Osmanlı Devleti'nde çok daha önceleri tartışılmaya başlamış olmasında imparatorluğun çok uluslu bir yapıya sahip olmasının önemli bir rolü olmuştur. Tanzimat Dönemi reformlarının uygulanmaya başladığı 1840'lı yıllardan itibaren, ulusal bir bilincin oluşması ve modernleşme hareketleri, öncelikle Osmanlı bünyesindeki farklı halklar arasında gelişim göstermiş⁵ dolayısıyla Doğu ülkeleri içerisinde vatan kavramı, özgürlük, eşitlik, ulus gibi diğer kavramlarla birlikte ilkin Osmanlı Devleti'nde filizlenmiş ve buradan yayılmıştır.

Ahter gazetesindeki birçok makalede, bu kavramın anlamı ve taşıdığı önem anlatılmakta, vatanseverliğin gerekleri açıklanmaktadır. "İlk vatandaşlık teklifi"⁶ başlıklı bir makalede tüm vatanın mutluluğu ve selameti gerçekleşmeden tek tek insanların mutluluğunun mümkün olmayacağı anlatılmakta, bunu takip eden diğer makalelerde vatan ve vatanseverliğin din ile ilişkisine geçilmektedir: "Hablul

¹ *Ahter*, No:12, İstanbul, 29 Ocak 1876, 2 Muharrem 1293, s. 1, stn.1-2.

² *Ahter*, No:13, İstanbul, 31 Ocak 1876, 4 Muharrem 1293, s.1, stn. 1-4.

³ *Ahter*, No:2, İstanbul, 15 Ocak 1876, 18 Zihicce 1292, s. 1, stn. 1-4.

⁴ Bernard Lewis, *The Middle East And The West*, London, 1968, s. 76-78.

⁵ Halil İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri," *Bellekten*, XXVIII/111-112, 1964, s. 649.

⁶ *Ahter*, No:25, İstanbul, 19 Şubat 1876, 23 Muharrem 1293, s. 1, stn. 1-4.

Vatan min el-İman” [vatan sevgisi imandandır] başlıklı bir makalede, iman ve vatan ayrı ayrı açıklanmakta, ardından bu iki kavramın birbirini doğurduğu sonucuna ulaşılmaktadır.¹ Din büyüklerinin sözleri ve eserleriyle de desteklenerek² açıklanmaya çalışılan vatan kavramı için bir diğer makalede “vatan sevgisine sahip olmayanın dini eksik sayılır, sahip olanda ise bu sıfat imanın bir işaretidir.”³ denmektedir.

Ahter'de tartışılan ve İran'daki koşulları sorgulanan bir diğer konu ise “ıslahat”tır. Bu terim gazetede genel olarak Batılılaşmayı tanımlamakta kullanılmış, çoğu kez Osmanlı Devleti'nde uygulanmış olan ıslahatlara değinilerek İran'da ıslahatın gerçekleştirilme olasılığı tartışılmıştır. “Osmanlı'da Islahat, Doğu'da İlerleme” başlıklı bir makalede⁴ ıslahat yapma sorunu, Avrupa ve Doğu [Osmanlı] ilişkileri çerçevesinde ele alınmış, diğer yandan ıslahatın yapılmasının gerekli ancak zor bir iş olduğundan söz edilmiştir.⁵ Bunun yanı sıra ıslahat, dini yönden de şüphesiz desteklenmeye çalışılmıştır: “Islahat nedir? kolay mıdır, zor mudur?... Islahat adalettir. Eğer adalet konusunda birlik sağlanırsa kolaydır. Islahat İslamiyet demektir...”⁶

Islahat çerçevesinde yapılması gereken yeniliklerden söz edilirken en sık vurgulanan konu ise demiryollarının yapımı olmuştur. Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti'ndeki demiryolu yapım projeleri ve bu yönde alınan kararlara yer verilmiş, bunun “Doğu'nun refahı ve ilerlemesi konusunda taşıdığı öneme” değinilmiştir.⁷ Diğer yandan İran'ın bu alanda gösterdiği faaliyetler dikkatle izlenmiş, Avrupa ülkelerinin bu konudaki müdahaleleri olumlu birer gelişme olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Nâsıru'd-Dîn Şâh'ın son Avrupa seyahati⁸ esnasında Viyana'da görüşülen demiryolu yapım imtiyazı konusu, *Ahter*'de “İran'da ilerlemenin başlangıcı”⁹ şeklinde aktararak, Şâh'ın bu son gezisi, Avrupa gelişmişliğinin İran'a girişinin başlangıcı olarak nitelendirilmiştir. Bunun

¹ *Ahter*, No:8, İstanbul, 28 Şubat 1877, 14 Sefer'ul- Mizafir 1294, s. 1, stn. 1-2.

² *Ahter*, No:9, İstanbul, 3 Mart 1877, 17 Seferu'l-Mizafir 1294, s. 1, stn. 1.

³ *Ahter*, No.11, İstanbul, 10 Mart 1877, 24 Seferu'l-Mizafir 1294, s. 1, stn. 3.

⁴ *Ahter*, No:32, İstanbul, 14 Ağustos 1878, 15 Şaban 1295, s. 5, stn. 1-2, s.6, stn.1-3.

⁵ *Ahter*, No:50, İstanbul, 18 Aralık 1878, 23 Zilhicce 1295, s. 5, stn. 1-2; No:1, İstanbul, 25 Aralık 1878, 1 Muharremu'l-Heram 1296, s.4, stn. 1-3.

⁶ *Ahter*, No:35, İstanbul, 28 Ağustos 1879, 9 Ramazan 1296, s. 3, stn. 1-3, s.4, stn.1.

⁷ *Ahter*, No:34, İstanbul, 28 Ağustos 1878, 29 Şaban 1295, s. 5, stn. 1-3, s.2, stn.1-3.

⁸ Seyahat hakkında ayrıntılı bilgi için, Nâsıru'd-Dîn Şâh, **Rûznâme-yi Hâtırat-i Nâsıru'd-Dîn Şâh der-Sefer-i Sovvom-i Frengistân**, Tahrân, 1329/1913.

⁹ *Ahter*, No:42, İstanbul, 23 Ekim 1878, 26 Şevval 1295, s. 5, stn. 2-3.

dışında İran dahilindeki ulaşımın düzenlenmesi konusunda Ruslara verilen bir imtiyaz da son derece olumlu bir gelişme olarak verilmiştir.¹

Modernleşme ile ilgili kavramların ve modernleştirici etkiye sahip olduğu düşünülen unsurların tanıtılmasıyla birlikte *Ahter*, kullandığı son derece sade dille sosyo-kültürel alanda da etkileyici bir rol oynamış özellikle, eğitimin modern tarzda yeniden düzenlenmesi ve dilde modernleşme gibi sorunların tartışıldığı bir alan haline almıştır. Fransız edebiyatından yapılan çevirilerin ilk yayınlandığı yer olan *Ahter*,² modern kavramların Farsçadaki karşılıklarının bulunmaya çalışıldığı ve özellikle Batılı hükümet sistemine ait söylem biçimlerinin Osmanlıcadaki karşılıkları baz alınarak, yeni bir ifade tarzının kullanılmaya başlandığı bir alan olmuştur. Osmanlıcanın kullanım alanı ve önemi konusunda gazetede küçük çaplı bir tartışma da yaşanmıştır. Tartışmayı başlatan, *Ahter*'de çıkan ve Osmanlıcanın, Doğu'nun politika dili olduğunu ifade eden bir yazı olmuştur. Bu görüşe, uzun süre Hindistan'da kalmış Avrupalı iki okur itiraz ederek Farsça ve Arapçadan oluşan Osmanlıcanın, tüm Doğu'nun politika dili olmadığını ve Farsçanın Hindistan ve Afganistan gibi bölgelerde öncelikli kullanılan dil olduğunu belirtmişlerdir. *Ahter*'in buna yanıtı ise şu şekilde olmuştur: "Farsça'nın köklü ve Osmanlıcayı oluşturan bir dil olması ile Doğu'nun politika dili olması farkı şeylerdir... Evet, Farsça diğer dillerden çok daha köklü, zengin ve Doğu'nun politika dili olmaya elverişlidir. Ama henüz değildir...Türkçe birçok farklı terimi barındırmakta ve birçok yeni durum için farklı kelimeler bulundurmaktadır. Bu nedenle politik konular yani devlet işleri bu dille ifade edilebilmektedir...Doğu dilleri içerisinde Osmanlıca politika dilidir."³

Diğer yandan eğitim alanında modernleşme sorununun önemle vurgulandığı *Ahter*'de, bu alanda Osmanlı Devleti'nde yapılan yenilikler dikkatle takip edilmiş, kimi zaman İstanbul'daki İran temsilciliği ile işbirliği halinde burada açılmış olan modern eğitim kurumlarının tanıtımı yapılmıştır.⁴ Bununla birlikte, eğitim alanında Osmanlı Devleti'nde yapılan düzenlemelere ve alınan kararlara ait metinlerin çevirilerinin de gazetede yayınlandığını görmekteyiz.⁵ *Ahter*'in modern eğitim konusuna verdiği önem, İran'da bazı önemli etkilere de yol açmıştır.

¹ *Ahter*, No:14, İstanbul, 17 Ekim 1893.

² *Ahter*, No: 27, İstanbul, 1 Haziran 1879, 12 Recep 1296, s. 7, stn. 1-3, s.8, stn.1-3.

³ *Ahter*, No:68, İstanbul, 27 Aralık 1877, 15 Kanun-i Evvel 1293, s. 4, stn. 1-2.

⁴ *Ahter*, No:21 İstanbul, 20 Mayıs 1879, 29 Cemadu'l-Evvelî 1296.

⁵ *Ahter*, No:50, İstanbul, 18 Aralık 1878.

Ahmed Kesrevî'nin naklettiğine göre, İran'da modern okulların temellerini atan Hâcî Mîrzâ Hoseyn Ruşdiye, *Ahter*'de çıkan bir yazı hakkında şunları söylemiştir: “Benim ülke dışına çıkıp modern tarzdaki eğitim metodunu öğrenmem *Ahter*'de çıkan bir yazı neden oldu. Bir gün babamla gazeteyi okurken şu yazılanları gördük: ‘Avrupa’da bin kişiden onu okur-yazar değil, İran’da ise bin kişiden onu okur-yazar. Bunun nedeni eğitim sisteminin bozukluğu ve alfabenin zorluğudur. Bu okullar Avrupa tarzında yeniden yapılandırılmalıdırlar.’ Bu yazı beni ve babamı çok etkiledi. Ben ki mollazâde idim ve Necef’e gidip mollalık dersi almam gerekirken, babamla birlikte İstanbul, Mısır ve Beyrut’a giderek buralardaki eğitimin ne şekilde olduğunu gördüm.”¹

Ahter gazetesinin temel Batılılaşmacı pratiği, kanunlara dayalı bir hükümet sisteminin öngörülmesi çerçevesinde Osmanlı “Kanun-i Esasi”sinin çevrilerek yayınlanması şeklindedir. “Kanuni Esasi”nin ilan edildiği dönem kapalı olan gazete, ikinci yayın dönemine Osmanlı Devleti’ndeki bu yeni hükümet sistemine dair haber ve makalelerle giriş yapmıştır. “Kanun-i Esasi”nin çevirisi yayınlanmadan önce ise bunun maddeleriyle birlikte gelecek sayıda yayınlanacağı söylenmekte, bununla birlikte yeni sürecin önemi üzerinde durulmaktadır.² Bir sonraki sayıda ise “Büyük İslam padişahının kıymetli yardımlarıyla oluşturulan Kanun-i Esasi’nin, hak bilirlilik ve adalet görevinin belirlenmesi amacını taşıdığı ifade edilmiş, özgürlük ve eşitlik gibi kavramların tanımının ardından, hak bilirlilik ve adaletin Kanun-i Esasi’yi doğurduğu, Kanun-i Esasi’nin ise bunları sağladığı vurgulanmıştır³. Aynı sayıda Mithat Paşa’nın “Hatt-ı Hümayun”unun tercümesi verilerek, hattın ilan edildiği gün tüm yurda gönderildiğinden ve etkisinin büyüklüğünden söz edilmiştir.⁴ “Kanun-i Esasi”nin tercümesinin yayınlandığı sayıda ise şu ifadeler yer almaktadır: “Bu Kanun-i Esasi Doğu’nun tüm iyiliği için esastır. Vatan halkı için vahşet ve yabancılıktan sonra birliğin ve sükunetin esasıdır. Dünya tarihi için övünç sermayesidir. Yüce Osmanlı Devleti için en yüksek şeref ve itibar mertebesidir. Vatanın tüm parçaları

¹ A. Kesrevî, *Târîh-i Meşrûtiyet*, s. 40-41.

² *Ahter*, No:61, İstanbul, 11 Ocak 1877, 25 Zilhiccetü’l-Heram 1293, s. 1, stn. 1-2.

³ *Ahter*, No:1, İstanbul, 17 Ocak 1877, 2 Muharremü’l-Heram 1294, s. 1, stn. 3.

⁴ *Ahter*, No:1, 17 Ocak 1877, s. 2, stn. 1.

için birleştiricidir...Halkın refah ve emniyeti bununla güvendedir. Devlet dininin sırtı bu esasla sağlamdır.”¹

“Kanun-i Esasi”nin tercümesinin ardından yeni hükümet sisteminin işleyişi, modern yeniliklere dair alınan kararlar, meclis faaliyetleri hakkındaki haber ve tercümelere sıkça yer verilmiştir: “Doğu halkının haberdar olması amacıyla [meclisteki] bazı önemli müzakerelerin ve güzel nutukların tercümeleri verilecektir.”² Osmanlı Devleti’ndeki bu gelişmenin Osmanlı ve Doğu için taşıdığı önem vurgulanmakla birlikte kanunların İran’da uygulanabilirlik koşulları çoğu kez İslam dini ile uygunluğunu kanıtlama çabası çerçevesinde tartışılmıştır. “Kanun ve şeriat” başlıklı bir makalede: “Şeriat ve adil kanun ayrı şeyler değildir... Bu iki terimin anlamını bilmeliyiz ki gerektiği yerde uygulayabilelim.” Bu iki kelimenin sözlük anlamları açıklandıktan sonra “Kanun ve şeriatı birbirinden ayırmaya gerek yok. Kanunlar zaten şeriattan doğuyor...” denmektedir.³ “Müslümanlığın Esası Kanuni Esasi” başlıklı bir diğer makalede ise şu görüşlere yer verilmektedir: “Müslümanlığın esası her türlü iyiliği, doğruluğu, hakkı sevmek, ona inanmak ve tersini yapmaktan kaçınmaktır. Müslümanlığın esası adalettir, özgürlüktür, insaniyettir ve her yönden hak bilirliktir... Şimdi denilebilir ki Kanun-i Esasi, Müslümanlığın esasıyla bir farklılık göstermiyor.”⁴

Anayasanın İslam’a uygunluğu tartışmasıyla birlikte İran’ın anayasal sisteme geçme konusunda, koşullarının uygunluğu da tartışılmıştır. Bununla ilgili bir sayısında “Kanunları uygulamak için onun hakkını verecek kişiler gereklidir...Tabi ki bugün İran’ın öncelikli ihtiyacı kanun değildir. Belki bilim ve fazilettir...”⁵ denmekte, birkaç sayı sonra yayınlanan diğer makalede ise: “İran’da kanunları uygulamak o kadar da zor değil. Hangi ülke ki kanunla yönetilmeye başladığında her şeyi tastamamdı... İnsaf edilmelidir ki İran halkı Osmanlı halkından daha az akıllı değildir... İranlılar şeref ve haysiyetlerinin gereğini kanunda gördükleri an elbette onu da gerçekleştireceklerdir.”⁶ Şeklinde bir görüşe yer verilmektedir.

¹ **Ahter**, No:4, İstanbul, 7 Şubat 1877, 23 Muharremü’l-Heram 1294, s. 1, stn. 1.

² **Ahter**, No:41, İstanbul, 27 Haziran 1877,16 Cemadu’l-Ahir 1294, s. 3, stn. 2.

³ **Ahter**, No:18, İstanbul, 9 Şubat 1876, 13 Muharrem 1293, s.1, stn. 1-4.

⁴ **Ahter**, No:14, İstanbul, 24 Mart 1877, 29 Rebiu’l-Evvel 1294, s. 1, stn. 1-3.

⁵ **Ahter**, No:4, İstanbul, 22 Şubat 1892.

⁶ **Ahter**, No:10, İstanbul, 26 Mart 1892.

İslam geleneğine uygunluğu çerçevesinde, kanunların İnan'da uygulanabilirliği tartışmaları, yayın süresi boyunca *Ahter* gazetesinin ağırlıklı eğilimini oluşturmuş, bu şekilde, toplumsal alanda örgütlenmekte olan muhalefetin Batılılaşmacı kanadına önemli bir birikim sağlamıştır.

b. *Ahter*'de Faaliyet Gösterenler

Ahter gazetesi, belirlenmiş bir fikir çizgisini takip eden kişilerin, bu fikirlerini yaymak için kullandıkları bir propaganda aracı olmaktan ziyade, toplumsal alandaki farklı muhalefet biçimlerinin temsil edildiği bir haber kanalı olmuştur. Dolayısıyla *Ahter*'i yayınlayanlar, fikir hareketlerinde belirleyici roller oynamış İranlı aydınlardan çok, özgürlükçü bir fikir yapısına sahip, ancak resmi görüşle bağını koparmamış kişilerden oluşmuştur. Gazeteyi faal kılan yazar kadrosunu ise toplumsal alanda muhalefet sergileyen aydınlar ve sıradan halk oluşturmuştur.

Gazetenin müdürü unvanıyla Muhammed Tahir Tebrîzî'nin yöneticilik görevini, gazetenin kapatıldığı döneme kadar sürdürdüğü bilinmekte, ancak yazılarıyla katkıda bulunmadığı anlaşılmaktadır. Gazetenin hemen hemen tüm sayılarında sayfa sonunda imzası bulunan Muhammed Tahir Tebrîzî, İran Hükümetiyle genel olarak iyi ilişkiler içerisinde olmuş¹ belli bir muhalefet çizgisi izlememiştir. Daha önce matbaacılık deneyimi olan² Tebrîzî, *Ahter*'deki görevini büyük ölçüde dönemin İstanbul Sefiri olan ve *Ahter*'in kurulmasını sağlayan Mîrzâ Muhsin Hân Muinu'l-Mulk'un destekçiliği şeklinde sürdürmüştür.³ Muinu'l-Mulk, 1873'te İstanbul'a gelmeden önce, 10 yıl Paris ve Londra'da kalmış,⁴ İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde de buradaki siyaset adamlarının çizgisini takip ederek onlarla yakın ilişkiler geliştirmiştir.⁵ İran'a döndüğünde ise politik faaliyetlerin yürütüldüğü "framason"⁶ cemiyetinin merkezindeki bir kişi olmuştur.⁷ Muinu'l-Mulk, Mûhit Tabâ Tabâyî'nin belirttiğine göre Londra'daki temsilciliğinin ardından İstanbul'a geldiğinde, *Ahter* gazetesini Mîrzâ Melkum Hân'ın teşvikiyle kurmuştur.⁸ Daha çok matbaacılık deneyimine dayanarak, kuruluş aşamasında Tahir Tebrîzî'yi görevlendiren Muinu'l-Mulk, ardından Mîrzâ Necef 'Ali Hân Hoyî'yi onun yardımcılığıyla görevlendirmiştir. Esasında Mîrzâ

¹ M.Hesen, **Rûznâme-yi Hâtırât...**, s. 872.

² M.Tabâ Tabâ'î, **Târîh-i Tahliîl**, s. 83.

³ H.Algar, **Malkum Khan**, s. 186.

⁴ H.Algar, "Participation by Iranian Diplomats...", s.38.

⁵ H.Algar, "Participation by Iranian Diplomats...", s.41.

⁶ İlk olarak 1858 yılında Mîrzâ Melkum Hân tarafından Tahrân'da kurulan "Framason" [mason] cemiyeti, 19.yy. boyunca İran'da siyasi faaliyetlerin yürütüldüğü merkezlerden biri olarak Saray ile de daima çekişme içerisinde olmuştur.

⁷ H.Algar, "Participation by Iranian Diplomats...", s.42.

⁸ M.Tabâ Tabâ'î, **Târîh-i Tahliîl**, s. 38.

Necef ‘Ali Hân, sefaretteki görev süresi boyunca gazetenin yazı işleri sorumluluğunu yürütmüştür.¹

İstanbul’daki görevine sefaret mütercimi olarak başlayan Mîrzâ Necef ‘Ali Hân, bu yönüyle *Ahter* gazetesine en büyük katkıyı sağlayan kişi olmuştur. Nitekim başta “Kanuni Esasi”nin çevirisi olmak üzere, yayınlanan çevirilerin çoğu ona aittir.² Bununla birlikte İstanbul’da bulunduğu süre içerisinde kaleme aldığı kitaplarla da burada bulunan İranlılar arasında büyük bir ün kazanmıştır.³ Ardından başkonsolosluk ve sefaret sekreterliği görevlerine getirilen Necef ‘Ali Hân, bir süre sonra kendisini bütünüyle gazetenin işlerine adanmış,⁴ yazdığı makalelerde özellikle Batılı güçlerin İran üzerindeki hakimiyet çabalarını sert bir dille eleştirmiştir. Bu yöndeki faaliyeti, 1878 yılında geçici olarak sefaretteki görevinden alınmasına dahi neden olmuştur. Muinu’l-Mulk bununla ilgili olarak İran Dışişleri’ne şunları yazmıştır: “Hâcî Mîrzâ Necef ‘Ali Hân sefreti terk ederek *Ahter* gazetesine geçti. Bu hafta, Devlet-i ‘Aliye [İran] ile Rusya ilişkileri konusundaki önemli rolünü anlatarak kendi ıslahatının tam bir güçlkle yüz yüze kaldığını iddia etti. Bendeniz bazı nüshaları toplattım...Âgâ Muhammed Tahir’i uyarıp kınadım.”⁵ Necef ‘Ali’nin görevine son verilmesine neden olan, Rusya aleyhine yazdığı bir makale olmuştur. O dönem Osmanlı- Rus savaşı (1878) sırasında müzakerelerde bulunmak için Tahran’da toplanan Rus yetkilileri, *Ahter*’de yayınlanan makale üzerine görüşmeleri yarıda kesmişlerdir.⁶ Görevine bir süre sonra geri dönen Mîrzâ Necef ‘Ali, 1884 yılında başkonsolos unvanıyla Kahire’ye atanmış, buradaki aydın ve yazarlarla bağlantı içerisinde olmuştur.⁷ Bununla birlikte *Ahter*’de kaldığı süre içerisinde, Mîrzâ Habîb-i İsfahanî ve Âgâ Hân Kirmanî gibi tanınmış İranlı aydınların, yazar kadrosuna katılmalarını sağlamıştır.⁸

Ahter gazetesinin yazı işlerinde Mîrzâ Necef ‘Ali’den sonra en önemli görevi Mîrzâ Mehdî Tebrîzî yürütmüştür. Zaman içerisinde “Ahterî ” lakabını alan Mehdî Tebrîzî, 24 yaşında geldiği İstanbul’da, yazı ve matbaa alanında

¹ M.Tabâ Tabâ’î, **Târîh-i Tahliî**, s. 83.

² M.Tabâ Tabâ’î, **Târîh-i Tahliî**, s. 39.

³ M. Tabâ Tabâ’î, **Târîh-i Tahliî**, s.83.

⁴ H.Algar, **Malkum Khan**, s.186.

⁵ H.M.Sâsânî, **Yâdbûdhâ**, s. 206.

⁶ H.M.Sâsânî, **Yâdbûdhâ**, s. 206.

⁷ M.Tabâ Tabâ’î, **Târîh-i Tahliî**, s. 83.

⁸ M.Tabâ Tabâ’î, **Târîh-i Tahliî**, s. 83.

önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Mûhît Tabâ Tabâ'î, geçmişten beri tanıdığı bir dostunun, İstanbul'da bulunduğu dönemde Mehdî Tebrizî ile tanıştığını ve onun hakkında şu sözlere yer verdiğini nakletmektedir: “Onun tarih bilgisi, bugünkü olaylar hakkındaki bilgisinden çok daha fazlaydı.”¹ Buna göre, *Ahter*'de düzenli olarak yayınlanan, İran ve dünya tarihi hakkındaki imzasız yazıların ona ait olduğu ihtimal kazanmaktadır. Bunun yanı sıra İstanbul'da Hurşid Matbaası'nın da kurucusu olmuştur.²

Mehdî Tebrîzî, Radikal bir politik tavır sergilememiş olmakla birlikte, Panistlamist hareketin temsilcilerinden biri olan, İranlı Cemaleddin Efganî İstanbul'a geldiğinde Tebrizî, onun görüşlerinden etkilenecek çevresine katılmıştır.³ *Ahter*'in kapanmasından sonra Mehdî Tebrîzî, Mısır'a giderek Kahire'de *Hikmet* adında ilk Farsça gazeteyi⁴ çıkartmış, meşrutiyetin ilan edildiği döneme kadar yayınlanan bu gazetede etkileyici makaleler yazmıştır.⁵ 1326'daki ölümünün ardından eserleri ve Hurşid Matbaası Osmanlı Devleti'ne geçmiştir.⁶

Ahter 'de yazan bir diğer kişi de gazeteye edebiyat alanında önemli bir katkı sağlayan Mîrzâ Habîb-i İsfehânî-yi Dastân'dır. 1867'de birkaç İranlı ile birlikte İstanbul'a gelen Mîrzâ Habîb-i İsfehânî, burada şehzadelere ve Babialî'nin ileri gelenlerine Farsça dersi vermiştir. Bunun yanı sıra İstanbul'daki “Mektebi Sultani” hocalığına ve “Encümeni Maarifi İstanbul” üyeliğine seçilmiş,⁷ bu ona en büyük ünü kazandırmıştır. *Ahter*'in edebi yazarlarından biri olarak tanınan İsfehânî'nin eserleri, yeni bir tarzın başlangıcı olarak kabul edilmiştir.⁸ Fransızca'dan ilk kez Molière'nin *Misanthrope*⁹ adlı piyesinden Farsça'ya çevirdiği *Merdumguriz* adlı eserinde Tanzimat Dönemi Türk tiyatrosunun etkisi görülmektedir.¹⁰ Önce *Ahter* gazetesinde yayınlanan bu çeviri, ardından 1896'da

¹ M.Tabâ Tabâ'î, **Târîh-i Tahlîlî**, s. 84.

² M.S.Haşimî, **Târîh-i Cerâyid**, s. 64.

³ Muhammed Guderzî, “Ahter, Nohostîn Ruznâme-yi Harîc ez-İrân, **Keyhân-i Endîşe**, 40, İsfend 1370/1954, s. 125

⁴ **İrânşehr**, I-II, Tahrân, 1964, II/1256.

⁵ Seyyid Hesên Takîzâde, **Târîh-i İnkılâb-i Meşrûtiyet-i İrân**, Tahrân, 1379 h.ş./1963 m., s. 229.

⁶ M.Guderzî, “Ahter, Nohostin Rûznâme...,” s. 125.

⁷ H.M.Pîrzâde, **Sefernâme...**, s.95-98. Ayrıca bkz. Mustafa Çiçekler, “Tanzimat Sonrası Türkiye'de Farsça,” **Name-yi Âşina**, VI/15-16, Ankara, Kış-İlkbahar 2005, s. 91.

⁸ M.Tabâ Tabâ'î, **Târîh-i Tahlîlî**, s.85.

⁹ İsfehânî, Molière'nin bu eserini, Farsçada “insanlardan kaçan,” “münzevi” anlamlarına gelen *Merdom-gorîz* şeklinde çevirmiş.

¹⁰ M. Kanar, **Çağdaş İran Edebiyatı...**, s. 181.

Tasvir-i Efkar Matbaası'nda basılmıştır.¹ İnsanların ve ulusların farklı davranış ve gelenekleri hakkında Fransızcadan yaptığı çeviriler,² yine İstanbul'da basılmış, bunun dışında İran'daki, dilbilim alanında yazılmış en eski eserler niteliğini taşıyan makaleleri de *Ahter*'de yayınlanmıştır.³ İran'da modernleşmenin edebiyat ve basın alanında en yoğun hissedildiği dönemlerde bu alana önemli bir katkı sağlamış olmakla birlikte, Mîrzâ Habîb-i İsfehânî de radikal bir politik taraflılık sergilememiş, dahası İstanbul'daki İran Temsilciliği ile iyi ilişkiler geliştirmiştir. Öyle ki İran Sefaretinin düzenlediği Nevruz kutlamalarında İsfehânî'nin şiirleri okunmakta, bu şiirler daha sonra *Ahter*'de basılmaktaydı.⁴

Yayınlanma aşamasında bizzat rol oynayan kişilerin dışında *Ahter* gazetesine, muhalif hareketin gelişmesine olan etkisi bakımından katkı sağlamış birçok aydın ve siyasetçi bulunmuştur. Mîrzâ Yusuf Hân Musteşâru'd-Devle, Mîrzâ Melkum Hân gibi aydın ve siyasetçilerin *Ahter*'deki makaleleri devlet düzeyinde girilen Batılılaşma faaliyetinin gelişim çizgisini yansıtan yazılar olmuşlardır. Diğer yandan özellikle Cemaleddîn Efgânî'nin liderliğinde birleşen Mîrzâ Âgâ Hân Kîrmanî, Şeyh Ahmed-i Ruhî, Abdu'l-Hamîd Ğeffarî Kaşî, Sadık Hân Salmasî gibi İran'ın tanınmış muhalifleri, imzaları bulunmamakla birlikte *Ahter* ile bağlantı halinde olmuşlar,⁵ gelenekçi muhalefetin taleplerini *Ahter* ile yansıtmışlardır. Bunun dışında İran, Kafkasya ve Avrupa'dan yazılarıyla katkıda bulunan kişiler, farklı politik tutumların temsilcileri olmuş, İran'da modern anlamda muhalefet geleneğinin güçlendiğinin bir göstergesi olmuşlardır.

¹ M. Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatı...*, s.181.

² Feridûn Âdemiyet, *İdeoloji-yi Nuhzet-i Meşrûtiyet-i İrân*, Tahrân, 2535, s.82-83.

³ M.Tabâ Tabâ'î, *Târîh-i Tahlîlî*, s. 85.

⁴ M.Tabâ Tabâ'î, *Târîh-i Tahlîlî*, s. 85.

⁵ M. Guderzî, "Ahter, Nohostin Ruznâme..." s.127.

2. Ahter'den Sonra İnan Basını

Bağımsız İnan basını özellikle *Ahter* gazetesinin yayınlanmasından sonra hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. *Ahter*'den sonraki gazeteler, farklı muhalefet biçimlerinin, kısmen birbirinden ayrılarak daha belirgin bir hal aldığı, buna bağlı olarak devlet muhalefesinde, belirlenmiş bir fikir çizgisinin takip edildiği bir geleneği temsil etmişlerdir. Bu aşamaya gelinmesinde şüphesiz *Ahter* gazetesinin sağladığı birikim önemli bir rol oynamıştır.

İnan dışındaki ilk bağımsız fikir gazetesi olma özelliğini taşıyan *Kanûn*'un yayınlanmasında Melkum Hân, Osmanlı basınından etkilendiği gibi kuruluş aşamasında ve sonrasında *Ahter* gazetesinin yayıncıları ve yazarlarıyla da etkileşim halinde olmuştur. Dahası *Ahter*, kimi zaman kendisinden sonraki İnan gazetelerinin ve aynı şekilde *Kanûn*'un da "babası" olarak nitelendirilmiştir.¹ Özellikle İnan Devleti'nin aldığı dış politika kararlarının eleştirilmesinde *Ahter* ile *Kanûn*, farklı fikir zeminlerine sahip olsalar da benzer bir yaklaşım tarzı izlemişlerdir.

İnan dışında yayınlanan ve *Ahter*'den ilham alan diğer bir gazete de *Ahter*'in yazı işleri sorumlusu Mîrzâ Mehdî Tebrizî'nin 1893 yılında Kahire'de çıkarttığı *Hikmet*'tir.² On yıl boyunca yayınlanan bu gazetede Mehdî Tebrizî, vatanseverlik ile ilgili yazdığı şiirlerin³ yanı sıra politik alanda etkili olmuş makaleler de yayınlamıştır.⁴

Sözünü ettiğimiz gazetelerin haricinde, İnan dışında yayınlanmış en önemli gazeteler *Hablu'l-Metin* (Hindistan), *Sureyya* (Mısır), *Perveriş* (Mısır) isimli gazetelerdir.⁵ Bununla birlikte 1916 yılında Seyyid Hesen Takîzâde tarafından Berlin'de yayınlanan *Kave*⁶ de İnan basın tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu gazetelerden 1893-1933 yılları arasında Âgâ Mîrzâ Seyyîd Hoseyn Kâşânî⁷ tarafından haftalık olarak Hindistan'da⁸ yayınlanan *Hablu'l-Metin* keskin bir

¹ M.Guderzî, "Ahter, Nuhostin Ruznâme...", s.133.

² M.S.Haşimî, *Târîh-i Cerâyid*, II/228.

³ A. Kesrevî, *Târîh-i Meşrûtiyet*, s. 41.

⁴ S.H.Takîzâde, *Târîh-i İnkılâb...*, s.229.

⁵ E.G.Browne, *A literary History...*, IV/469.

⁶ M.S.Haşimî, *Târîh-i Cerâyid*, IV/129.

⁷ Geniş bilgi için, Vahid Destgerdî, "Mudîr-i Hablu'l-Metin." *Armağân*, Tahrân, 1348/1932, 10/5-6, s. 273-278; Mîrzâ Nurullâh İrânperest, "Şerh-i Hâl-i Mudîr-i Hablu'l-Metin," *Armağân*, 10/5-6, s. 278-283.

⁸ H.L.Robineu, *Rûznâmehâ-yi İrân...*, s. 49.

panislamizm taraftarı olmuş ¹ öyle ki Hâcî Zeynu'l-Abidîn isminde biri, gazetenin Necef ve diğer bölgelerdeki ulemaya ücretsiz dağıtılması için yüklü miktarda para göndermiştir.² İran'a, İran'daki gazetelerden daha çok nüfuz etmiş olan³ *Hablu'l-Metin*'de, İran Hükümeti'nin sert bir dille eleştirildiği⁴ ve diğer gazetelerden farklı olarak siyasi analizlerin yapıldığı makaleler yayınlanmış,⁵ bunlar muhalefet hareketleri üzerinde etkili olmuşlardır.⁶

1898'de Kahire'de yayınlanmaya başlayan *Sureyyâ* gazetesinin yayıncısı Mîrzâ 'Ali Muhammed Kâşânî, İstanbul'da uzun yıllar kalmış, burada *Ahter* ile bağlantı halinde olmuştur.⁷ Kâşânî 1900 yılında *Sureyyâ* gazetesini bırakıp *Perverîş* isminde diğer bir gazeteyi yayınlamaya başlamıştır.⁸ *Perverîş* kendi döneminin diğer bağımsız gazeteleri gibi hükümete karşı geliştirilen muhalefetin en sert biçimiyle ifade edildiği alanlardan biri olmuştur.

Ahter'in yayınlanmasının ardından bağımsız İran gazeteciliği İstanbul'daki gelişimine de devam etmiştir. *Şems*, *Fıkr-i İstikbâl*, *Âzâdî*, *Suruş*, *Şâhseven*, *Şeydâ*, *Pars* ve *Hâver* gibi gazeteler özellikle İran'ın meşrutiyet döneminde etkili olmuş yayınlardır.

Ahter gazetesinin 1899'da kapatılmasının ardından, Seyyid Hesên Tebrîzî (Şems) 'nin yönetiminde, 1908 yılında İstanbul'daki "Encumen-i İraniyan" topluluğu tarafından *Şems* isimli gazete yayınlanmaya başlamıştır.⁹ Haftalık olarak yayınlanan bu gazete İstanbul'da bulunan İranlıların meşrutiyete dair fikirlerini yansıttıkları etkili bir organ olmuştur.¹⁰ *Şems*'in yayıncısı Seyyid Hesên-i Şems, daha sonra İstanbul'daki *Şems* Matbaasında *Hâver* isimli bir gazete çıkartmıştır. 16 Teşrin-i evvel 1330/1914 tarihini taşıyan 7. sayısı gazete formatında yayınlanmış "Rusya İslam aleminin en büyük düşmanıdır" başlığını taşımıştır. Gazetenin yayınına ara verip 1343/1927 yılında dergi formatında yeniden yayınlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim, bu tarihte yayınlanan ilk sayıda "Bir

¹ M.E.Resulzâde, *İran Türkleri...*, s.77.

² A.Kesrevî, *Târîh-i Meşrûtiyet*, s.42.

³ A. Z.Hoseyn, *Matbûât-i Siyâsî...*, s.44.

⁴ A.Z.Hoseyn, *Matbûât-i Siyâsî...*, s. 46-47.

⁵ Mensûre İttihâdiye, *Meclis ve İntihâbât*, Tahrân, 1375 /1959, s. 11.

⁶ Hamîd Seyyâh, *Hâtîrât-i Hâcî Seyyâh*, Tahrân, 2536, s. 545.

⁷ M.Guderzî, "Ahter, Nuhostîn Ruznâme...", s. 133.

⁸ H.Âbâdiyân, "Revâbit-i Ferhengî...", s.68.

⁹ *İranşehr*, II/1256.

¹⁰ Feriba Zerinebaf Shahr, "The Iranian Merchant Community In The Ottoman Empire And The Constitutional Revolution," *Les Iranien D'Istanbul*, Paris-Tahrân-İstanbul, 1993, s. 210-211.

süreden beri kapalıydık.” ibaresi yer almaktadır. “İlmi, edebi ve iktisadi konularda yayın yapacağını” bildiren derginin yazı işleri sorumlusu, “*Hâver*’in Başyazarı” unvanıyla¹ Hoseyn Daniş’tir. Bu kişi, yayıncılık hayatına ilkin İstanbul’daki *İkdam* ve *Servet-i Fünun* dergilerine yazdığı yazılarla başlamıştır.² Bu ikinci yayın döneminde *Hâver*, Batı yayımcılığı karşısında İran ve Doğu geleneğini sahiplenmeye yönelik milliyetçi bir tutumun sergilendiği makalelerin yanı sıra, toplumsal alanda Batılı yaşam biçimini öngören yazılar da yayınlamıştır.³

Fikr-i İstikbâl isimli diğer bir gazete de Şerifzâde Tebrîzî tarafından 1910 yılında yine haftalık olarak yayınlanmıştır.⁴

İlk sayısı 30 Ocak 1909 tarihinde Hesên Naci-yi Kasımzâde tarafından çıkartılan *Azâdî* gazetesi ise eldeki bilgilere göre tek bir sayı çıkmıştır. İsminin altında “Eşitlik, Kardeşlik” ibarelerinin yer aldığı gazetede İran’daki fiyatına ilişkin şu ifadeler yer verilmiştir: “Bu gazetenin İran’daki fiyatı okumak ve diğer kardeşlere vermektir.” Öte yandan gazete başlığının altında şu tanıtıcı bilgilere yer verilmiştir: “Bu gazete meşrutiyetin, ülke politikasının, hakların savunucusu ve İranlı özgürlükçülerin fikirlerinin yayıcısıdır.” Açılış makalesi niteliğindeki yazıda ise gazetenin fikri eğilimi ve amacı şu cümlelerle ifade edilmektedir: *Âzâdî*, sinelerini belalara siper etmiş ve varlıklarını istibdat oklarına hedef kılmış özgürlükçülerin fikirlerini yayma aracıdır.” Gazetenin dördüncü sayfasının son sütununda ise Mîrzâ Hesên Naci’nin verdiği konferanslara, ayrıca *Gayret* ve *Risâle-yi Esbâb* başlıklı iki risaleye dair bir ilan yer almıştır.⁵

İstanbul’da haftalık olarak yayınlanan gazetelerden biri de *Surûş* olup ilk sayısı 30 Haziran 1909’da yayınlanmıştır. Yalnızca beş sayı çıkartılabilen *Surûş*, Avrupa’ya göç eden İranlıların, İstanbul’a geldikten sonra yayınladıkları bir gazetedir. Yöneticiliğini Seyyid Muhammed Tefvîk’in yaptığı gazetenin yazar kadrosu ise Mîrzâ Hesên Hân-i Muâzıdu’l-Saltana, Hâcî Mîrzâ Yayhâ Devletâbâdî, Mîrzâ ‘Ali Ekber Dihhodâ ve Hoseyn Dâniş gibi önemli İranlı aydınlar oluşturmuşlardır. Ancak, Dihhodâ’nın İran’a dönmesiyle bu gazete

¹ *Hâver*, No: 1, İstanbul, Muharrem 1343 /1927 s. 2, stn. 1.

² John Gurney, “E.G. Browne And The Iranian Community In İstanbul,” *Les Iramens D’İstanbul*, Paris-Tahrân-İstanbul, 1993, s. 155.

³ *Hâver*, No: 3, İstanbul, Rebiu’l-Hayr 1343 /1927, s. 2, stn. 1-2.

⁴ İlham-e-yi Miftâh, Vehhâbî Velî, “Türkiye’de Farsça Süreli Yayınlar,” Çev.Hicabî Kırlangıç, *Nâme-yi Âşînâ*, IV/3, İstanbul, sonbahar 2002, s. 71.

⁵ M.S.Haşimî, *Târîh-i Cerâyîd*, s. 145-146.

kapanmıştır. Mîrzâ Yahyâ Devletâbâdî İstanbul'da, Mîrzâ Hoseyn Hân Dâniş-i İsfehânî ve Hâcî Zeynelabidîn Merâğâî gibi ünlü İran aydınları ile tanışmış, buradaki Türk özgürlükçüleri ile de bağlantı halinde olmuştur. Devletâbâdî'nin, Mîrzâ Sadık Tabâ Tabâ'î 'nin yardımıyla Haydarpaşa'da bir cemiyet kurduğu, ayrıca Sultan Abdülhamid'in "Jön Türkler" tarafından tahttan indirildiği gün, tüm olup bitenlere tanıklık ettiği söylenmektedir. *Surûş* gazetesini ise daha sonra İstanbul'a gelmiş olan Dihhodâ ile birlikte kurmuşlardır.¹

Ahter'in yayınlandığı dönem İstanbul'da, Hâcî Abdu'l-Rahîm Talibof ve Seyyid Muhammed Şebisterî tarafından 1888-1889 yılları dolaylarında *Şâhseven* isimli bir mizah gazetesi yayınlanmıştır. Tek sayı çıkartılabilen bu gazetenin² yayıncısı Talibof, İran modernleşme tarihinin, önemli edebiyatçı aydınlarından biri olarak bilinmekte, Şebisterî ise, sonraları Seyyid Hesen Takîzâde ile birlikte İran'da, eğitim ve kültür alanında önemli yeniliklerin öncülüğünü yapmıştır.³

İstanbul'da yayınlanmış olan diğer bir mizah gazetesi de ilk sayısı 22 Ekim 1911 tarihinde yayınlanan *Şeydâ*'dır. Muhammed Ziyau'd-Dîn'in yönetiminde olan *Şeydâ*, birkaç İranlı öğrenci tarafından çıkartılmıştır. Gazetenin isminin altında şu ibareye yer verilmiştir: "Farsa- Türkçe gazetedir, mesleği gerçeği beyan etmektir."⁴

İstanbul'da ilk kez dergi formatında yayınlanan ve önemli bir yere sahip olan diğer bir süreli yayın da *Pars*'tır. Dergiyle ilgili Hân Melik Sâsânî hatıratında şu bilgilere yer vermektedir : "Mart-Nisan 1921'de İstanbul'da benim teşvik ve iznimle Farsça-Fransızca bir dergi yayınlandı. Derginin ilk sayısı 21 Nisan 1921 tarihinde 32 sayfa olarak yayınlanmış olup yarısı Farsça yarısı Fransızca idi. Bu sayıda derginin programı şu şekilde ifade edilmiştir: 'Batılıların Fars dilinin edebi eserlerinden, Doğuluların ise Batı'nın edebi fikirlerinden faydalanmaları amacıyla, ilk kez Batı ile Doğu'nun kavşağı olan İstanbul'da Farsça ve Fransızca bir dergi yayınlanmaktadır.'" Devamında Hân Melik Sâsânî şunları nakletmektedir: "[Dergi] Bir yandan varlık ve birliğe faydalı olması için İran'ın eski şair ve bilginlerinin eserleri hakkında incelemeler yapmakta ve modern İran şair ve ediplerini edebiyat dünyasına tanıtarak, eserlerini kaybolup gitmekten

¹ Y. Âryanpur, *Ez-Sabâ...*, II/271-272.

² M. S. Haşimî, *Târîh-i Cerâyid*, III/56.

³ S.H.Takîzâde, *Hâtırât*, s. 26-27.

⁴ M. Haşimî, *Târîh-i Cerâyid*, III/93.

kurtarmakta ve Batılı eserleri, evrensel Fars diliyle Doğu'da yayınlamaktadır. Diğer yandan Batılıların, tüm dünyayı kuşatan bu keşmekeşten yıpranmış olan edebi ruhlarına, klasik ve modern Fars edebiyatından güzel armağanlar sunmakta ve içinde buldukları dönemin toplumsal sorunlarından yoruldukları, bitkin düşmüş ruhlarını bezginlikten kurtarmaları için onları Farsçanın bilgi yüklü edebi gezintilerine çıkarmaktadır.”¹ Devamında Hân Melik Sâsânî, dergi hakkında şu bilgilere yer vermektedir: “Pars dergisi şimdilik 32 sayfa olarak çıkmaktadır. Dileriz Allah’ın yardımıyla ve saygıdeğer yazarlarının ve değerli ilgililerin destekleriyle yakın bir gelecekte haftada iki kez ve daha çok sayfa sayısı çıkar. Başarı Allah’tandır.”² Derginin Farsça bölümünün yazarı Ebu’l- Kasım Lahutî,³ Fransızca bölümünün yazarı ise Fars ve Fransız dillerinde yetkin olan ve Sefarete görevli Hesên-i Mukaddem’dir.⁴

Bu dergi, üçüncü sayının yayınlanmasından sonra Fransız edebiyat topluluklarının da yoğun ilgisiyle karşılaşmış, dergiye, aralarında André Gide, Lucienne Bouvrat ve Phranze Tousén’in bulunduğu Fransız yazarlar da katkıda bulunmuşlardır.⁵ Bunun yanı sıra dergide o dönem Berlin’de yayınlanmakta olan *Kâve* gazetesi ile ilgili tanıtıcı ve destekleyici bilgiler verilmiştir.⁶ Derginin yayınladığı İran tarihi ile ilgili bazı yazılarda da gelişmekte olan milliyetçi bir ruhun izleri görülmektedir.

Meşrutiyet döneminde Şâh ile parlamento arasındaki çatışma en üst seviyede iken İran dahilinde ilk bağımsız ve etkili gazeteler yayınlanmaya başlamıştır. Bunlardan en önemli olanları *Sur-i İsrâfil*, *Nesim-i Şimâl*, *Musavvât* ve *Nevbahâr* gibi gazetelerdir.⁷

1908 yılında Mîrzâ Cihangîr Hân Şîrâzî ve Mîrzâ Kasım Hân Tebrîzî tarafından haftalık olarak yayınlanan *Sur-i İsrâfil*,⁸ özellikle İran Sarayı’nı eleştiren siyasi makaleleriyle, muhalif hareket üzerinde son derece etkili olmuştur.⁹ Yazı işleri, İran’ın önde gelen aydınlarından biri olan Mîrzâ ‘Ali Ekber

¹ H.M.Sâsânî, *Yâdbûdhâ*, s.209.

² H.M.Sâsânî, *Yâdbûdhâ*, s.209.

³ Geniş bilgi için, A.Hayrî, *Âzâdîhâyi-yi Siyâsî ve İctimâ’î...*, s. 266-278.

⁴ H.M.Sâsânî, *Yâdbûdhâ*, s. 210.

⁵ H.M. Sâsânî, *Yâdbûdhâ*, s. 211.

⁶ *Pars*, No:5, İstanbul, 21 Haziran 1921, s. 2, stn. 1.

⁷ E.G.Browne, *A literary History...*, IV/469.

⁸ Geniş bilgi için, İrec Afşâr, “Sur-i İsrâfil,” *Âyende*, Tahrân, V/509-548.

⁹ M.S.Haşimî, *Târîh-i Cerâyîd*, III/130.

Dihhodâ-yi Kazvîni 'nin elinde olan¹ ve Melkum Hân'ın *Kanûn* gazetesinin tarzını izleyen² *Sur-i İsrâfil*, 1891 yılında 'Ali Ekber Dihhodâ tarafından İsviçre'de aynı isimle tekrar yayınlanmıştır.³ Yayıncısı Mîrzâ Cihangîr Hân Şîrâzî'nin Muhammed 'Ali Şâh tarafından, Meliku'l-Mutekellemîn, Takîzâde, Hâcî Mîrzâ İbrahîm Tebrîzî ile birlikte, en çok yok edilmek istenen İranlı muhalifler arasında yer aldığı ifade edilmektedir.⁴

Seyyid Eşref tarafından çıkartılan ve daha çok edebiyat alanında yayın yapan *Nesim-i Şimâl*, Seyyid Muhammed Rızâ Şîrâzî'nin 1910'da çıkarttığı ve liberal eğilimin temsilciliğini yapan *Musavvât* ve Meliku'l-Şu'ray-i Behâr tarafından 1892'de çıkartılan *Nevbahâr* gibi diğer önemli gazeteler⁵ de modern anlamda gazeteciliğin gelişmesinde önemli adımları teşkil etmişlerdir.

Basın alanında İran dahilinde meydana gelen bu gelişmeye, şüphesiz muhalif dış basının o güne dek sağlamış olduğu birikim yön vermiştir.

¹ M.S.Haşimî, *Târîh-i Cerâyid*, III/134.

² M.Tabâ Tabâ'î, *Târîh-i Tahlîlî*, s. 80.

³ M.S.Haşimî, *Târîh-i Cerâyid*, III/143.

⁴ Hamîd Seyyâh, *Hâtrât-i Hâcî Seyyâh*, Tahrân, 2536, s. 588.

⁵ Bu gazetelere dair ayrıntılı bilgi için bkz. M.S.Haşimî, *Târîh-i Cerâyid*, IV/108, 295, 311.

B. İRAN'DAKİ TÜCCAR MUHALEFETİ NİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ BAŞLANGICI¹

Basın faktörünün yanı sıra İran'da toplumsal alanda muhalif bir örgütlülüğün oluşmasını sağlayan diğer bir güç, Batılı sanayi uygarlığının İran'da kurduğu egemenliğe karşı geleneksel üretim biçimlerini temsil eden İranlı tüccar kesim arasında, özellikle 19. yy.'ın ikinci yarısından itibaren bu egemenliğe karşı oluşmaya başlayan bir ittifak eğilimi olmuştur. Başlangıçta siyasal sistem değişikliği talebinden uzak olan bu eğilim daha çok yurt dışında gelişme imkanı bulmuş, bu anlamda Osmanlı Devleti, burada bulunan İranlı tüccarlar için etkin bir muhalefet platformu olmuştur.

19.yy.'dan itibaren, İran'ın dış ticaret faaliyetinde en önemli merkez olma özelliğini uzun süre korumuş olan Tebriz'de, özellikle İngiliz ve Rus sermayesinin kurduğu egemenlik sonucu İranlı tüccarlar yoksullaşmaya başlamış, sonuç olarak dış ticaret bağlantıları da zayıflamıştır. İran'ın transit ticaretinde en önemli yere sahip Osmanlı Devleti ise, söz konusu eğilim için en etkili örgütlenme alanlarından biri olmuştur. 19.yy.'ın yarısından itibaren başlayan muhalefet, bu yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da bulunan İranlı muhalif aydınların da desteğiyle meşrutiyet talebi şeklinde somutlaşmıştır.

Ticaret faaliyetinin İran'da muhalefet fikrinin üretildiği bir zemin haline gelmesinde ve Osmanlı Devleti'nin de bu alanda rol oynayan bir faktör haline

¹ İran'da modernleşme sürecinin belirleyici dinamiklerinden biri olarak karşımıza çıkan tüccar tabaka, bu yöndeki tarihsel rolünü Batı'daki sanayileşmeye dayalı iktisadi sistemin Doğu'da etkisini göstermeye başladığı 19.yy.'da edinmeye başlamıştır. Bu yüzyıldan itibaren İran'da, tüccarlar ve onların siyasal alandaki temsilcileri görünümündeki "ulema"[din bilginleri] modernleşme ile gelenekçilik eğilimleri arasında sürekli yer değiştiren, bir yandan modern üretim metotlarına ve sermaye birikimine karşı geleneksel üretim biçimlerinin devamını öngören, diğer yandan bu yöndeki bir mücadeleyle toplumun en dinamik muhalif unsurlarını oluşturan aktörler konumuna gelmişlerdir (Tüccarların İran'da toplumsal yapıyı etkileyen bir güç haline geliş süreci hakkında iyi bir değerlendirme için, Feridün Âdemiyet ve Humâ Nâtik, **Efkâr-i İctimâ'i ve Siyâsî ve İktisadî der-Âsâr-i Monteşir-neşode-yi Dovre-i Kacâr**, Tahrân, 1356/1940, s. 299-371, ayrıca bkz. Gadci Gilbâr, "Tuccâr-i İrân ve Inkılâb-i Meşrûtiyet," **Zemine-yi İrânşinâsî**, Tahrân, 1364/1948, s. 222-243). Öyle ki İran modernleşmesinin somut başlangıcı olarak nitelendirebileceğimiz meşrutiyet hareketinde öncü bir güç oluşturan tüccarlar, 20.yy'da gerçekleşen ve Batılılaşma faaliyetinin durdurulduğu bir tarihsel süreci ifade eden İran İslam Devrimi'nin de baş aktörleri olarak günümüzde tartışılmaktadırlar. Bu anlamda İran'ın modernleşmesi ve günümüzdeki iktisadi ve toplumsal yapısının çözümlenmesi aşamasında, tüccarların ve ulemanın konumu ve etki gücü bu yöndeki araştırmaların ana eksenini oluşturmaktadır. Bu anlamda tüccar muhalefeti, meşrutiyet hareketine olan etkileri bakımından ele almak konumuz açısından önem kazanmaktadır. Ancak burada, söz konusu muhalefetin salt Osmanlı Devleti'ndeki gelişimi incelenmiş, dolayısıyla modernleşme tarihinde İran dahilindeki tüccar ve ulemanın sınıfsal konumunun ve tarihsel gelişiminin irdelenmesi konumuzun dışında kalmıştır.

gelmesinde yaşanan tarihsel sürecin anlaşılması için iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin tarihsel arka planına bakmamız gerekmektedir.

1. Osmanlı Devletinin İran Ticaretindeki Önemi: Tarihsel Arka Plan

18.yy.'ın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'ndeki İranlı tüccarların büyük bir çoğunluğunu ipek ticareti ile uğraşanlar oluşturmaktaydı. İran'da ipek ticaretinin önem kazanması ise 14.yy.'a dek uzanmaktadır. Bu dönemde Tebriz, İlhanlıların başkenti olarak ipek ticaretinde önemli bir merkez haline gelmiş, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi ile birlikte en önemli merkez konumuna gelen Bursa'da da 15.yy'ın yarısında ipek ticaretinin başlaması, Tebriz'in bu alandaki önemini daha da arttırmıştır. Bu dönemde İranlı tüccarlar Bursa ile önemli ticari bağlar geliştirmeye başlamışlardır.¹ Halil İnalçık'a göre bu süreç, ticari üstünlüğün Azeri Müslümanların elinde olduğu bir süreç olmuştur.²

Ancak iki ülke arasında 16.yy.'da gerçekleşen savaşlar ve dönemin Osmanlı Padişahı I. Selim'in İran ticaretine koyduğu sınırlandırma, söz konusu ticaret yoğunluğunu olumsuz yönde etkilemiş, sonuç olarak buradaki İranlı tüccarlar, o dönem ticari yönden sınırlandırmanın daha az olduğu İstanbul'a göç etmeye başlamışlardır.³ 1578-1639 İran-Osmanlı Savaşı iki ülke ipek ticaretine en büyük darbeyi vurmuş, İran'da Şâh I. Abbâs Döneminde ipek ticareti Tebriz'den İsfahan'a ve İran körfezine kaydırılmıştır.⁴

Safevilerin dağılması ile birlikte Osmanlı Devleti Tebriz'de yeniden hakimiyet kurmuş ve uyguladığı gümrük reformları ise İran-Osmanlı ticaretini olumlu yönde etkilemiştir. Ancak, Nadîr Şâh Dönemi boyunca iki ülke arasındaki ipek ticaretinde sürekli bir düşüş gerçekleşmiştir. Bu dönemden itibaren İranlı tüccarlar ipek ticaretindeki düşüşe karşın pamuk ticaretine yönelmiş, buna bağlı olarak 18. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Tebriz- Erzurum arasında pamuk ticareti artış göstermiştir. İzmir ve Selanik gibi şehirler de İran'dan gelen ipeğin Avrupa'ya taşındığı en önemli iki merkez konumuna gelmişlerdir. Aynı dönemde bu iki şehirde ikamet eden İranlı tüccar sayısında da artış gerçekleşmiştir.

¹ F.Z. Shahr, "The Iranian Merchant...", s. 204.

² Halil İnalçık, "Bursa I.: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Ait Vesikalar," **Bellekten**, XXIV,1960, s.51.

³ F.Z.Shahr, "The Iranian Merchant...", s. 204.

⁴ Dahası Şâh I. Abbâs, Müslüman Tüccarlara karşın Ermenileri desteklemiş, Ermenilerin İran Ticaretindeki yükselişleri bu dönemden itibaren başlamıştır. Bu durumun aynı zamanda 19. yy. İran tarihinde modernleşme yönünde gerçekleştirilen faaliyetlerde Ermenilerin etkili birer unsur haline gelmelerinin başlangıcı olduğu da öne sürülebilir. Kaçarlar Döneminde İranlı tüccarların durumu için V.M.Floor, "Tuccâr der-Îrân-i Asr-i Kâcâr." Çev. Gulam 'Ali İrfaniyân, **Mecelle-yi Dânişkede-yi Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Dânişgâh-i Firdovsî**, I/34-100.

Erzurum'daki İranlı tüccar sayısı ise yine 18.yy.'ın sonları ve 19.yy.'ın başlarında önemli bir artış göstermiştir.

19.yy. ise Kaçar Hanedanı'nın sağladığı kısmi istikrar sayesinde İran'da uluslararası ticaretin yükselişinin başlangıcı olmuştur. Bu yüzyılda, Osmanlı Devleti ve Avrupa devletleri ile imzalanan antlaşmalar, özellikle Rusya ve İngiltere'ye verilen imtiyazlar, söz konusu uluslararası ticaretin canlanmasında önemli bir rol oynamıştır.¹ Diğer yandan Osmanlı Devleti ile 1822'de imzalanan Erzurum Antlaşması 19.yy. İran-Osmanlı ticaretinin gelişmesinde kritik bir rol oynamıştır². Antlaşmaya göre İranlı tüccarlar Müslüman Osmanlı tüccarları ile eşit miktarda gümrük vergisi ödeyeceklerdi. Ardından 1830 yılında Tebriz-Trabzon-İstanbul yolunun açılması Tebriz'in Osmanlı Devleti ile olan ticaretinde son derece olumlu bir etki yaratmıştır.³ Bu dönemden itibaren Avrupa malları İstanbul üzerinden Tebriz'e taşınmıştır. Aynı zamanda İstanbul, meşhur İran kilimlerinin Avrupa'ya ihraç edildiği en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁴ Diğer yandan aracı ticarete İstanbul, İran tütünü için de belirleyici konuma sahip merkezlerden biri olmuştur.

1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ve 1870'te Rusya-Orta Asya yolunun açılması gibi etkenlerle birlikte 19.yy. boyunca özellikle Tebriz'de İngiliz ve Rus şirketlerinin sayısında hızlı bir artış yaşanmış bu durum, Tebriz ticaretinde önemli bir düşüşün yaşanmasına yol açmıştır. Bunun sonucu buradaki yerli tüccar arasında iflaslar yaşanmaya başlamıştır.⁵ Şüphesiz bu iktisadi çöküş özellikle Osmanlı Devleti ve Rusya ile ticaret yapan Tebrizli tüccarlar arasında hoşnutsuzluğa neden olmuş, bu doğrultuda geliştirilen tepki ise bir yandan ülkedeki yabancı sermayeye ve yine yabancıların yürüttüğü ticari faaliyetlere, diğer yandan yabancılara verilen iktisadi imtiyazlar nedeniyle İran Hükümetine yönelik olmuştur. Bu şekilde 19.yy. sonlarından itibaren İran, Batı'nın giderek artan iktisadi egemenliğine paralel bir şekilde, gittikçe yoğunlaşan bir tüccar muhalefetine sahne olmuştur.

¹ F. Z. Shahr, "The Iranian Merchant...", s. 206

² Antlaşma metni için, Gulam Hoseyn Mîrzâ Salih, **İsnâd-i Resmî...**, 270-274.

³ F. Z. Shahr, "The Iranian Merchant...", s. 207.

⁴ Tsutomu Sakamoto, "İstanbul And The Carpet Trade Of Iran Since The 1870's," **Les Iraniens D'İstanbul**, Paris-Tahrân-İstanbul, 1993, s. 214.

⁵ F.Z.Shahr, "The Iranian Merchant...", s. 208.

2. İstanbul'daki İranlı Tüccarların Muhalefet Faaliyetleri

İstanbul ile ticaret bağlantısının en yoğun olduğu Tebriz'de yerli tüccarların yürüttüğü ticaret faaliyetinin önemini yitirmeye başlamasıyla birlikte İstanbul-Tebriz arası, meşrutiyetçi bir örgütlenme zinciri oluşmaya başlamıştır.

19.yy.'ın ikinci yarısından itibaren İranlılar İstanbul, İzmir, Trabzon ve Erzurum'da geniş ticaret şebekeleri oluşturmuşlardır.¹ Mîrzâ Hoseyn Ferâhânî'ye göre bu yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da bulunan İranlı sayısı 16.000'i bulmuş, bunların bini ise tüccarlardan oluşmuştur.² İranlı en büyük tüccarların satış merkezleri ise Valide Hanı'dır. 1886 yılında en tanınmış İranlı tüccar ailesi Hâcî Mîr Ca'fer Âgâ ve çocuklarının satış merkezleri yine burada bulunmakta³ bunlar, Tebriz tüccarları ile yünlü ve pamuklu kumaş ticareti yapmaktalardı. Ancak 1880'lerden itibaren Hâcî Mîr Ca'fer Âgâ'nın yıllık geliri 70.000 Türk lirasından 40.000 liraya düşmüş,⁴ bununla ilgili olarak, 1886'da İstanbul'u ziyaret eden Pîrzâde'nin verdiği bilgiye göre bu dönem İstanbul'da bulunan İranlı tüccarların çoğu yoksullaşmıştır.⁵

Sonuç itibariyle yoksullaşan İranlı tüccarlar, yabancı sermayeye ve ticaretine karşı geliştirdikleri tepki doğrultusunda, İstanbul'a gelen veya sürgün edilen İranlı muhalifleri ve bu yolla özellikle Tebriz'deki meşrutiyet hareketini doğrudan desteklemeye başlamışlardır.⁶

Tüccarların meşrutiyet talepleri 1908 yılında, Tebrizli meşrutiyetçilerin, Muhammed 'Ali Şâh'ın öncülüğünü yaptığı "karşı-devrim" (Ağustos-Eylül 1908) sürecinde sergiledikleri direniş esnasında en üst seviyeye ulaşmıştır. İstanbul'da haftalık olarak yayınlanan *Şems* gazetesi bu süreçte kurulmuştur. İlk sayısı Ağustos 1908 tarihinde çıkan⁷ gazetenin müdürü Tebriz'de Şems adında bir kitapçı dükkanının sahibi Seyyid Hesen'dir. Gazete temelde İstanbul'da bulunan İranlı liberal tüccarların görüşlerini yansıtan bir yayın organı olmuştur. Ahmed Kesrevî gazete hakkında şu bilgileri nakletmektedir: "İstanbul'da oturan İranlıların en önemli faaliyetlerinden biri de *Şems* adında bir gazete çıkartmaları

¹ F.Z.Shahr, "The Iranian Merchant...",s. 209.

² M.H.Ferâhânî, *Sefernâme...*, 129. Hatıratında Hân Melik Sâsânî de aynı rakamları vermektedir, H.M.Sâsânî, *Yâdbûdhâ*, s. 94.

³ H.Pîrzâde, *Sefernâme...*, s. 87.

⁴ H.Pîrzâde, *Sefernâme...*, s. 88.

⁵ H.Pîrzâde, *Sefernâme...*, 85-86.

⁶ F. Z. Shahr, "The Iranian Merchant...", s. 210.

⁷ M.S.Haşimî, *Târîh-i Cerâyid*, III/82.

olmuştur...O dönem İstanbul'da Farsça bir gazeteye ihtiyaç vardı ve bu gazete Tebriz işinin [direnişi kastediyor] ilerlemesine yardımcı olmuştur.¹

Gazeteye yazılarıyla katkıda bulunanlar arasında Âgâ Mîrzâ 'Ali İsfehanî, Hâcî Rızâ Kulî Horasânî ve Hâcî Zeynu'l-'Abidîn Merâgayî gibi ticaretle uğraşan İranlı aydınlar yer almışlardır.² Bu aydınlar aynı zamanda Encumen-i Saadet-i İrânîyân-i İstanbul [İstanbul'daki İranlıların saadeti encümeni] ile bağlantı halinde olmuşlardır.³ 1908'de Muhammed 'Ali Şâh tarafından meclisin bombalanmasıyla sona eren birinci meşrutiyet döneminin ardından yurt dışına giden veya sürgün edilen aydınlar gittikleri ülkelere göre, Bağdat'ta Encumen-i Uhuvvet-i İrânîyân⁴ [İranlıların kardeşliği encümeni], Kafkasya'da Komite-yi Âzâdihâhân-i Kafkas [Kafkas özgürlükçüleri komitesi], Paris'te Komite-yi İttihad ve Terakkî-yi İrânîyân⁵ [İranlıların birlik ve ilerleme komitesi] ve nihayet İstanbul'da Encumen-i Saadet-i İrânîyân-i İstanbul [İstanbul'daki İranlıların saadeti Encümeni] cemiyetini kurmuşlardır.⁶ Başkanlığını Mîrzâ Ebu'l-Hasan Hân Mu'azıdu'l-Saltana'nın yürüttüğü bu encümende aynı zamanda Hâcî Mîrzâ Yahya Devletâbâdî, Mîrzâ 'Ali Ekber Dihhodâ, Hoseyn Danîş ve Ahmed Beg Agayef gibi İran modernleşme sürecinin önemli aydınları faaliyet göstermişlerdir.⁷ Bununla birlikte, bu oluşumun asıl üyelerinin İranlı tüccarlar olduğunu da belirtmek gerekir. Seyyid Hesen Takîzâde, İstanbul'daki Encumen-i Saadet'in İran için taşıdığı önem hakkında şunları kaydetmiştir: “ Osmanlı memleketinde bulunan İranlılar büyük bir coşku ve faaliyet içerisindeydiler. İstanbul'da Encumen-i Saadet çok çaba sarf etti. Tebriz-Necef-İsfahan-Reşt ve diğer yerler arasında bir haberleşme aracıydı. İran'da meşrutiyetin gerçekleşmesi için her noktada, Trabzon, İzmir, Tiflis, Mısır, Hindistan, Paris ve Londra'da, ellerinin uzanabildiği her yerde faaliyet gösterdiler.”⁸

Encumen-i Saadet-i İrânîyân [Komite-yi Saadet-i İrânîyân], 20. yy.'ın başlarında uluslaşma akımlarının en etkili olduğu dönemlerde İstanbul'da

¹ A.Kesrevî, **Târîh-i Meşrutiyet**, III/197.

² F. Zarinebaf-Shahr, “The Iranian Merchant...,” s. 210

³ Hodjatollah Joudaki, “L'Anjoman-e Sa'âdat Des Iramiens D'Istanbul,” **Les Iramiens D'Istanbul**, Paris-Tahrân-Istanbul, 1993, s. 87; İrec Afşâr, **İsnâd-i ez- Fa'aliyethâ-yi Âzâdihâhân-i İrân der-Ovrupa ve İstanbul der-salhâ-yi 1326-1328**, Tahrân, 1359/1943, s. 404.

⁴ İ.Afşâr, **İsnâd-i ez-Faaliyethâ...**, s. 374-375,

⁵ İ. Afşâr, **İsnâd-i ez-Faaliyethâ...**, s. 401-402.

⁶ H. Joudakî, “L'Anjoman-e Sa'adat...,” s. 85.

⁷ H. Joudaki, “L'Anjoman-e Sa'adat...,” s. 90.

⁸ S.H.Takizâde, **Târîh-i İnkılâb...**, s. 115.

yürüttüğü faaliyetlerle Batılı güçlerin İran üzerindeki çıkarlarını ve İran'ın dış politika kararlarını eleştiren bir oluşum olarak önemli bir güce ulaşmıştır.¹ İstanbul'daki Şems Matbaası'nda yayınladıkları bir beyanname ile İranlılar adeta milli mücadeleye davet edilmektedirler.² Hân Melik Sâsânî, hatıratında Encümen-i Saadet'in etkinliği hakkında şu bilgilere yer vermektedir: "İstanbul'daki İranlıların Saadet Encümeni Alman İmparatoru II. Wilhelm'e doğrudan doğruya telgraf çekerken Necef ulemasından Sefaret'teki işlerin akışı için talimat alınıyordu. Valide Hanı'ndaki tüccarlar merkezdeki şahıslara lakap veriyor ve başkonsolos tayin ediyordu. Karakteri zayıf biri, Büyükelçi'nin dikkatini çekmişse sefaret işleri doğrudan Valide Hanı'na aktarılıyordu."³

Sözünü ettiğimiz dönemde İstanbul'a göç eden İranlılar burada, 1911 yılında Encümen-i Saadet Cemiyeti'nin yardımıyla *Suruş* isimli gazeteyi çıkartmışlardır. 5 sayı yayınlanan bu gazetenin yönetiminde Encümen'in başkanlığını yürüten Muazıdu'l-Saltana ve Hâcî Mîrzâ Yahya Devletâbâdî, yazar kadrosunda ise Mîrzâ 'Ali Ekber Dihhodâ ve Hoseyn Danîş bulunmaktaydı.⁴

Bu şekilde İstanbul'daki muhalif İranlıların faaliyetlerine katılan tüccarların çıkarttığı *Şems* gazetesinde, Tebriz'deki direnişin öncülüğünü yapan Mucâhidîn örgütüne ait haber ve yazılar derhal yayınlanmış, Tebriz'deki Aynu'l-Devle Hükümetine karşı, Mucâhidîn için finansal yardım çağrılarında bulunulmuştur. Örneğin Âgâ Mîrzâ 'Ali İsfehânî gazetede, İzmir'de bulunan İranlılara hitaben yazdığı bir mektupta, Tebriz'deki direnişçiler için para yardımı talebinde bulunmuştur. Dahası gazete, yabancıların ülkenin iç işlerine yaptıkları müdahaleye karşı İran Hükümetine muhalif bir tavır sergilemeyi ve Mucâhidîn Örgütünü desteklemeyi dini yükümlülük ve bir vatanseverlik gereği gibi yansıtmaya çalışmıştır. Bir sayısında, İzmir'deki İranlıların Âgâ Mîrzâ 'Ali İsfehânî'nin mektuplarına büyük bir ilgi gösterdiklerinden ve Sanduk-i Hayriye [bağış sandığı]'ye yüklü miktarda para yardımı yapıldığından söz edilmiştir. Yine 5. sayısında (Ramazan 1326/Eylül 1908) İranlılar Mucâhidîn'e para yardımı için Valide Hanı'nda toplanmaya çağrılmış sonraki sayıda da İranlı tüccarların

¹ 1912 yılında Avusturya Meclis Başkanı'nın, İstanbul'daki İranlılar Komitesi'nin, Rusların İran'daki davranışlarından yakın bir bildiri yayınladığına dair meclis üyelerine verdiği bilgi hakkında, **BOA**, HR.SYS. 171/3, 1912.

² Beyanname metni için, İ. Afşar, **İsnâd-i ez-Fealiyethâ...**, s. 435-446

³ H.M. Sâsânî, **Yâdbûdhâ**, s. 112.

⁴ M.S.Haşimî, **Târîh-i Cerâyîd**, III/34.

dükkanlarını kapatarak Valide Hanı'nda bir araya geldiklerine, Mucâhidîn için Tebriz'e gönderilmek üzere yüklü miktarda para topladıklarına dair bir haber yayınlanmıştır.

Şems'de yayınlanan makalelerin içeriğinde ise özellikle Tebriz'deki Rus hakimiyetinin sona ermesine, meşrutiyetin yeniden ilanına ve Tebriz kuşatmasının kaldırılmasına dair talepler yer almıştır.¹ Diğer yandan “gerici” hükümet tarafından kontrol edilen hazineye gümrük geliri akışını durdurmak için Tebriz'e bir ticaret ambargosu uygulanmasına dair çağrılara da yer verilmiştir.²

Şems gazetesinde faaliyet gösterenlerin dışında diğer şekillerde İran'daki meşrutiyetçilerle bağlantı halinde olan tüccarlar arasında en tanınmış olanı Hâcî Zeynu'l-Âbidîn Merâgâyî'dir. İstanbul'daki Jön-Türklerle de temas halinde olduğu bilinen³ Merâgâyî, aynı zamanda liberal ve vatansever yönleriyle tanınan bir edebiyatçıdır. İstanbul'da ve Rusya'da bulunduğu süre içerisinde liberal bir bakış açısı kazanan ve İran'a döndüğünde burada “İnsan Fabrikası” adında okullar açan Merâgâyî, bu faaliyetiyle modernleşme yönünde etkili bir adım atmıştır. Nitekim bu okullarda yetişen biri olarak Mîrzâ Hoseyn Ruşdiye,⁴ İran'da ilk modern tarzdaki okulun kurucusu olmuştur. En çok bilinen ve İran'da ilgiyle okunan eseri *Seyahatnâme-yi İbrahim Beg* İstanbul'daki Hurşid Matbaası'nda basılmıştır.⁵

İran Meşrutiyet hareketinde rol oynamış diğer tüccarlardan biri de Mîrzâ Mahmud-i Ganizâde (1879-1934)'dir. Aynı zamanda bir şair ve gazeteci olan Ganizâde, Rusların Tebriz'i işgal etmeleri üzerine İstanbul'a gelerek buradaki *Ahter* gazetesinde özgürlükçü fikirlerini yansıtan makaleler yazmış, ardından Berlin'e geçerek burada Takîzâde tarafından çıkartılan *Kave* dergisinde çalışmıştır.⁶ Diğer bir kişi de yine İstanbul'da mukim ve Azerbaycanî olarak bilinen Mîrzâ Muhsin Mutemedu'l-Tuccar'dır. İstanbul'da iyi bir mevkiye sahip olduğu ifade edilen Mutemedu'l-Tuccar, Encumen-i Saadet ile de bağlantı halinde olmuş,⁷ Meşrutiyet sonrasında Tebriz'e gelerek burada yenilikçi faaliyetlerde

¹ F. Z. Shahr, “The Iranian Merchant...,” s. 211.

² F. Z. Shahr, “The Iranian Merchant...,” s. 211.

³ F. Z. Shahr, “The Iranian Merchant...,” s. 212.

⁴ H.Abâdiyân, “Revâbit-i Ferhengî...,” s. 68.

⁵ John Gurney, “E.G Browne and Iranian Community...,” s. 155.

⁶ M.Kanar, **Çağdaş İran Edebiyatı...**, s. 167.

⁷ İ.Afşâr, **İsnâd-i Fealiyethâ...**, s. 410-411.

bulunmuştur.¹ Diğer tanınmış tüccarlar ise İstanbul-Avrupa arası ticaret yapan ve meşrutiyetçi harekete destekte bulunan Hâcî Muhammed ‘Ali Şalfurûş² ve eğitimini İstanbul’daki Galatasaray Lisesinde tamamladıktan sonra Tahran’a dönerek burada çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş olup ardından Avrupa’ya giderek orada ticari faaliyetlerde bulunan önemli İranlı meşrutiyetçi Esedu’llâh Kurdistânî’dir.³

İran’da günümüzde dahi, toplumsal, siyasi ve iktisadi alandaki rolü, modernleşmeye olan etkisi bakımından en önemli tartışma konularından birini oluşturan tüccar kesim, 19.yy.’dan itibaren önem kaybetmeye başlamış, buna paralel bir şekilde, etkin bir “sınıfsal” güç kazanmaya başlamıştır. Bu gücün örgütlü ve sistematik muhalefet hareketlerine dönüşmesindeki ilk aşama ise, şüphesiz İran transit ticaretinde en önemli yere sahip olan Osmanlı Devleti’nde gerçekleşmiştir. Ancak İranlı tüccar muhalefetinin ilkin İstanbul’da gelişim göstermiş olması salt Osmanlı Devleti’nin İran karşısındaki coğrafi ve iktisadi konumu ile ilgili değildir. Başlangıçta siyasi sistem değişikliği talebinden yani meşrutiyet bilincinden uzak olan bu hareket, bilinçli ve örgütlü bir güce dönüşme imkanını, Batılı ülkelerin yanı sıra, şüphesiz yine Osmanlı Devleti’nin, modernleşmeye dönük daha birikimli siyasi ve kültürel zemininde bulmuştur.

¹ M. Hoseyn, “Ricali Sedr-i Meşrutiyet,” *Yağma*, IV, 1365/1949, s. 518.

² M. Hoseyn, “Rical-i Sedr-i Meşrutiyet,” I/465.

³ M.Hoseyn, “ Rical-i Sedr-i Meşrutiyet,” II/168-169. Söz konusu bu tüccar-aydınlar İran’da toplumsal ve siyasi alana önemli bir fikirsel yenilik getirmemiş olmakla birlikte, bunlar, sınıfsal konumları gereği toplumda “söz sahibi” kişiler olmuşlar ve meşrutiyet sürecinde, muhalefet hareketlerinin eksenini, daha çok bu tarz liderlerin politik duruşları oluşturmuştur.

II. İRAN MEŞRUTİYETİ DÖNEMİNDE GELİŞEN MUHALEFET

A. Meşrutiyetin İlanı ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu

İran'da Feth 'Ali Şâh Döneminden itibaren aşamalı olarak ilerleyen Batılılaşma hareketinde, sonuç niteliğindeki adımı meşrutiyetin ilanı oluşturmuştur. Bu aşamadan sonra yenileşme yönünde daha ileri bir siyasal sisteme geçişin yaşanmadığı İran'da, meşrutiyetin ilanı modernleşme tarihinin ana eksenini oluşturmaktadır. Nâsiru'd-Dîn Şâh'ın, 48 yıl süren ve Batılılaşma açısından inişli çıkışlı geçen saltanatının ardından Muzafferu'd-Dîn Şâh Dönemi (1896-1907), 1870'li yıllardan itibaren belirginleşen Batılılaşma faaliyetlerinde kısmen daha serbest örgütlenme imkanının bulunduğu bir süreç olmuştur.

Bu dönemde, İran'ın Avrupa ülkeleri ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri de yoğunluk kazanmış,¹ bununla birlikte, Muzafferu'd-Dîn Şâh'ın Avrupa'ya yaptığı seyahatler² modern dünyaya yakından tanıklık etmesini sağlamıştır. Öyle ki, Avrupa dönüşünde, İran'da bir takım ıslahat faaliyetlerine girişmiş, örneğin kendilerine bir okul açmaları için Ermenileri toplantıya çağırmıştır.³ Bunun yanı sıra Nisan 1900'de çıktığı ilk seyahatinde İstanbul'a da uğramış, Yıldız Sarayı'nda Sultan II. Abdülhamit tarafından ağırlandarak Osmanlı devlet ileri gelenleri ile temaslarda bulunmuştur. Bu ziyaret aynı zamanda Osmanlı-İran ilişkilerinde de son derece olumlu bir etki yaratmıştır.⁴

İran'daki meşrutiyetçi hareket, esasında Nâsiru'd-Dîn Şâh'ın saltanatının son yıllarından itibaren güçlenmeye başlamış olsa da anayasanın ilanını talep eden halk hareketi özellikle Muzafferu'd-Dîn Şâh'ın istibdat yanlısı, muhafazakâr veziri Aynu'd-Devle karşıtlığı etrafında birleşmiştir. Hareketin önderliğini yapanlardan Seyyid Abdu'llâh Behbehânî, Seyyid Muhammed Tabâ Tâbâ'î ve Seyyid Cemalu'd-Dîn Vâiz gibi din adamları Aynu'd-Devle'nin azledilmesi için mücadele vermişlerdir.⁵ Rusya yanlısı bir politika izleyen Aynu'd-Devle, daha önce sözünü ettiğimiz İranlı muhalif tüccarların da en sık tepkisini çeken kişi olmuştur. Nitekim, 1905 yılında Rusya, daha önce İran'a şeker göndereceği

¹ Abdolghafour Baghdadi, **Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar (1907-1909)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (doktora tezi), 1984, s.76.

² A. Kesrevî, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s. 31-38.

³ **BOA**, Y.PRK.AZJ, 40/35, 1317/1901.

⁴ A. Baghdadi, **Muhammed Ali Şâh Devri...**, s. 77.

⁵ A. Kesrevî, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s. 58-60.

yönünde bir taahhütte bulunmuş ancak, bunu gerçekleştirmeyince ülkede şekerin yanı sıra diğer bazı gıdaların da kıtlığı baş göstermiş, bunun üzerine çıkan olaylarda tanınmış iki İranlı şeker tüccarının Aynu'd-Devle'in emriyle dövülmesi de meşrutiyetçi ayaklanmayı başlatan kıvılcım olmuştur. Bu olayların ardından 1 Kasım 1905 tarihinde Sadrazam Aynu'd-Devle aleyhine büyük bir ayaklanma baş göstermiştir.¹ Dükkanlarını kapatan esnaf ve tüccarların içerisinde bulunduğu kalabalık gruplar, şehrin önemli mescitlerinde toplanmaya başlamışlardır. Dini liderler mescitlerdeki uzun bir direnişin ardından 16 Temmuz 1906 tarihinde Kum² şehrine gitmek zorunda kalmışlar,³ bu arada İngiliz Büyükelçiliği'ne sığınanlar olmuştur. Öyle ki, 14 Ağustos 1906 tarihinde elçiliğe sığınanların sayısı 14.000'i bulmuştur. İngilizler tarafından himaye edilen bu mülteciler, meşrutiyetçilerin tarafında görünen William Grant Duff'ı arabulucu seçerek Muzafferu'd-Dîn Şâh'a, meşrutiyetin ilanı, Aynu'd-Devle'nin azli, "Adaletane" [yargıtay]'nin kurulması,⁴ Kum'a sürülen ulemanın geri çağırılması ve genel af uygulaması şeklindeki isteklerini bildirmişlerdir.⁵ Tüm bu olayların üzerine Muzafferu'd-Dîn Şâh, toplayacağı bir danışma kurulunun ardından karar vereceğini bildirmiş, yapılan toplantıdan sonra Aynu'd-Devle'yi azletmiş, 5 Ağustos 1906 tarihinde de meşrutiyet rejiminin kurulması için gerekli anayasanın ve seçim kanununun hazırlanmasını öngören fermanı imzalamıştır.

Aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefiri olan Şemsettin Bey, Babıali'ye sunduğu bir raporda mevcut durumu şu şekilde anlatmıştır: "Muzafferu'd-Dîn Şâh'ın zayıf bulunması ve o sırada sadarete bulunan Aynu'd-Devle'nin tedbirsizliği nedeniyle bazı tahrik olaylarından dolayı heyecana gelmiş olan ulema, Kum şehrinde toplandı ve Tahran ahalisinden bir grubun İngiltere Sefarethanesine iltica ederek meclis teşkili talebinde bulunmaları üzerine, artık direnmeye gerek duymayan ve belki de Avrupa'ya yaptığı seyahatlerin etkisinde

¹ A. Kesrevî, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s.57-59.

² İran'ın başkenti Tahran'ın güneyinde yer alan bu şehir, özellikle 19.yy.'dan itibaren din büyüklerinin toplandığı ve alınan kararların siyasi ve toplumsal yaşamda belirleyici rol oynadığı dini-siyasi bir merkez haline gelmiştir. Günümüzde ise , devletin yönetim mekanizmasında en üst kademeye sahip dini liderler bu şehirden ülkenin yönetimine katılmaktadırlar.

³ N. Kirmânî, **Târîh-i Bidârî...**, s.10-20.

⁴ Bu dönemde özellikle İran uleması, adliye ıslahatı için yoğun faaliyetlerde bulunmuş, bu nedenle sıcak çatışmalar yaşanmıştır. **BOA**, Y.PRK.EŞA, 49/83, 1324/1908.

⁵ F.Âdemiyet, **İdeoloji-yi Nehzat-i Meşrûtiyet...**, s. 105.

bulunan Muzafferu'd-Dîn Şâh, ulema ve halkın talebini kabul ederek meclisin kurulmasını emretti.”¹

Şâh tarafından imzalanan fermanın ardından 30 Aralık 1906 tarihinde meşrutiyet resmen ilan edilmiş, hazırlanan “Kanun-i Esasi”² ve daha sonra Meclis’te çıkartılan diğer kanunlarla ilgili olarak Osmanlı Devleti’nin “Kanun-i Esasi”si ve Fransa ile İngiltere’nin sömürge ülkelerinde uyguladıkları kanunlar esas alınmıştır.³ 9 Ekim 1906 tarihinde açılmış olan 1. Meclis [Meclis-i Şura-yi Millî], İran’da en mükemmel ve demokratik bir yönetim sistemi olarak kabul edilmiştir.⁴

Meşrutiyet resmen ilan edilmeden önce gerçekleşen ayaklanmalar esnasında, Osmanlı Devleti’nde II. Abdülhamit’in Kanun-i Esasi’yi lağvedip yeniden istibdat dönemini başlatması, orada olup bitenleri yakından izleyen İranlı özgürlükçüleri başlangıçta umutsuzluğa düşürmüştü ancak, yeni rejimin İran’da oturtulmaya çalışıldığı süreç boyunca, özellikle 1908 yılında, Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte, bu ülkenin meşrutiyetçi liderleri İran’daki rejimin korunması yönünde çaba sarfetmişlerdir. İki ülke siyasi ilişkilerinde ise Osmanlı Devleti, İran’da yeni rejimin kurulmaya çalışıldığı süreçte son derece tedbirli ve müdahaleye hazır bir politika izlemiştir. Bunun yanı sıra doğudaki Rus ilerlemesinin durdurulması için de askeri anlamda çeşitli hazırlık faaliyetlerinde bulunulmuştur.⁵

Muzafferu'd-Dîn Şâh’ın ölümünün ardından (1907) tahta çıkan Muhammed ‘Ali Şâh’ın keskin Rus yanlısı politikası sonucu, özellikle Azerbaycan bölgesi halkı ile İran’daki diğer meşrutiyetçiler Osmanlı Devleti’nden yardım görmeye başlamışlar, İran’ın kuzey ve güney bölgelerinin İngilizler ve Rusların denetimi altına girmesi de Osmanlı Devleti’nde telaşa neden olmuş, bunun için istibdat yanlısı bir faaliyet sergileyen Muhammed ‘Ali Şâh’a karşılık İran meşrutiyetçileri desteklenmiştir.

Diğer yandan 1908 yılında Muhammed ‘Ali Şâh’ın, istibdat yanlısı eylemlerinde galip gelmesi durumunda meclisin kapatılacağı, aksi taktirde

¹ A. Baghdadi, **Muhammed Ali Şah Devri...**, s. 101-102. Rapor metni için, **BOA**, Y.EE. 10/20, No: 126, 1326/1908.

² İran’da da “anayasa”yı ifade etmek için bu terim kullanılmıştır.

³ F. Âdemiyet, **İdeoloji-yi Nehzat...**, s. 13.

⁴ S.H. Takîzâde, **Zemîne-yi İnkılâb-i Meğrûtiyet-i İrân**, Tahrân, 1956, s.42-45.

⁵ A. Baghdadi, **Muhammed Ali Şah Devri...**, s. 29-30.

yabancı bir kuvvetin (özellikle Rusya) gizlice çağırılacağı haberi Babialı'ye ulaşmış, bunun üzerine Tahran'da bulunan Osmanlı Büyükelçisi Hasib Bey'e, olası bir müdahalenin önüne geçilmesi için teşebbüste bulunmasına dair talimat verilmiştir. Hasib Bey, önce diğer yabancı elçiler ile (Avusturya-Almanya-Fransa) ortak hareket etme konusunda mutabakata varmış ancak, Rusya ve İngiltere'nin konu ile ilgili kendi hükümetlerinden özel talimat aldıklarını bildirmeleri üzerine Şah ile tek başına görüşmüştür. 20 Haziran 1908 tarihinde Şah ile görüşen ve elçiler adına kendisine, kötü sonuçlar doğuracak olan bu hareketten vazgeçilmesi konusunda ricalarda bulunan Hasib Bey'in bu girişiminden bir sonuç alınamamış daha sonra Babialı'ye sunduğu bir raporla bu yöndeki çabalarından ayrıntılı bir biçimde söz etmiştir.¹ 3 gün sonra ise Muhammed 'Ali Şâh'ın direktifiyle meclis bombalanmıştır. Bu olayların ardından, meşrutiyetçilere manevi yardımda bulunan ve onları bu yönde destekleyen Osmanlı Devleti, İran üzerine herhangi bir Rus saldırısı için de kuvvetlerini hazır bulundurmaktaydı. Diğer yandan Rusya'nın, İran'a gıda getirmek bahanesi ile Tebriz'e askeri kuvvet göndermesi üzerine Osmanlı Devleti'nden Ferik Fazıl Paşa, Osmanlı kuvvetleri ile birlikte Miyâduâb'a kadar ilerlemiş, sonraki süreçte, meşrutiyetçilerin galip gelmesi ve Muhammed 'Ali Şâh'ın devrilmesi sonucu Rusların çekilmesi ile Osmanlı Devleti de geri çekilmiştir.²

¹ Hasib Bey'in Babialı'ye sunduğu rapor metni için, **BOA**, Y.EE. 10/20, No: 126, 1326/1908.

² A. Baghdadi, **Muhammed Ali Şah Devri...**, s. 31.

B. Meşrutiyet Rejimini Sürdürme Çabaları

İran’da, meşrutiyetin ilanından Kaçarlar Döneminin sonuna kadar geçen sürece, Birinci Dünya Savaşı’nın eşliğindeki Batılı devletlerin yaydığı ideolojilerin etkisi altında meşrutiyet yönetiminin devamını öngören ve aynı zamanda bu ülkelerin İran üzerinde kurdukları hakimiyete karşı ulusçu bir mücadele alanı oluşturan fikir ve muhalefet hareketleri ağırlığını koymuştur.

Diğer yandan bu süreç, 19.yy.’ın başlarından itibaren izlediğimiz, modernleşme ile gelenekçilik arasındaki mücadele çizgisinde geline en somut aşamayı ifade etmektedir. Muhammed ‘Ali Şâh’ın saltanat süresi (1907-1909) boyunca yaşanan olaylar ise bunun en belirgin örneğini oluşturmaktadır. Meşrutiyet rejimine bağlılığını ilan ederek tahta oturan Muhammed ‘Ali Şâh, bir yandan istibdat yanlısı bir örgütlenme için zemin oluşturmaya çalışırken çok geçmeden meclis ile de çatışma içerisine girmiştir. Öyle ki bu faaliyetleri 15 Şubat 1908 tarihinde kendisine düzenlenen suikast girişimi ile sonuçlanmış,¹ bu son eylem ise Şâh’ın Rusya’nın desteğini alarak 21 Haziran 1908 tarihinde Meclîs-i Şûra-yi Millî’ye olan muhalefetini resmen ilan etmesi ve 2 gün sonra da Rus subayların komutasındaki Kazak askerleri² tarafından meclisin bombalanması ile sonuçlanmıştır.

Bu tarihten başlayarak, kısa bir süre sonra Muhammed ‘Ali Şâh’ın devrilmesi ile sona eren ve İran’da “küçük istibdat” olarak adlandırılan sıkıyönetim döneminde ülke, “encumen” olarak adlandırılan ve meşrutiyet döneminde yasal olarak kurulmuş olan siyasi oluşumların gizli örgütlenmelerine sahne olmuştur. Meşrutiyetin ilanından çok daha önce kurulmuş olan “Feramuşhâne” bu dönemde de etkinliğini koruduğu gibi merkezi Tebriz olan ve Seyyid Hesen Takîzâde başkanlığındaki Encumen-i Azerbaycan, son derece faal bir rol oynamış, bununla birlikte 1905 yılında Bakü’de kurulan ve Tebriz merkezli diğer bir örgüt olan Fırka-yi İctimâ’îyûn-i ‘Amiyûn-i Meşrûtiyet örgütü de önemli

¹ A.Baghdadi, **Muhammed Ali Şah Devri...**, s. 158-159.

² Kaçar şahlarının özel muhafız birliği görevini yapan bu Kazak alayı, 1879’da Albay Dumantiviç tarafından kurulmuştur. Daha sonra bu alayların başına geçen Çarakevski, Kazak teşkilatını daha da geliştirmiştir. 1894’te Albay Kosakovski Kazak alaylarının başkomutanı olmuş ve 1903 yılına dek Tahrân’da kalmıştır. Ardından yerine Çerziyef tayin edilmiş, o da bu görevi 1907 yılında Albay Liyahof’a devretmiştir. Liyahof’tan sonra ise son Kazak alayı kumandanı olarak General Starosofski görev yapmıştır. Kaçarlar Döneminde özellikle ordunun tek dayanağı olan Kazak alaylarına daha sonra İranlı askerler de alınmaya başlamıştır. Bazı İranlı asilzadeler de saray mensupları ile birlikte subay kadrolarında yer almaktaydılar. A.Baghdadi, **Muhammed Ali Şah Devri...**, s.170.

bir etki yaratmıştır. Bu örgütün kurucusu olan Haydar Hân Emû-oğlî, aslen Türk olup istibdat mücadelesinde Azerbaycan lideri olarak faaliyet göstermiştir. Emû-oğlî Osmanlı Devleti'ndeki İttihat ve Terakki Partisi'nin üyeleri ile de bağlantı içerisinde olmuş, Bunlardan Halil Bey ile 1909 yılı başlarında Van'da görüşerek askeri yardım sağlamıştır. Halil Bey ve arkadaşları ise bu süreçte Tebriz merkezli yürütülmekte olan istibdat karşıtı direnişe bizzat katılarak moral verici, örgütleyici konuşmalar ve gösteriler yapmışlardır.¹

Diğer yandan Osmanlı Devleti'nde bulunan İranlılar İstibdat karşıtı, İran halkını ve ordusunu meşrutiyetçi mücadeleye davet eden bildirimler yayınlamışlardır.² İstanbul'da faaliyet gösteren Encumen-i Saadet-i İrâniyân ise, meşrutiyet öncesi kurulan ilk ve en büyük etkiye sahip oluşum konumundaydı. Muhammed 'Ali Şâh'ın kendi tarafına çekmeye çalıştığı, İran ulemasının önde gelen liderleri Hâcî Muhammed Hoseyn Tahrânî, Muhammed Kâzım Horasânî ve Seyyid Abdu'llâh Mazenderânî, II. Abdülhamit'e ve Encumen-i Saadet-i İrâniyân'a telgraflar çekerek şöyle seslenmekteydiler: “ Tüm İranlılar aleyhine baş gösteren zulüm ve istibdattan dolayı din adamları olarak adaletin yerini bulması için gereğini yerine getirecek olan Osmanlı Devleti'nden yardımını isterken, bütün medeni ülkelere ve parlamentolarına insanlık adına bildirmesini talep ediyoruz.”³

Küçük istibdat dönemi özellikle Tebriz merkezli gerçekleştirilen direniş sonucu 13 Mayıs 1909 tarihinde Muhammed 'Ali Şâh'ın kuvvetlerini geri çekerek meşrutiyeti yeniden ilan edeceğini duyurması ile son bulmuştur. 17 Temmuz 1909'da ise Tahran'da toplanan olağanüstü yüksek şurada alınan karar sonucu Muhammed 'Ali Şâh tahttan indirilerek yerine 12 yaşındaki Ahmed Şâh (1909-1925) getirilmiştir. Ancak, yaşı küçük olduğu için Kaçar Hanedanı'nın en yaşlı üyesi olan Âzâdu'l-Mulk, saltanat naibi olarak tayin edilmiştir. Bu şekilde ilan edilen II. Meşrutiyet, İran'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde bulunan İranlılar arasında da büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. İstanbul'daki İranlılar bunu 3 gün süren şenliklerle kutlamışlardır.⁴

¹ A. Kesrevî, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s. 350.

² **BOA**, Y.A. HUS. 506/79, No: 6,7 1326/1908.

³ A. Kesrevî, **Târîh-i Meşrûtiyet**, s. 331-350.

⁴ A. Baghdadi, **Muhammed Ali Şah Devri...**, s. 250.

II. Meşrutiyet'in ilanı, esasında, hedeflenen demokratik bir yönetim sisteminin oluşmasını sağlayamamıştır. Nitekim, hâlâ İran topraklarında bulunan Rusya ve yaklaşan Birinci Dünya Savaşı İran'ın içte ve dışta istikrarlı bir politika yürütmesine engel teşkil eden faktörlerin başında yer almıştır. Ahmed Şâh'ın 1914'te resmen taç giymesinden birkaç ay sonra Birinci Dünya Savaşı başlamış İran, 2 Kasım 1914'te tarafsızlığını ilan etmişse de ülke, savaş boyunca, Batılı ülkelerin siyaset arenası haline gelmiştir.

Diğer yandan savaşın başlaması ile birlikte bir dönem Seyyid Cemalu'd-Dîn Efganî (1838-1897) ve arkadaşlarının öncülüğünü yaptığı İttihâd-i İslâm [panislamizm] akımı yeniden gündeme gelmiştir. Bu, şüphesiz İran ile Osmanlı Devleti arasında, 19. yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren başlayan ittifak arayışlarının bir görünümüydü. Bu durumdan yararlanan ve daha önce İran'dan Osmanlı Devleti'ne göç etmiş olan İranlılar tekrar ülkelerine dönmeye başlamışlar, 1916 yılında Kirmânşâh'ın ele geçirilmesi ile başlayan Türk hareketine katılmışlardır. Ancak bu hareket Ruslar tarafından engellenmiş, bu arada sık sık Hükümet değişikliğinin yaşandığı İran'da daha sonra Kirmânşâh'ta kurdukları geçici hükümet de Ruslar tarafından dağıtılmış, muhacir İranlılar beraberlerindeki Osmanlı Türkleri ile birlikte İstanbul'a dönmüşlerdir.¹

Birinci Dünya Savaşı'nın büyük yıkımlara yol açtığı İran'da bir çok isyan hareketi de yaşanmıştır. Bunlardan en önemlisi 1915-1920 yılları arasında, önderliğini Mîrzâ Kuçek Hân'ın yaptığı Cengel Ayaklanması'dır. Bu hareket Rusya'daki Bolşevik Devrimi'nin (1917) etkisinde önce sosyalist, ardından cumhuriyetçi bir söyleme sahip olmuştur. Devrimin ardından İran'dan çekilen Rusya'nın yerini İngiltere almış, 1919 yılında yapılan bir antlaşma ile İran ordusu ve ülkenin tüm zenginliklerinin İngilizlerin kontrolüne bırakılacağı kararı alınmıştır. Büyük tepkilere yol açan bu antlaşma Osmanlı Devleti ve Afganistan'da sürmekte olan milli direnişlerin de etkisi ile bozulmuş, 1920'de İngilizlere karşı başlayan ayaklanma, Rusların İngiliz işgalcileri İran'dan çıkartması ile son bulmuştur.²

İran'da aralıklarla devam eden bu isyan hareketlerinin sonuncusu, Kazak kıtasında küçük bir zabıt olan Rıza Hân tarafından bastırılmış, çok geçmeden Rıza

¹ M. Kanar, **Çağdaş İran Edebiyatı...**, s. 36

² Y. Aryânpur, **Ez-Sabâ**, II/208-212.

Hân nüfuzunu arttırarak 1923 yılında Ahmed Şâh'ı bir daha dönmek üzere Avrupa'ya göndermiş, 1924 yılında da başbakanlığa atanmıştır. 14 Şubat 1925 tarihinde meclis tarafından Genelkurmay Başkanı olarak tayin edilen Rıza Hân, 25 Nisan 1926 yılında bir diktatör olarak Pehlevî Hanedanı adına taç giyerek İran'daki Kaçarlar hakimiyetine son vermiştir.¹

20.yy.'ın ilk çeyreğinde İran'da yaşanan bu gelişme, I. Meşrutiyet ile elde edilen modern ve kısmen demokratik büyük kazanımların, neredeyse bir yüzyıl daha ertelenmesine yol açmıştır.

¹ Y. Aryanpûr, **Ez-Sabâ**, II/220.

SONUÇ

Safevi Devleti'nin yıkılışının ardından yaklaşık 100 yıl aşiret çatışmalarının yaşandığı İran topraklarında, 19.yy.'ın eşiğinde hakimiyeti ele geçiren Kaçar Hanedanı, güçlü, merkezi bir devlet sistemi oluşturma sürecine, Batılı sanayi uygarlığının dayattığı koşullarda giriş yapmıştır. Aynı dönemde, kökleşmiş eski kurumlar ile Batılı tarz yeni kurumlar arasında modernleşmeye dönük bir seçim yapma aşamasında olan Osmanlı Devleti'nin aksine İran'da, aşiret sistemini yerleşik, kurumsal bir yapıya dönüştürme çabası belirleyici tarihsel aşamayı oluşturmuş, bu sürece yön veren etken ise, Batılı ülkelerin İran'da kurmaya başladıkları iktisadi sisteme gerekli üst yapıyı sağlama girişimleri olmuştur. Bu şekilde İran'da Batılılaşma tarihinin başlangıcı, kaynağını ülkenin herhangi bir reform temeline dayalı kendi iç dinamiklerinden değil, Avrupa egemenliğinin oluşturduğu baskıdan almıştır.

Modernleşme yönünde yapılan yeniliklerde Batılı devletlerin oluşturduğu faktör Osmanlı Devleti'nde de etkili olmuştur. Ancak, 18. yy.'ın ortalarından itibaren değişim sürecine giren Osmanlı Devleti'nde, Nizam-i Cedit ve Tanzimat reformları gibi tarihsel dönüm noktalarının oluşturduğu birikimle, Batı'dakinden farklı fakat en az onun kadar etkili bir fikir geleneği oluşmuş, bu yönüyle Osmanlı Devleti İran'da, Avrupa'ya uzanan bir köprü olmanın ötesinde modernleştirici faktörlerin üretildiği bir zemin olarak değerlendirilmiştir. Nitekim 19. yy.'ın ilk yarısında, genç Kaçar Devleti için güçlü bir savunma sistemi oluşturma amacına dönük gerçekleştirilen yenilikler, uzun vadede önemli etkilere yol açmadığı gibi, bu yüzyılın ikinci yarısına doğru Mîrzâ Taki Hân'ın öncülüğünü yaptığı, mevcut siyasal sistemi güçlendirmeye dönük ilk genel kapsamlı reform hareketi de sonuçsuz kalmış, bundan sonra gelen, Batılı tarzda yeniden yapılanma aşaması ise sistem değişikliğine yol açacak örgütlü bir harekete dönüşmemiştir. Tüm bu tarihsel süreçlerde belirleyici olan toplumsal ve iktisadi yapının dayandığı temel ise, Kaçar Hanedanı'nın değişime direnen aşiretsel, gelenekçi yapısı olmuştur. Bu şekilde İran'da meşrutiyetin ilanından önce, kaynağını toplumsal ve siyasal yapıyı

derinden sarsan reform hareketlerinden alan, etkili bir Batılılaşmacı fikir ve muhalefet geleneği oluşmamış, dolayısıyla Osmanlı Devleti İran için Batılılaşma koşullarının tartışıldığı ve bu doğrultuda yeniliklerin üretildiği bir platform olmuştur.

Bu tarihsel çizgi takip edildiğinde günümüz İran'ının siyasal dengeler içerisindeki yeri ve modernleşmeye karşı tutumu ile ilgili yaygın iki görüş hakkında soru işaretleri belirlemektedir. Birinci görüş, İran'ın, Orta Doğu'daki hakim siyasal yapıdan kendisini ayıran güçlü bir devlet geleneği temelinde dayandığı, ikincisi ise gelenekçi unsurların (ulema) İran'da özel bir güce sahip oldukları şeklindedir. Karşıt yönde öne sürülecek fikrin temel dayanağı, 19. yy. İran modernleşme tarihinin, aşiretsel yapıdan sıyrılıp Batılı tarz kurumlarla merkezi bir devlet sistemi oluşturma çabasından ibaret olduğu gerçeğidir. Buna göre denilebilir ki, İran'da Batılılaşmacı hareket, gelenekçi unsurlar karşısında örgütlenmek için sağlam bir kurumsal zemin bulamamıştır. Bu da siyasal sistemin muhafazakâr talebin lehine bir gelişim göstermesine neden olmaktadır.

ÖNEMLİ OLAYLARIN KRONOLOJİSİ

Osmanlı Devleti'nde Nizam-i Cedit'in İlanı:.....	1212/1794
Kaçar Devleti'nin Kuruluşu:.....	1214/1796
Feth 'Ali Şâh'ın Tahta Çıkışı:.....	1216/1798
'Abbâs Mîrzâ'nın Sadrazamlığa Gelişi:.....	1217/1799
İlk Fransız Askeri Heyetin İran'a Girişi:.....	1223/1807
Avrupa'ya İlk İranlı Öğrenci Grubunun Gönderilmesi:.....	1231/1815
Erzurum Antlaşmasının İmzalanması:.....	1238/1822
Tebriz-Trabzon Ticaret Yolunun Açılması:.....	1246/1830
İran'da İlk Gazetenin (<i>Kağez-i Ahbar</i>) Kuruluşu:.....	1253/1837
Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın İlanı:.....	1255/1839
Mîrzâ Taki Hân'ın Erzurum Sefirliği'ne Atanması:.....	1260/1844
Nâsıru'd-Dîn Şâh'ın Tahta Çıkışı:.....	1264/1848
Mîrzâ Taki Hân'ın Sadrazamlığa Gelişi:	1264/1848
İran'da <i>Vakâ'î-yi İttifâkiye</i> Gazetesinin Kuruluşu:.....	1267/1851
İran'da "Daru'l-Fonun"un Kuruluşu:.....	1267/1851
Mîrzâ Hoseyn Hân'ın İstanbul Sefirliğine Atanması:.....	1274/1858
Mîrzâ Melkum Hân'ın İstanbul'a Gelişi:.....	1277/1861
Mîrzâ Hoseyn Hân'ın Sadrazamlığa Gelişi:.....	1286/1870
Osmanlı Devleti'nde Kanun-i Esasi (anayasa)'nin İlanı:.....	1292/1876
<i>Ahter</i> Gazetesinin İstanbul'da Kuruluşu:.....	1292/1876
Kanun-i Esasî'nin Çevirisinin <i>Ahter</i> 'de Yayınlanması:.....	1293/1877

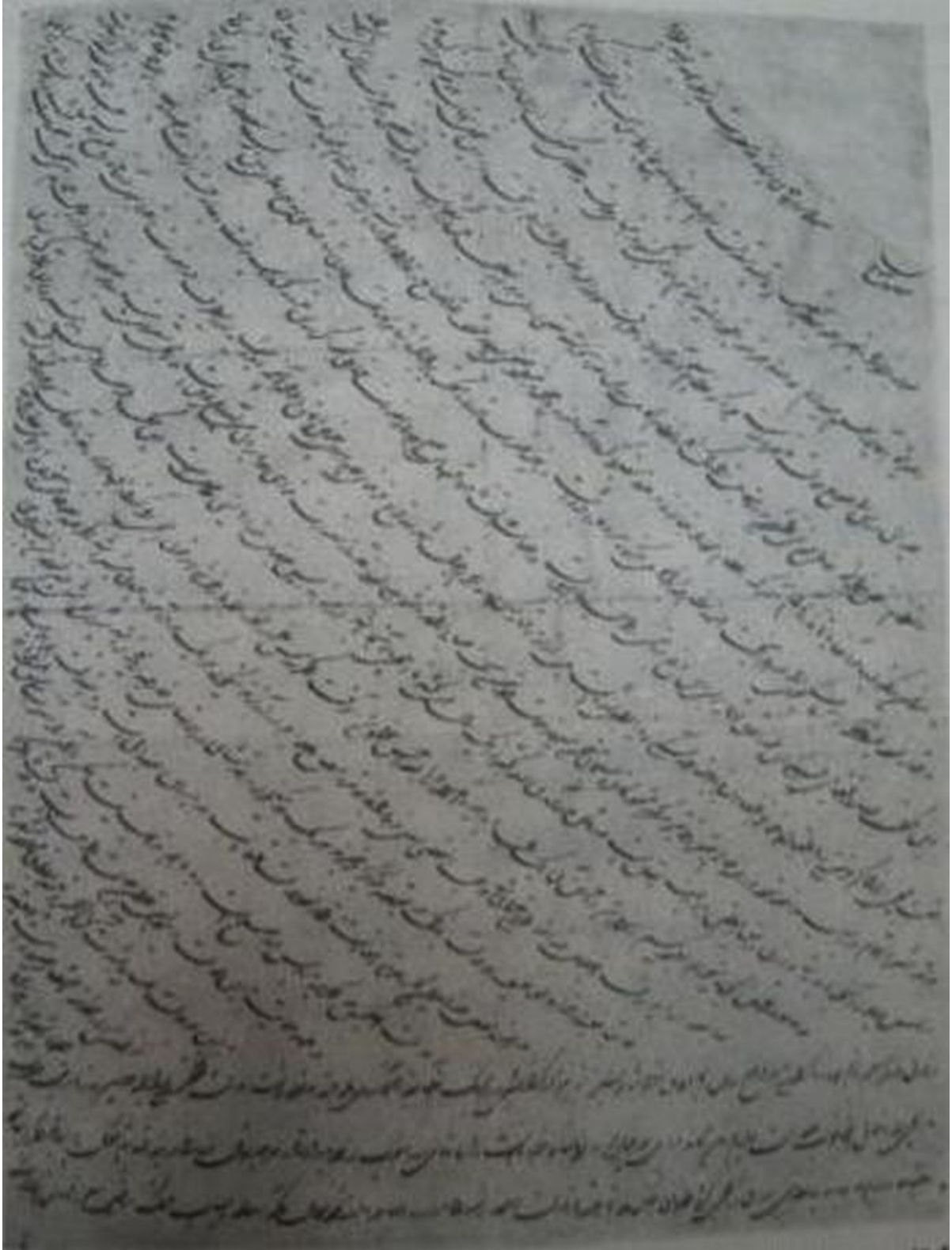
Melkum Hân'ın Londra'ya Sürgün Edilmesi:.....	1304/1888
<i>Kanun</i> Gazetesinin Londra'da Kuruluşu:.....	1306/1890
Nâsiru'd-Dîn Şâh'ın Öldürülmesi:.....	1312/1896
<i>Ahter</i> 'in Kapatılması:.....	1312/1896
Seyyid Hesên Takîzâde'nin İstanbul'a İlk Gelişi:.....	1319/1903
İran'da Meşrutiyetin İlanı:.....	1322/1906
İstanbul'da "Encümen-i Saadet-i İrâniyân"ın Kuruluşu:.....	1324/1908
Osmanlı Devleti'nde II.Meşrutiyetin İlanı:.....	1324/1908
İran'da Meclis'in Bombalanması:.....	1324/1908
İranlı Muhaliflerin İstanbul'a "Büyük Göç"ü:.....	1324/1908
Farsça <i>Şems</i> Gazetesinin İstanbul'da Kuruluşu:.....	1324/1908
<i>Surûş</i> Gazetesinin İstanbul'da Kuruluşu:.....	1325/1909
<i>Hâver</i> Gazetesinin İstanbul'da Kuruluşu.....	1330/1914
İlk Farsça-Fransızca Derginin İstanbul'da Kuruluşu:.....	1337/1921

EK I: Feth 'Ali Şâh (1797-1834)

EK II/a: ‘Abbâs Mîrzâ (1799-1833)

EK II/b: ‘Abbâs Mîrzâ’nın, Osmanlı Devleti’ndeki Nizam-ı Cedit’ten Söz Ettiği Mektubu

EK III: Fransızların Düzenledikleri İlk Modern Tarzdaki Askeri Üniforma İle Bir İran Askeri

EK IV/a: Mîrzâ Salih Şîrâzî (1815-1837)

EK V: Nâsiru'd-Dîn Şâh (1848-1896)

EK VI: Mîrzâ Taki Hân, Emîr-i Kebîr (1848-1852)

EK VII/a: Mîrzâ Hoseyn Hân, Sipehsâlâr (1848-1880)

EK VII/b: Mîrzâ Hoseyn Hân İstanbul Sefaret Heyeti İle Birlikte

EK VII/c: Nâsiru'd-Dîn Şâh'ın İlk Avrupa Seyahatinde Yer Alan Heyet: Şâh'ın Arkasına Sağda Mîrzâ Hoseyn Hân, En Solda Mîrzâ Melkum Hân

مطبعه و اداره خانه اشتر در بیرون باغی
در شارع خیابان السعدیه در کرمان (۱۳)
میلند.

قرار قیمت مسایله و غیره در صفحه هتم
نوشته میشود

یک نسخه ۶۰ پاره است

فی ۲۳ شهر محرم الحرام سنه ۱۲۹۱

مکتوبی که برای درج کردن در گزارش باواری
میدهند و طبع نمیشود بصلاحی الهیه
نخواهد شد

مکتوبی که اجرت پوست آن داده نشود
بازاره فرستاده می شود قبول نخواهد کرد

یک نسخه شصت پاره است

۲۶ کاغذ نالی ۱۲۹۲ و ۷ فودیه ۱۸۷۷

این گزارش از هر کوه اشاد و از سایرین و پولیتیک و علم و ادب و دیگر متعلق عمومی محض نخواهد گشت. مواد مفیده عمومی همانا قبول و درج میشود. هفت ماه و در روزهای شنبه و چهارشنبه طبع خواهد شد. از اعلانات عموم نظری سه. و آنچه در صفحات اخبار نوشته میشود نظری سه. هر قریب هر وقت خواهد کرد.

منصب جلیل سدارت عظمی بعهده جناب
مستغاب لاهم پاشا رئیس سابق شورای دولت
محول گردید. در ضمن همایون ملوکانه کتدرایجاب
و بیان دیگر ارادات سیه شرف صدور یافته است
بر روز که نوشته ۲۱ ماه محرم بود در سه ساعت
غروب مانده پیشرفات نظامیه مستحب حسب
عظمتنا آمدن سید ملک پاشا (مثنی اول)
دائین همایون بیامال آورده شده. و بلخترامات
و عظمت لازم خوانده شده است. این است
ترجمه دستخط همایون که ذیلای نگاریم.

ترجمه دستخط همایون

بخدمت پاشا وزیر امسال میرمن

- قانون اساسی که در ضمن صدر
- احتمالات زمانی در موقع جدید و هم دولت
- حلیه ما از روی میل و آزادی خاص
- خودمان اعلان سکتور در مجرای نیک
- که ما از آن مقصود است این بود که از این
- قانون ماهیتی حاصل کرد که در نظر
- همه کس استقامت و اعتماد را جلب کند
- و بدین وسیله آثار و اسبابی که نیکبختی
- ملکت را امنیت تواند داد بدست آید
- و از بدین منوطه و منوط این است که همه
- مأمورین از پوز و کویکت خودشان را
- بحرکت و اقبال که در حوزه جد معروف
- مأمورین ایشان است و همچنین بنیاد
- و اطاعت احکام قانونی سه تکلف دارند
- و از طرف دیگر مایوان منوطه که هم
- بیمه دادیم و همین برای حصول

- صلاح حال آنها هر گونه تدبیری که
- لازم است باید بکار برده شود بنابر این لازم
- آمد در حق و کلا و مأمورین که واسعه
- رویت و انجام مصالح هستند ملک تفسیر
- کلی داده شود و مدحت پاشا که بسیار
- سیها محکم قانون اساسی اعمالش ضروری
- مانند نمید شود از مأمورین خود معزول
- کرد. و قانون اساسی استثنی را که
- برای خدمت مستالی سدارت لازم است بشهر
- مانع لایق کرده و شمارا طرف آنکونه امنیت
- دائیم این خدمت مذکور را بعهده لیاقت
- شاهقول دانستم و از جهت اینکه باقتضای
- قانون اساسی مأموریت و لایبها را و سمت
- داد خواهد شد و تقسیمات و ادارهای
- نوعی تغییر خواهد یافت معاش قائم
- مقامها بعد کفایت ابلاغ شده و برای
- این مأموریت معزول مانده تصدیقها
- اعطایات عمومی بشرط امتداد باو امر
- شاهانه که پس از استیذان تعلق خواهد
- پذیرفت مردمان با اعتماد و اعتبارمین
- خواهد کرد و در خصوص تعیین آنها
- در نظر است لایحه تقداسنامه مجلس
- معمولان قبول گردد و بدین جهت امور
- داخلیه و سمت و اجرت بیدای کنند تا
- علیه نظارت داخله که متوک بود دوازه
- برقرار شد. و برای این کار بشرط
- مأموریت بر اینکه مستحیا با ولایت نگار
- نماید چون پاشا تا نظر عدلیه که دارای
- اطلاعات جریه است تعیین و بلا مقله
- اینکه لایحه های قوانین کلیه که از تمدن

- قانون اساسی است زود تر باید حاضر
- شده و مجلس معمولان که وقت اجتماع
- آن ترتیب است داده شود و از این باب
- ریاست شورای دولت بطاعتی اهمیت
- بیدا میکند و درایت و استعداد قدری ملک
- امین شهر برای این کار محقق است اینجا
- ریاست مذکوره را با تقصیر زودتر وزارت
- بهمه او و انگار فرمودیم و نظارت
- عدلیه را بعهده علم پاشا و آل اندر
- و انگار و بجهت اهمیت اداره حاضر
- ولایت طوبه و اندر لازم است این دو
- مأموریت نیز بعهده کسانی محول کرد
- که اقتدار و تیر بنگارها سر و ادب کامل
- است لهذا صدق و پاشا سفیر سابق سلطنت
- سینه مادر بارسی را و الکی طوبه و آل
- پاشا را که از و الکی هرگز کون اتصال
- بلا بود و الکی اندر به مصوب بود
- نظارت تجارت و زراعت هم بلا حلقه
- شایستگی او اساسی است از اعضای
- شورای دولت با تمام رتبه وزارت بومینه
- دانسته احمد بخار پاشا و آل کرد را بجهت
- ساز پاشا مشیر ارادوی جهارم و و الکی
- کرد را بجام پاشا مقروض فرمودیم و
- بدین مصالحتی که بخارها راجع است آید
- بجانبه و بطور متظر بود باشد و از اسباب
- این کار است که مستلزمهای کار آگاهی
- که از آراء آنها استفاده تواند شد در معیت
- ایشان باشد و برای نظارت امور مالی و
- اوضاع اصلاحیه که برای نظارت امور
- داره لازم است ضروری باشد بطاعتی
- که لازم است از اروپا اعضار شده

EK VIII/b: İkinci Yayın Döneminde *Ahter*: Kanun-i Esasi'nin Çevirisinin Yayınlandığı Sayı

(تعرفه بدلات سالانه)

در سعادت ۴ مجیدی سیم
دیگر مالک محروسه عثمانی ۵ مجیدی
مالک محروسه ایران ۲۵ قران
مالک هندوستان و بنادر ۱۲ اروپا
مالک روس و قفقاز ۱۰ منات
مالک اروپا ۲۵ فرانک
یک نسخه ۶۰ پاره است
اجرت پوست همه جابجایی
اداره است

(مطبعه و اداره خانه)

اسلامبول خان والده در اداره
مخصوصه است. کارهای متعلق
ب اداره باقا محمد ظاهر و آجیر
است
اسای وکلای کرام در سعادت
دور و نزدیک کاهی در صفحه
آخرین نکاشته می شود
سه شنبه ۶ ربیع الآخر ۱۳۱۱
۵ نشرین ماه روی سنه ۱۳۰۹
۱۷ اکتوبر ماه فرنگی سنه ۱۸۹۳

(در این روزنامه از هر گونه وقایع و اخبار و سیاسیات و بولتیک و عوادب و دیگر مشایخ عمومی سخن گفته میشود. هفته یکبار مطبع
(میکرد و اوراق و نوشتههای سود مند را با امتنان می پذیریم. در نوشتن کاغذهای که از خارج می رسد اداره مختار است. کاغذی را که
(نوشته نمی شود صاحبش حق استرداد آنرا ندارد کاغذهایی که بوی پوست ندارد گرفته نمی شود.)

(سیاسی)

کشتیهای که در تحت کومانندی من است بلکه تمام
ملت روس بمنون و متشکر خواهند بود.

مناسبت ورود کشتیهای چنکی روس چویت
بسیاری از طرف مردم ممالک دور و نزدیک فرانسه
در این مجلس بلنکرگاه (تولون) وارد شده بودند
امیرال (آولهان) فردای روز ورود خود از هر
کشای قوی مدعوته فراقسویان جداگانه پذیرایی نموده
از طرفین ممالک بسیار دوستانه ردوبدل شده

امیرال (ریشونه) وزیر بحریه فرانسه نیز
ببسیاری از صاحب منصبان بحری بکشتی مخصوص
امیرال آولهان رفته پس از ادای مراسم بازدید
آنشب در دائره بحریه بنام امیرال مشارالیه مجلس
مهمانی بسیار باشکوهی ترتیب داده تمامی صاحب
منصبان کشتیهای روس در آن مجلس مدعو
حضور داشته اند.

وزیر بحریه فرانسه در اثنای طعام بسلامتی

بموجب خبرهای تلگرافی کشتیهای چنکی روس
بکومانندی امیرال (آولهان) در سیزدهم همین ماه
اوکتوبر فرنگی (مطابق ۵ ربیع الآخر) بلنکرگاه
(تولون) رسیده امیرال (ریشونه) وزیر بحریه
فرانسه با بسیاری از صاحب منصبان بحری برای
استقبال و پذیرایی صاحب منصبان روس بتولون
رفته در نهایت احترام مراسم پذیرایی و استقبال را
بجا آورده اند.

در حین بیرون آمدن امیرال مشارالیه از کشتی
وزیر بحریه فرانسه خطابه متضمن بلندی مقام دوستی
دولتین فرانسه و روس خوانده اظهار داشته است که
ورود کشتیهای چنکی روس بخاک فرانسه در نزد
فرانسویان خیلی گرانها است. امیرال (آولهان)
در جواب گفته است که از این حسن پذیرایی
و احترامات که در خاک فرانسه درباره کشتیهای
چنکی مامشهود افتادند تنها من و صاحب منصبان

EK IX: Mîrzâ Yusuf Hân Musteşâru'd-Devle (1862-1894)

EK X/a: Mîrzâ Melkum Hân (d.1833-ölm.1908)

قانون

انقلاب - عدالت - شرفی *

نمبره اول عمره رجب ۱۳۰۷	مجله صدور این جریده در دفترخانه کعبلی انتخاباته شرفی در گویچه لومبارد نمبره ۳۸ در لندن .	قیمت اشعارت مالانته یکت لیره انگلیس
----------------------------	---	--

بسم الله الرحمن الرحيم *

—*—

اللهم بدأنا باسمك العظيم . بعد التكال على دولت
الكریم . بنشر صحیفه "القانون" قانونا لعدالت
المومنین . ونستورا بیتهدی باموك خیر المهندین .
فارشدها وایاهم الى سراط الرشاد المستقیم . وانر
تقولنا بئراس العلم السليم . تسلكت فی منهاج العدل
والانظامه . وتحفظی بخانمة الصالحین يوم القیامه .

—*—

جمع گنبر از خلق ایران به چندین سب خود را
از وطن مالدون بیرون کشیده در معالکت خارجه
متفرق شده اند . در میان این مهاجرین متفرقه
ان اشخاص باشعور که ترقی خارجه را با انواع
ایران تطبیق میکنند سالها در این فکر بودند که آیا
بچه تدبیر می توان بان بیچارگان که در ایران گرفتار
مانده اند جزئی امدادی برسانند . پس از تفحص و
تفکر زیاد برای علیده متفق شدند که بجهت نجات
وترقی خلق ایران بهتر از بیکت روزنامه ازان هیچ
اسباب نمی توان تصور کرد .

—*—

ان چند نفر اشخاص وطن پرست که معنی و
قدرت روزنامه جات را درست فهمیده اند در این
چهار پنج سال بیکت عزم مودانه افتادند باطراف دنیا
و بجز وسیله چه باسرار چه باشعاس و چه بگدائی
از دولتخواهان ایران واریاسه کرم و طالبان ترقی
اغانیای باجم جمع نمودند و بعون این این روزها
بیکت کمپانی معتبری ترتیب دادند باین عزم سازگ

که از اطراف ایران بقدری که بتوانند روزنامه جات
و کتبهای مفید انشار بدهند که از ان جمله
یکی همین جریده قانون است .

ایران معلوم است از نعمات خداداد .
جزیری که همه این نعمات را باطل گذاشته بودند
قانون است .

هیچکس در ایران مالکت هیچ چیز نیست زیرا که
قانون نیست .

حاکم تعیین میکنیم بدون قانون . مرتب میگرد
میکنیم بدون قانون . حقوق دولت را میفروشیم
بدون قانون . بندگان خدا را حبس میکنیم بدون
قانون . خزانه می بخشیم بدون قانون . شکم پاره
میکنیم بدون قانون .

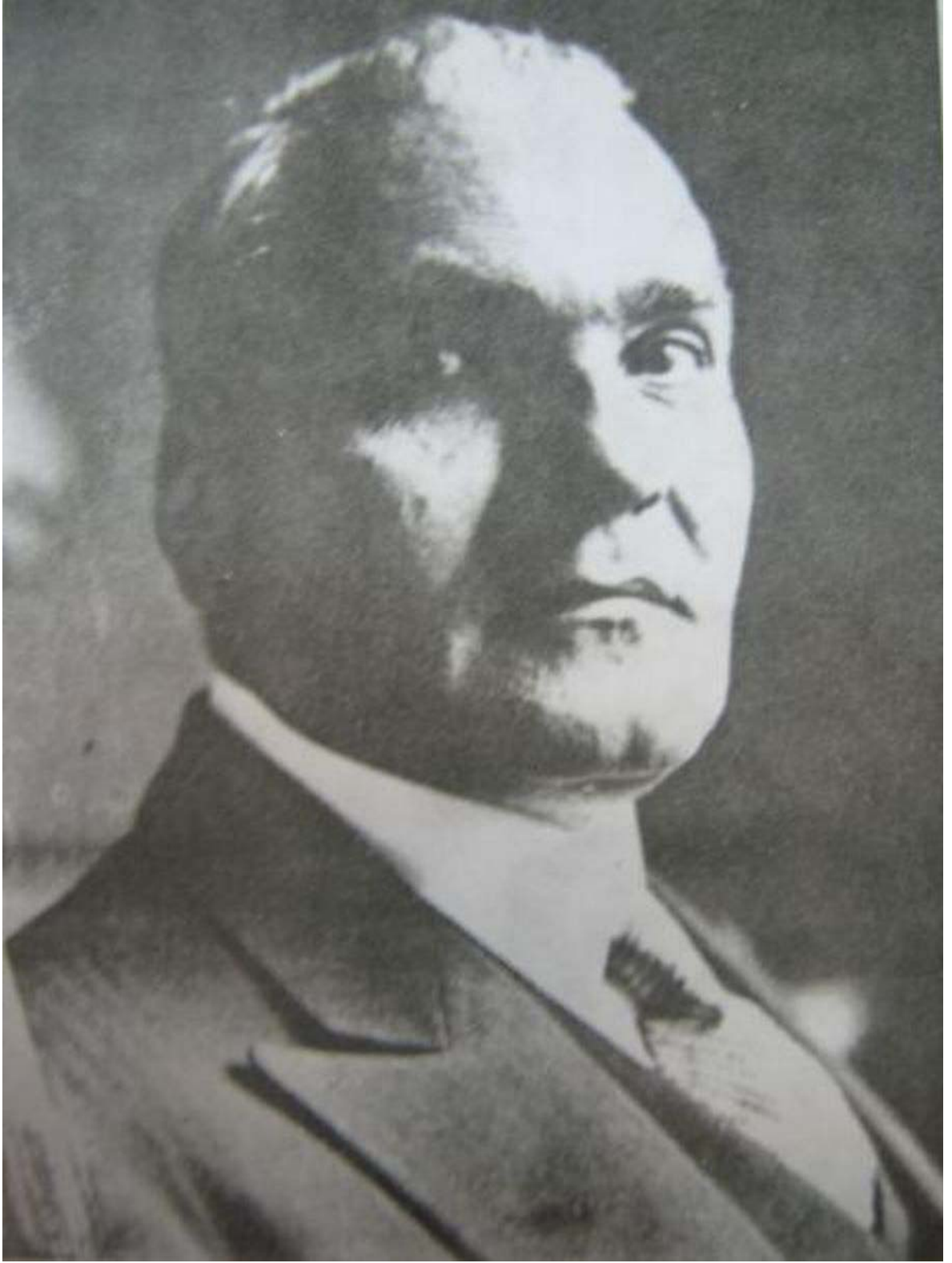
*

در هند در پاریس در تفریس در مصر در
اسلامبول حتی در میان ترکین هرکس میداند که
حقوق و وظایف او چیست .

در ایران احدی نیست که بداند تصریح چیست
و خدمت کدام .

لکن میباید را بجهت قانون اخراج کردند .
مواجهت نکی مرتب را بجهت قانون قطع نمودند .
لکن وزیر بکدام قانون مقصوب شد .
قانون بجهت قانون خلعت پوشید .

هیچ امر و هیچ شاهزاده نیست که از شرط
زندگی خود بقدر نگران سفرش خارجه اطمینان
داشته باشد .

EK XI/a: Seyyid Hesen Takîzâde (d.1878-ölm.1970)

شماره ۳

سال نخستین

قیمت اشتراک سالانه در ایران یک تومان در سایر ممالک پنج فرانک	<h1 style="margin: 0;">کافه</h1> <p style="margin: 0;">۱۳۲۱</p>	این روزنامه هر دو هفته یکبار نشر میشود عنوان مراسلات Redaktion: Kaveh, Berlin-Charlottenburg, Leibnizstr. 64
* * * سنه ۱۳۲۱، مهر ماه ۱۳۸۵، زردگردی = ۲۱ ربیع الثانی ۱۳۳۱ هجری * * * Juhrg. 1 - Nr. 3 - 20. Februar 1916 * * *		

گرمانشاه و طهران

ملکت ایران امروز دست یک ستون فلزی خنجر را مانند که بواسطه نزدیک شدن یک جسم الکتریکی یک توک آن فوراً قوت الکتریکی ساکن و مرگ آن ستون مجزبه شده قوای ملته یک توک (قطب) و قوای ملته قطب دیگر میگیرند. این خاصیت را در علوم طبیعی قوت مغناطیسی با قوت الکتریکی خوانند. این خاصیت را در ایران مرکب بود از عناصر صالحه و فاسده که مانند فرشتگان و دیوان با هم در مبارزه دائمی بودند و در نتیجه بحیرت و حلاوت نیکان با وسایع و روشی بدان تبادل کرده اری جز غم و سکون بلکه دلالت طمانی می شد. همینکه وحشیان روسی پای ایران گذاشتند مانند صحرای خزان بهر شهری که رسیدند گلهای معرفت در آنجا برستان گرفتند. در ابتدای ورود آنها که طبیعت وحشیانستان برده مسافران و بیگانه معلوم نبود در تبریز ورشت اخبار نقل عام شدند. و از آن روز این طرف هر جا که سموم شقاوت خور از رویکی طوفان ظلم وجود گلهای موثریک و فزونی میدان نوبهالان وطن و بیگانههای معرفت و است از جلو وحشیان مسکونی فرار میکردند. ورود خونخواران روسی

بازی وطن و ستان رشت و قزوین را تا طهران میگردانند و زردی اعراسی ظلمت دیوت مویجان موجب عفت نشستن فرشتگان ایرانی زاد از مشهد و خراسان میشد. و بالعکس میدان برای دیو و دد و لایکان آن خاک پاک عالی مانده و شب برگان بازیگر میدان میگشتند. سلسله خلق شعاع الدوله در تبریز، مفاخر الملک در رشت جانین هنرمندان ایران میگرددند.

از آن زمان جنگ خونخوار امروزه یک حادثه جدیدی بر قاطع کار شد و آن غارت لشکر اسلام و عساکر عثمان بود یک نقطه ایران که شیعه عسکرها و عناصر فاسده را با شیاطین روسی و انگلیسی محکم دیو نگرزند از آن قوم که قرآن خوانند. بان طرف گردانده و افراد صالحه را حذف میکرد. از آن زمان دو عامل برداری و شیطانی امروز ملکت ایران خود اردوی متجاوز تحمیم شده و تحت از طبیعت کاملاً تبر بانه و اینک بهترین نمایندگان ایران و زنده و خلاصه معرفت و عینت و ابرائیکری در دلستان بستون در بنام آهورا ابراهیم از درجه چشم نازع از بالای کتیبه داروس بر آنها بگراں است گرد آمده. و در بیان مذکور که سنگ این کشور پاک اند در دامنه مساوند در سایه دودهای ملل شتاکنی دستگاه خیانت خود را

EK XI/b: Seyyid Hesen Takîzâde'nin Yayınladığı Kave Gazetesine Ait Bir Nüsha

BİBLİYOGRAFYA

I. Arşiv Kaynakları:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

a. Hariciye Nezareti Belgeleri

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı (HR.SYS)

b. Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

Yıldız Perakende Evrakı, Arzuhaller Jurnaller (Y.PRK.AZJ)

Yıldız Perakende Evrakı, Elçilik ve Şehbenderlik Tahrirâtı (Y.PRK.EŞA)

c. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

d. Dahiliye Nezareti Belgeleri

İdari Kısım Belgeleri (DH.İD)

II. Süreli Yayınlar:

Ahter, İstanbul, 1292/1876-1296/1879, 1308/1892-1309/1893

Hâver, İstanbul, 1343/1927.

Hürriyet, Londra, 1286/1868-1287/1869.

Kânûn, Londra, 1308/1892-1325-1909.

Kâve, Berlin, 1332/1916, 1338/1921.

Pars, İstanbul, 1337/1921.

III. Kaynak Eserler (Seyahatname, Hatıralar, Siyasi Tarih):

Âdemiyet, Feridûn, **Makalât-i Târîhî**, Tahrân, İntişârât-i Demâvend, 1362/1946.

Afşar, İrec, **İsnâd-i ez-Faaliyethâ-yi Âzâdîhâhân-i Ovrupa ve İstanbul der-Salhâ-yi 1326-1328**, Tahrân, 1359/1943.

Ahundzâde, Mîrzâ Feth ‘Ali, **Elifbâ-yi Cedid ve Mektubât**, Tebrîz, Neşr-i İhyâ-yi Tebrîz, t.y.

Browne, Edward G., **A Literary History Of Modern Persia 1500-1924**, IV, Cambridge, University, Press, 1959.

-----, **The Press And Poetry Of Modern Persia**, Cambridge, University Press, 1914

-----, **The Persian Revolution (1905-1909)**, Cambridge, 1910.

Cevdet, Ahmed, **Tarih-i Cevdet**, VIII, Sadeleştiren Tevfik Temelkuran, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1974.

Consul Abbot, **Cities And Trade: Consul Abbot On The Economy And The Society Of Iran 1847-1866**, Ed. Abbas Amanat, London, Ithaca Press London For The Board Of The Faculty Of Oriental Studies, Oxford University, 1983.

Curzon, George N., **İrân ve Kaziye-yi İrân**, Çev. Gulâm ‘Ali Vahid Mazenderânî, Tahrân, İntişârât-i Ulumî ve Ferhengî, 1373/1957.

Edibu’l-Mulk, ‘Abdu’l ‘Ali Hân, **Sefernâme-yi Edibu’l-Mulk be-Atabât**, Ed. Mes’ud Golzârî, Tahrân, 1985.

Galitekin, Ahmed Nezih, “Türk Matbaacılık ve Matbuat Tarihi Hakkında Arşiv Vesikaları, I,” **Müteferrika**, 24, İstanbul, Kış 2003, s.23-37.

-----, “Türk Matbaacılık ve Matbuat Tarihi Hakkında Arşiv Vesikaları, II,” **Müteferrika**, 25, İstanbul, Yaz, 2004,s. 3-35.

Haşimî, Muhammed Sedr, **Târîh-i Cerayîd ve Mecellât-i İrân**, İsfahân, İntişârât-i Kemâl, 1363/1947.

Hesen, Muhammed İ'timâdu'l-Saltana, **Sedru'l-Tevârih**, Tahrân, 1357/1941.

-----, **Rûznâme-yi Hâtûrât-ı İtimâdu'l-Saltana**, Tahrân, İntişârât-i Emîr-i Kebîr, 1377/1961.

Hoseynî Ferâhânî, Mîrzâ Muhammed Hoseyn, **Sefernâme-yi Mîrzâ Muhammed Hoseyn Hoseynî Ferâhânî**, Ed.Mes'ud Golzârî, Tahrân, İntişârât-i Firdovsî, 1362/1946.

İnalçık, Halil, "Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Ait Vesikalar, **Belleten (TTK)**, Ankara, XXIV, 1960, s. 51-65.

İşrekî, İhsanu'llâh, "Gozariş-i der-bare-yi Artış-i İrân der-Zemân-i Muhammed Şâh Kâcâr," **Beresihâ-yi Târîhî**, V/II, 1349/1921. s.122-134.

Kesrevî, Ahmed, **Târîh-i Meşrûtiyet-i İrân**, Tahrân, İntişârât-i Emîr-i Kebîr, 1370/1976

-----, **Zindegânî-yi Men**, Tahrân, Neşr-i Pehş-i Kitâb, t.y.

Kirmânî, Nâzımu'l-İslâm, **Târîh-i Bidârî-yi İrâniyân**, Tahrân, İntişârât-i Emîr-i Kebîr, 1381/1965.

Melikzâde, Mehdî, **Târîh-i İnkılâb-i Meşrûtiyet-i İrân**, Tahrân, İntişârât-i Ulûmî, 1363/1947.

Mîrzâ Salîh, Golâm Hoseyn, **İsnâd-i Resmî der-Revâbit-i Siyâsî-yi İrân bâ İngilîs ve Rûs ve Osmânî**, I-II, Tahrân, 1365/1949.

Mostovfî, Abdu'llâh, **Şerh-i Zindegânî-yi Men yâ Târîh-i İctimâ'î ve İdârî-yi Dovre-yi Kâcâr**, I-III, Tahrânî İntişârât-i Zevvâr, 1372/1956.

Nâsıru'd-Dîn Şâh, **Sefernâme-yi Nâsıru'd-Dîn Şâh be-Freng**, y.y., İntişârât-i Meş'el, 1362/1946.

-----, **Rûznâme-yi Hâtîrât-i Nâsîru'd-Dîn Şâh der-Sefer-i Sovvom-i Frengistân**, Ed. Muhammed İsmail Rıdvânî Fâtma Kâdihâ, Tahrân, 1329/1913.

Nevâ'î, Abdu'l Hoseyn, **Şerh-i Hâl-i 'Abbâs Mîrzâ Mulk-i Ârâ**, Tahrân, İntişârât-i Bâbek, 1361/1945.

Orsolle, Ernest, **Le Caucase et La Perse**, Paris, 1885.

Pirzâde, Hâcî Muhammed 'Ali, **Sefernâme-yi Hâcî Pirzâde, ez-London ta-İsfehân**, I-II, Tahrân, Çaphâne-yi Danişgâh-i Tehrân, 1343/1927.

Resulzâde, Mehmed Emin, **İran Türkleri**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.

Sâsânî, Hân Melik, **Siyâsetgerân-i Dovre-yi Kâcâr**, Tahrân, İntişârât-i Bâbek, t.y.

-----, **Yâdbûdhâ-yi Sefâret-i İstanbul**, Tahrân, Çaphâne-yi Firdovsî, 1345/1966.

Sefâ'î, İbrahim, **Berghâ-yi Târîhî**, Tahrân, t.y.

-----, **İsnâd-i Bergozîde-yi Dovrân-i Kâcâriye**, Tahrân, 2535 (Şâhinşâhî).

Serena, Carla, **Hommes Et Choses en Perse**, Paris, 1883.

Seyyâh, Hamîd, **Hâtîrât-i Hâcî Seyyâh**, Ed. Sefiu'llâh Gulkâr, Tahrân, İntişârât-i Emîr-i Kebîr, 2536.

Şîrâzî, Mîrzâ Salîh, **Sefernâme-yi Mîrzâ Salîh Şîrâzî**, Tahrân, 1347/1931.

-----, **Gozariş-i Sefer-i Mîrzâ Salîh Şîrâzî**, Ed. Homâyûn Şehîdî, Tahrân, İntişârât-i Râh-i Nov, 1362/1946.

Tabâ Tabâ'î, Muhit, **Târîh-i Tahlîlî-yi Matbuat-i İrân**, y.y., İntişârât-i Bi'set, 1366/1950.

Takîzâde, Seyyid Hesên, **Târîh-i İnkılâb-i Meşrûtiyet-i İrân**, Tahrân, İntişârât-i Firdovsî, 1379.

-----, **Zindegî-yi Tufânî, Hâtîrât-i Seyyid Hesên Takîzâde**, Tahrân, İntişârât-i Ulûmî, 1372.

Togan, A. Zeki Velidi, **Hatıralar**, İstanbul, Tan Matbaası, 1969.

Unat, Faik Reşit, “Hüsrev Paşa’nın İrân Elçisi Hudâdâd Hân Hakkında Bir Arz Tezkeresi,” **Tarih Vesikaları**, I/5, Şubat 1942, s.369-373.

IV. Araştırma Eserler:

Abâdiyân, Hoseyn, “Revâbit-i Ferhengî ve Zuhur-i Meşrûte-yi İrân,” **Nâme-yi Ferheng**, I/4, 1370/1954, s. 64-69.

Âdemiyet, Feridûn, **Fikr-i âzâdî ve Mokaddime-yi Nohzet-i Meşrûtiyet**, Tahrân, İntişârât-i Sohen, 1340/1924.

-----, **Emîr-i Kebîr ve İrân**, Tahrân, İntişârât-i Harezmi, 1361/1945.

-----, **Endişe-yi Terakkî ve Hukümet-i Kânûn der-Asr-i Sipehsâlâr**, Tahrân, İntişârât-i Harezmi, t.y.

-----, **İdeolojî-yi Nehzat-i Meşrûtiyet-i İrân**, Tahrân, 2535.

Âdemiyet, Feridûn; Humâ Natık, **Efkâr-i İctimâ’î ve Siyâsî ve İktisâdî der-Asâr-i Monteşir- neşode-yi Dovre-i Kâcâr**, Tahrân, 1356/1940.

Afşâr, İrec, “Sur-i İsrâfil,” **Ayende**, V, Tahran, s.509-548.

Akpınar, Yavuz, **Mirza Feth-Ali Ahund-zade (Bütün Yönleriyle)**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, (doktora tezi), 1980.

Algar, Hamid, “Participation By Iranian Diplomats In The Masonic Lodges Of Istanbul” **Les Iraniens D’Istanbul**, Ed. Th.Zarcone,

F.Zerinebaf Shahr,ParisTahrân-İstanbul, Institut Français De
Recherces En Iran,Institut Français D'Etudes Anatoliennes, 1993.
s.33-45

-----, **Mîrzâ Malkum Khan, A Study In The History Of Iranian
Modernism**, London, University Of California Press, 1973.

Aryanpur, Yahya, **Ez Sabâ tâ Nimâ**, I-II, Tahrân, Kitabhâ-yi Cibî, 1351/1935.

Baghdadi, Abdolghafour, **Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi
Münasebetleri ve İran'daki İç Olaylar (1907-1909)**, İstanbul,
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (doktora tezi), 1984.

Bayır, Emre, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş
Hareketi," **Avrasya Dosyası**, 5/3, Ankara, Sonbahar 1999, s.90-124.

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 7.Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları,
2004.

-----, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği," **Bellekten**,
(TTK),XXVI/103, Ankara, 1962. s.715-737.

Birsel, Cemil, **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları,
1943.

Blaça, Rafael, **İran Halkları El Kitabı**, y.y., 1997.

"Curzon, George Nathaniel," **Ana Britannica**, VI, İstanbul, 1987, s.267-268.

Çiçekler, Mustafa, "Tanzimat Sonrası Türkiye'de Farsça," **Nâme-yi Âşinâ**,
VI/15-16, Ankara, Kış-İlkbahar 2005, s.85-102.

Davison, Roderic H., **Reform In The Ottoman Empire 1856-1876**, Princeton,
Princeton University Press, 1963.

Destgerdî, Vahid, "Mudîr-i Hablu'l-Metin," **Armağân**, 10/5-6, Tahrân, 1932, s.273-
278.

- Djafar-Pour, Ali, **Nadir Şâh Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri**, İstanbul, (doktora tezi), 1977.
- Eraslan, Cezmi, **II. Abdülhamit ve İslam Birliği**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1992.
- Fermâyân, Hafız Fermân, “The Forces Of Modernization In Nineteenth Century Of Iran: A Historical Survey,” **The Beginnings Of Modernization In The Middle East**, Chicago, 1968. 119-151.
- Floor, V. M., “Tuccâr der-İrân-i Asr-i Kâcâr,” Çev. Gulâm ‘Ali İrfaniyân, **Mecelle-yi Danişkede-yi Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî-yi Danişgâh-i Firdovsî**, I, s.34-100.
- Gilbâr, Gadcî, “Tuccâr-i Irân ve İnkılâb-i Meşrûtiyet,” **Zemîne-yi Irânşinâsî**, Tahrân, 1364/1948, s.222-243.
- Glassen, Erika, “Muharrem Ceremonies (‘Azâdârî) In İstanbul At The End Of The XIXth Century,” **Les Iraniens D’İstanbul**, Ed.Th. Zarcone, F. Zerinebaf-Shahr, Paris-Tahrân-İstanbul, Institut Français De Recherces En Iran Institut Français D’Etudes Anatoliennes, 1993. s.113-133.
- Görgün Hilal, “Mısır, Fransız İşgali ve Sonrası,” **DİA**, XXIX, Ankara, 2004, s.569-575.
- Gövsa, İbrahim Alaettin, “Ahmet Vefik Paşa,” **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, I, t.y., s.26-27.
- , “Münif Paşa,” **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, I, t.y., s.267.
- , “İbrahim Şinasi,” **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, I, t.y., s.371.
- , “Ahmet Rıza,” **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, I, t.y., s.25-26.
- , “Ali Suavi,” **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, I, t.y., s.40.
- Guderzî, Muhammed, “Ahter Nohostin Rûznâme-yi Hâric ez-İrân,” **Keyhân-i Endîşe**, 40, İsfend 1370/1954, s.124-134.

Gurney, John, "E.G. Browne And The Iranian Community In İstanbul," **Les Iraniens D'Istanbul**, Ed. Th. Zarccone, F. Zerinebaf Shahr, Paris-Tahrân-İstanbul, Institut Français De Recherces En Iran Institut Français D'Etudes Anatoliennes, 1993. s.149-177.

Haşimî, Muhammed Sedr, "Çend Rûznâme-yi Mohim der-Zemân-i Nâsiru'd-Dîn Şâh," **Yâdgâr**, II/3; II/4, Tahrân, 1324/1908-1325/1909, s.51-61, 51-57.

Hatam, Anja Pistor, "İran And The Reform Movement In The Ottoman Empire: Persian Travvelers, Exiles and Newsmen Under The Impact Of The Tanzimat," **Proceeding Of The Second European Conference Of Iranian Sudies, Bamberg, 30th September- 4th October 1991**, Ed. Bert G. Fragner, Christa Fragner, Roma, 1995. s.561-578.

-----, "The Persian Newspaper Akhtar As A Transmitter Of Ottoman Political Ideas," **Les Iraniens D'Istanbul**, Ed. Th. Zarccone, F. Zerinebaf Shahr, Institut Français De Recherces En Iran Institut Français D'Etudes Anatoliennes, Paris-Tahrân-İstanbul, 1993. s.141-149.

Hâyırî, 'Abdu'l-Hâdî, "İnkılâb-i Meşrûtiyet-i İrân, Bergî ez Târîh-i İnkılâbhâ-yi Âzâdihâhî-yi Cihân," **Beresihâ-yi Târîhî**, XI/3, 1355/1939, s.67-94.

-----, **Teşeyyo' ve Meşrûtiyet der-İrân ve Nekş-i İrâniyân-i Mokim-i Irâk**, Tahrân, İntişârât-i Emîr-i Kebîr, 1381/1965.

-----, "Negdî ber-Tevsîr-i Endişegîrân-i Karn-i Nuzdehum-i İrân Pirâmun Usul-i Meşrûtiyet," **Beresihâ-yi Târîhî**, XII/5-6, 1356/1940, s.35-62, 43-68.

-----, **Âzadihâ-yi Siyâsî ve İctimâ'î ez-Didegâh-i Endişegirân**, İntişârât-i Cihâd-i Dânişgâh-i Meşhed, 1374/1958.

Hoseyn, 'Abdu'l-Rahîm Zakir, **Matbuât-i Siyâsî-yi İrân der-Asr-i Meşrûtiyet**, Tahrân, Muessese-yi İntişârât ve Çap-i Danişgâh-i Tehrân, 1375/1959.

Hoseyn M., "Rical-i Sedr-i Meşrutiyet," **Yağma**, I, IV, 1365/1949, s.455-534.

İnalçık, Halil “Osmanlılarda Batıdan Kültür Aktarması Üzerine,” **Osmanlı Toplum ve Ekonomi üzerine Arşiv çalışmaları, İncelemeler**, İstanbul, 1993. s.425-430.

-----, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayunu,” **Belleten (TTK)**, XXVIII/111-112, Ankara, 1964, s. 603-622.

-----, “Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri,” **Belleten (TTK)**, XXVIII/111-112, Ankara, 1964, s. 623-649.

İrânperest, Mîrzâ Nuru’llâh, “Şerh-i Hâl-i Mudîr-i Hablu’l-Metin,” **Armağân**, 10/5-6, Tahrân, 1932, s.278-83.

İrânşehr, II, Tahrân, Komite-yi Millî-yi Yunesco (UNESCO) der-İrân, 1380/1964.

İttihâdiye, Mensûre, **Meclis ve İntihâbât**, Tahrân, Neşr-i Târîh-i İrân, 1375/1959.

Joudaki, Hodjatollâl, “L’Anjoman-e Sa’âdat Des İraniens D’İstanbul,” **Les İraniens D’İstanbul**, Ed. Th. Zarcone, F. Zerinebaf Shahr, Paris-Tahrân-İstanbul, Institut Français De Recherces En Iran Institut Français D’Etudes Anatoliennes, 1993, s.85-91.

Kalantari, Yahya, **Fethali Şah Zamanında Osmanlı-İrân Münasebetleri (1797-1834)**, İstanbul (Doktora Tezi), 1976.

Kanar, Mehmet, **Çağdaş İrân Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, V, VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

-----, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu,” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, II, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s.314-332.

Keddie, Nikki, “Tobacco Rebellion,” **Encyclopedia Of Asian History**, IV, New York, 1988, s.105-106.

-----, **Sayyid Jamâl ad-Dîn “al-Afghâni**,” Berkeley, Los Angeles, London, University Of California Press, 1972.

Koçu, Reşat Ekrem, “Büyük Valide Hanı”, **İstanbul Ansiklopedisi**, VI, İstanbul, 1963, s.3307-3313.

Koloğlu, Orhan, “İran’ın Çağdaşlaşmasında Türk Etkisi,” Ankara, (**Türk Kültürünün Dünya Kültürlerine Etki ve Katkıları konulu kongreye sunulan yayınlanmamış bildiri**), 2005.

-----, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.

-----, “Kaghaz-ı Ahbâr Or Akhbar-ı Waqai The Firt Iranian Newspaper: 1837, (Bamberg Üniversitesi’nde düzenlenen Orta Doğu Basını konulu konferansa sunulan yayınlanmamış bildiri), 1996.

Köprülü, F.Orhan, “Fuad Paşa,” **İA**, IV, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1948, s.672-681.

Kurtuluş, Rıza, “Kâşân,” **DİA**, XXV, Ankara, 2002, s.3-4.

Lewis, Bernard, **The Emergence Of Modern Turkey**, Oxford, 1961.

-----, **The Middle East And The West**, London, Weidenfeld And Nicolson, 1968.

Mahbubî, Hoseyn, **Târîh-i Mussesât-i Temeddunî-yi Cedid der-İrân**, I-II, Tahrân Mussese-yi İntişârât ve Çap-i Danişgâh-i Tahrân, t.y.

Mardin, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 5.Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

-----, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 11. Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

Mehdevî, Abdu’l-Rızâ Huşeng, **Târîh-i Revâbit-i Haricî-yi İrân**, Tahrân, 1383/1967.

Miftâh, İlhamî; Velî, Vehhâbî, “Türkiye’de Farsça Süreli Yayınlar,” Çev. Hicabi Kırılanc, **Nâme-yi Âşînâ**, IV/3, İstanbul, Sonbahar 2002, s.65-74.

Miynevî, Moctebâ, “Evvelin Karvân-i Marifet,” **Yağma**, VI, 1332/1916, s.181-185, 232-237, 274-278, 313-318, 351-353.

Muaddel, Mansur, “İran’da Şii Ulema ve Devlet,” **İran Devrimi, Din, Anti-Emperyalizm ve Sol**, Der. Serpil Üşür, İstanbul, Belge Yayınları, 1992. 151-200.

Muhammedoğlu, Aliyev Salih, “İran,” **DİA**, XXII, 2000. s.405-406.

Muminî, Muhammed Bakır, “Endişemendân-i Asr-i Revşengirî-yi İrân,” **Kitâb-i Aftâb**, Defter-i Evvel, 1357/1941, s.

Nashat, Guity, **The Origins Of Modern Reform In Iran 1870-1880**, London, University Of Illinois Press, 1982.

Nasiri, Muhammed Rıza, **Nasirüddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi,(Doktora Tezi),1977.

Nayman, Mümtaz; Aras, Necati, **Yüzyıl Boyunca Danıştay (1868-1968)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968, s.937-962.

Nefisî, Mahmud, “Rûznâmehâ-yi Farsî Monteşir-şode der-Hâric-i İrân,” **Sohen**, 24, 1353/1937, s. 532-533, 1101, 1240-1243.

Nefisî, Said, **Târîh-i İctimâ’î ve Siyâsî-yi İrân**, I-II, Tahrân, İntişârât-i Bunyâd, 1344/1928.

Nevâ’î, ‘Abdu’l-Hoseyn, “Kânûn-i Esâsî-yi İrân ve Motemmim-i Ân çigûne Tedvîn şod?,” **Yâdgâr**, IV/5, Tahrân, 1326/1934-1327/1935, s. 34-37.

-----, “Heyder Emû-oğlî ve Mehmed Emîn Resulzâde,” **Yâdgâr**, V/1-2, 1368/1948, s.42-67.

Ongunsu, A.H., “Ali Paşa,” **İA**, I, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1940, s.335-340.

Özön, Mustafa N., **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997.

- Râin, İsmail, **Mîrzâ Melkum Hân**, Tahrân, İntişârât-i Sefî'alişâh, 1353/1937.
- Robineu, H.L., **Rûznâme-hâ-yi İrân ez-Ağâz ta-Sâl-i 1329**, Çev. Cafer Homamîzâde, Tahrân, İntişârât-i İttılaat, 1383/1967.
- Sakamoto, Tsutomu, "İstanbul And The Carpet Trade Of Iran Since The 1870's," **Les Iraniens D'Istanbul**, Ed. Th. Zarccone, F. Zerinebaf Shahr, Paris-Tahrân-İstanbul, Institut Français De Recherces En Iran Institut Français D'Etudes Anatoliennes, 1993. s.213-235.
- Saray, Mehmet, **Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Sâsânî, Hân Melik, **Dest-i Pinhân-i Siyâset-i İngiliz der-İrân**, Tahrân, İntişârât-i Hidâyet, t.y.
- Sefiniyâ, Rızâ, "Târîh-i Zuhur-i Efkâr-i Muterrikiyâne ve Islah Telebâne-yi İrâniyân-ki Moncer be-Âzâdî ve Meşrûtiyet Gerdîd," **Salnâme-yi Dunya**, VI, Tahrân, 1369/1953, s.84-85.
- Shahr, Feriba Zerinebaf, "The Iranian Merchant Community In The Ottoman Empire And The Constitutional Revolution, **Les Iraniens D'Istanbul**, Ed. Th. Zarccone, F.Zerinebaf Shahr, Paris-Tahrân-İstanbul, Institut Français De Recherces En Iran Institut Français D'Etudes Anatoliennes, 1993. s.203-213.
- , "Ottoman Studies In Iran," **Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongre'ye Sunulan Bildiriler**, I, Ankara, 2002, s. 529-534.
- Şabânî, Rızâ, "Efşariye ve Zendiye Döneminde (h.1135-1210/m.1723-1796) Osmanlı-İran İlişkileri," **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu, Konya 16-17 Aralık 2002**, Ankara, 2003. s.79-87.
- Takîzâde, Seyyid Hesen, **Bist Mekale-yi Takîzâde**, Ed. İhsan Yârşatur, Mecmue-yi İrânşinâsî, Tahrân, 1346/1930.
- , "Movrodî ez-Siyâset-i Millî-yi Emîr-i Kebîr der-Revâbit-i Hâricî," **Kitâb-i Târîh-i Pûyâ**, Tahrân, 1350/1934, s.56-62.
- , **Zemîne-yi İnkılâb-i Meşrûtiyet-i İrân**, Tahrân, /1956

Tansel, FevziyeAbdullah, “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884),” **Belleten (TTK)**, XVII/66, Ankara, Nisan /1953, s.223-249.

Terbiyet, Muhammed ‘Ali, “Târîh-i Matbaa ve Matbuât-i İrân,” **Talîm ve Terbiyet**, IV, 1313/1897, s.657-664,721-724.

Timûrî, İbrâhîm, **Asr-i Bîhâberî Yâ Târîh-i İmtiyâzât der-İrân**, Tahrân, İntişârât-i Ekbâl, 1363/1947.

Topuz, Hıfzı, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, İstanbul, 2003.

Tousi, R., “The Persian Army 1880-1907,” **Middle Eastern Studies**, XXIV/2, Nisan 1988, s. 93-133.

Vanzan, Anna, “Hâci Pirzâda,” **Encyclopedia Iranica**, XI, New York, 2003, s.552-553

Yalçinkaya, Alaeddin, **Cemaleddin Efgânî ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Etkileri**, İstanbul, Osmanlı Yayınevi, 1991.

V. Katalog, Bibliyografya ve Sözlükler:

Afşar, İrec, **Fihrist-i Makalât-i Farsî**, I-V, Tahrân, İntişârât-i Franklin, 1385/1969.

Akgün, Semih; Akpınar, Özkan, “II.Abdülhamid Dönemi Siyasi Tarihi Bibliyografyası,” **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, II/1, 2004, s.91-97.

Çakır, Coşkun, “Türk Aydınının Tanzimatla İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasi Tarihi Üzerine,” **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, II/1, 2004, s.42-68.

Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük**, Ankara, Aydın Kitapevi Yayınları, 2004.

Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, 1987.

Kanar, Mehmet, **Büyük Farsça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Birim Yayınları, 1998.

Muhammed, Mo'în, **Ferheng-i Farsî**, Tahrân, İntişârât-i Emîr-i Kebîr, 1364/1948.

Sarınay, Yusuf, "Türk-İran İlişkilerinin Arşiv Kaynakları," **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu, 16-17 Aralık 2002**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, s.131-139.

Seyfeddin Özege Bağış Kitapları Kataloğu, IV, Erzurum, 1989.

Türkiye'de Basılmış Farsça Eserler, Çeviriler ve İran'la İlgili Yayınlar Bibliyografyası, Ankara, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Yayınları, 1971.

Unat, Faik Reşit, **Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu**, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1974.

Yazım Kılavuzu, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2005.

EKLER:

- EK I: Feth 'Ali Şâh (1796-1834), (Said Nefisî, **Târîh-i İctimâ'î ve Siyasî-yi İrân**, s. 81.)
- EK II/a: 'Abbâs Mîrzâ (1799-1833), (S.Nefisî, **Târîh-i İctimâ'î...**, s.193.)
- EKII/b: 'Abbâs Mîrzâ'nın Osmanlı Devleti'ndeki Nizam-ı Cedit'ten Söz Ettiği Mektubu, (Hân Melik Sâsânî, **Siyâsetgerân-i Dovre-yi Kâcâr**, s. 32.)
- EK III/a: Mîrzâ Salih Şîrâzî (1815-1837), (Mîrzâ Salih Şîrâzî, **Gozâriş-i Sefer-i Mîrzâ Salih Şîrâzî**, s.28.)
- EK III/b: Mîrzâ Salih Şîrâzî'nin Yayınladığı İlk İran gazetesi: Kağez-i Ahbâr veya Ahbâr-i Vekâ'î, (M.S.Şîrâzî, **Gozâriş-i Sefer...**, s.29.)
- EK IV: Fransızların Düzenledikleri İlk Modern Tarzdaki Üniforma İle Bir İran Askeri, (S.Nefisî, **Târîh-i İctimâ'î...**, s.224.)
- EK V: Nâsîru'd-Dîn Şâh (1848-1896), (H.M.Sâsânî, **Siyâsetgerân...**, s.37.)
- EK VI: Mîrzâ Taki Hân, Emîr-i Kebîr (1848-1852) (Yahya Aryanpûr, **Ez Sabâ tâ Nîmâ**, s.32.)

- EK VII/a: Mîrzâ Hoseyn Hân Sipehsâlâr (1858-1880) (İbrahim Sefâ'î, **Berghâ-yi Târîhî**, s.9)
- EK VII/b: Mîrzâ Hoseyn Hân İstanbul Sefaret Heyeti İle Birlikte, (H.M.Sâsânî, **Siyâsetgerân...**, s.61.)
- EK VII/c: Nâsîru'd-Dîn Şâh'ın İlk Avrupa Seyahatinde yer Alan Heyet: Şâh'ın Arkasında , Sağda Mîrzâ Hoseyn Hân, En solda Mîrzâ Melkum Hân (H.M.Sâsânî, **Siyâsetgerân...**, s.74.)
- EK VIII/a: İlk Yayın Döneminde Ahter Gazetesine Ait Bir Nüsha (**Kitâbhâne-yi Millî-yi Cumhurî-yi İslâmî-yi İrân**, Tahrân.)
- EK VIII/b: İkinci Yayın Döneminde Ahter: Kanun-i Esasi'nin Çevirisinin Yayınlandığı 7 Şubat 1877 Tarihli Sayı (**Kitâbhâne-yi Millî...**, Tahrân.)
- EK VIII/c: Son Yayın Döneminde Ahter (**Hakkı Tarık Us Kütüphanesi**, İstanbul.)
- EK IX: Mîrzâ Yusuf Hân Musteşâru'd-Devle (1862-1894) (Y.Aryanpûr, **Ez Sabâ...**, s.33.)
- EK X/a: Mîrzâ Melkum Hân (d.1833-ölm.1908.) (H.M.Sâsânî, **Siyâsetgerân...**, s.138.)
- EK X/b: Mîrzâ Melkum Hân'ın Çıkarttığı Kânûn Gazetesine Ait Bir Nüsha. (**Kitâbhâne-yi Millî...**, Tahrân.)
- EK XI/a: Seyyid Hesên Takizâde (d.1878-ölm.1970) (Seyyid Hesên Takizâde, **Târîh-i İnkulâb-i Meşrûtiyet-i İrân**, s.1.)
- EK XI/b: Seyyid Hesên Takizâde'nin Çıkarttığı Kave Gazetesine Ait Bir Nüsha (**Hakkı Tarık Us Kütüphanesi**, İstanbul.)
- EK XII: İstanbul'da Yayınlanan İlk Farsça-Fransızca Dergi Pars'a Ait Bir Nüsha.